

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www. **Ghaemiyeh** .com
www. **Ghaemiyeh** .org
www. **Ghaemiyeh** .net
www. **Ghaemiyeh** .ir

یا صحیح حدیث

از آغاز سده چهاردهم هجری تا امروز

مرتضی و فایس

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تاریخ حدیث شیعه : در سده های چهاردهم هجری تا امروز

نویسنده:

مرتضی وفايي

ناشر چاپي:

موسسه علمي فرهنگي دارالحدیث

ناشر دیجیتالي:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۸	تاریخ حدیث شیعه : در سده های چهاردهم هجری تا امروز
۱۸	مشخصات کتاب
۱۸	اشاره
۲۲	سخنی با خواننده
۲۴	مقدمه
۲۹	فصل یکم : کلیات
۲۹	مروری بر وضعیت سیاسی _ اجتماعی شیعه تا اوایل سده چهاردهم
۳۷	قیام امام خمینی و پیروزی انقلاب اسلامی
۳۸	اوضاع فرهنگی _ اجتماعی شیعه ، پس از انقلاب اسلامی ایران
۴۱	فصل دوم : متون حدیثی
۴۱	جوامع بزرگ حدیثی
۴۱	اشاره
۴۳	۱ . مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل
۴۳	نگاهی به زندگی محدث نوری
۴۴	برخی آثار محدث نوری
۴۵	مروری بر «مستدرک الوسائل»
۴۷	چاپ های «مستدرک الوسائل»
۴۸	معالم العبر فی استدراک «البحار» السابع عشر
۴۸	تحقیق الزائر
۴۹	دیدگاه هایی درباره آثار محدث نوری
۴۹	نظر آخوند خراسانی
۴۹	نظر شیخ آقا بزرگ تهرانی
۵۰	۲ . جامع أحادیث الشیعة

- ۵۰ ..... نگاهى به زندگى آيه الله بروجردى
- ۵۳ ..... برخى آثار آيه الله بروجردى
- ۵۴ ..... مرورى بر «جامع أحاديث الشيعة»
- ۵۶ ..... چاپ هاى «جامع أحاديث الشيعة»
- ۵۶ ..... چاپ اول
- ۵۶ ..... چاپ دوم
- ۵۷ ..... چاپ سوم
- ۶۰ ..... ۳ . من فقه العترة الطاهرة (وسائل الشيعة ومستدرکاتها)
- ۶۰ ..... اشاره
- ۶۱ ..... نگاهى به زندگى آيه الله سيد محمد شيرازى
- ۶۲ ..... برخى آثار آيه الله سيد محمد شيرازى
- ۶۳ ..... وضعيت فرهنگى _ اجتماعى شيعه در يك و نيم قرن گذشته
- ۶۳ ..... ۴ . موسوعة الكلمة
- ۶۳ ..... نگاهى به زندگى آيه الله سيد حسن شيرازى
- ۶۳ ..... مرورى بر «موسوعة الكلمة»
- ۶۶ ..... ۵ . الحياة
- ۶۶ ..... نگاهى به زندگى استاد محمد رضا حكيلى
- ۶۷ ..... برخى آثار استاد محمد رضا حكيلى
- ۶۸ ..... مرورى بر «الحياة»
- ۶۸ ..... ۶ . ميزان الحكمة
- ۶۸ ..... اشاره
- ۶۹ ..... نگاهى به زندگى حجة الاسلام و المسلمين رى شهرى
- ۶۹ ..... برخى آثار حجة الاسلام و المسلمين رى شهرى
- ۷۱ ..... مرورى بر «ميزان الحكمة»
- ۷۲ ..... شكل و ساختار كتاب
- ۷۳ ..... ۷ . آثار الصادقين

- ٧٣ ..... نگاهى به زندگى حجة الاسلام و المسلمين احسان بخش
- ٧٤ ..... برخى آثار حجة الاسلام و المسلمين احسان بخش
- ٧٤ ..... نگاهى به «آثار الصادقين»
- ٧٥ ..... ٨ . ينابيع الحكمة
- ٧٥ ..... ساختار كلى كتاب
- ٧٥ ..... ٩ . موسوعة أحاديث أهل البيت عليهم السلام
- ٧٦ ..... مجموعه هاى حديثى خاص يا موضوعى
- ٧٦ ..... ١ . موسوعة الإمام الصادق عليهم السلام
- ٧٦ ..... نگاهى به زندگى حجة الاسلام و المسلمين قزوینى
- ٧٧ ..... برخى آثار حجة الاسلام و المسلمين قزوینى
- ٧٧ ..... مرورى بر «موسوعة الإمام الصادق عليهم السلام»
- ٧٨ ..... ٢ . نهج السعادة فى مستدرک «نهج البلاغة»
- ٧٨ ..... نگاهى به زندگى آية الله محمّد باقر محمودى
- ٧٩ ..... برخى آثار آية الله محمّد باقر محمودى
- ٧٩ ..... نگاهى به «نهج السعادة»
- ٨٢ ..... ٣ . سنن النبى صلى الله عليه و آله
- ٨٢ ..... نگاهى به زندگى علامه طباطبايى
- ٨٣ ..... مرورى بر «سنن النبى صلى الله عليه و آله»
- ٨٤ ..... ٤ . سنن النبى صلى الله عليه و آله
- ٨٤ ..... نگاهى به زندگى حجة الاسلام و المسلمين مدير شانه چى
- ٨٥ ..... برخى آثار حجة الاسلام و المسلمين مدير شانه چى
- ٨٦ ..... مرورى بر «سنن النبى صلى الله عليه و آله»
- ٨٦ ..... ٥ . موسوعة الإمام الجواد عليه السلام
- ٨٧ ..... ٦ . موسوعة النبي الأعظم صلى الله عليه و آله
- ٨٨ ..... ٧ . الألفين فى أحاديث الحسن و الحسين عليهما السلام
- ٨٨ ..... ٨ . مكاتيب الرسول صلى الله عليه و آله

۸۸	نگاهی به زندگی آیه الله احمدی میانجی
۸۹	برخی آثار آیه الله احمدی میانجی
۹۰	مروری بر «مکاتیب الرسول صلی الله علیه و آله»
۹۲	کتاب شناسی مجموعه های حدیثی خاص یا موضوعی سده های چهاردهم و پانزدهم
۱۰۱	شیوه های خاص تدوین احادیث
۱۰۱	یک . مُسند نویسی
۱۰۱	معنای اصطلاحی «مسند»
۱۰۱	اشاره
۱۰۴	۱ . مسند الرسول الأعظم صلی الله علیه و آله
۱۰۴	۲ . مسند الإمام علی علیه السلام
۱۰۵	نگاهی به زندگی حجة الاسلام و المسلمین سید قَبّانچی
۱۰۶	۳ . مسند فاطمة الزهراء علیهما السلام
۱۰۶	۴ . مسند الإمام الشهدید علیه السلام
۱۰۹	کتاب شناسی مسندهای سده های چهاردهم و پانزدهم
۱۱۳	دو . اربعین نویسی یا چهل حدیث نگاری
۱۱۳	اشاره
۱۱۴	شیوه تألیف چهل حدیث
۱۱۵	۱ . شرح چهل حدیث
۱۱۵	نگاهی به زندگی امام خمینی قدس سره
۱۱۶	برخی آثار امام خمینی قدس سره
۱۱۷	مروری بر «شرح چهل حدیث»
۱۱۸	موضوعات احادیث
۱۱۸	روش تدوین کتاب
۱۱۹	۲ . چهل حدیث
۱۱۹	برخی آثار حجة الاسلام و المسلمین رسولی محلاتی
۱۲۰	مروری بر کتاب «چهل حدیث»

- ۳ . پرورش روح در پرتو چهل حدیث ۱۲۱
- ۴ . چهل حدیث حضرت رضا علیه السلام ۱۲۲
- کتاب شناسی کتاب های اربعین سده های چهاردهم و پانزدهم ۱۲۳
- سه . گزیده نویسی ۱۳۷
- معیار گزینش ۱۳۷
- کتاب شناسی گزیده ها و منتخب های حدیثی در سده های چهاردهم و پانزدهم ۱۳۹
- چهار . پژوهش های حدیثی شیعه در منابع اهل سنت ۱۴۴
- ۱ . مُلْحَقَاتُ إِحْقَاقِ الْحَقِّ ۱۴۴
- نگاهی به زندگی آیه الله مرعشی نجفی ۱۴۵
- مروری بر «ملحقات الإحقاق» ۱۴۶
- ۲ . موسوعة الإمامة فی نُصوص أهل السنة ۱۴۷
- ۳ . نفحات الأزهار فی خلاصة عبقات الأنوار ۱۴۸
- نگاهی به زندگی میر حامد حسین هندی ۱۴۸
- مروری بر «عَبَقَاتُ الْأَنْوَارِ» ۱۴۹
- ۴ . سلسلة الأحادیث المشتركة ۱۵۰
- کتاب شناسی پژوهشی های حدیثی شیعه در منابع اهل سنت در سده های چهاردهم ۱۵۲
- فصل سوم : علوم حدیث ۱۵۵
- درایه یا مصطلح الحدیث ۱۵۵
- اشاره ۱۵۵
- ۱ . مقباس الهدایة فی علم الدراية ۱۵۸
- نگاهی به زندگی آیه الله مامقانی ۱۵۸
- مروری بر «مقباس الهدایة» ۱۵۹
- ۲ . نهاية الدراية ۱۶۱
- نگاهی به زندگی آیه الله سید حسن صدر ۱۶۱
- برخی آثار آیه الله سید حسن صدر ۱۶۲
- مروری بر «نهایة الدراية» ۱۶۳

- ۳ . رسائل في دراية الحديث ۱۶۴
- اشاره ۱۶۴
- رساله های جلد اول ۱۶۵
- یک . مصنفات الشيعة في علم الدراية ۱۶۵
- دو . البداية في علم الدراية ۱۶۵
- سه . الرعاية لحال البداية في علم الدراية ۱۶۵
- چهار . وصول الأخبار إلى أصول الأخبار ۱۶۶
- پنج . الوجيزة في علم الدراية ۱۶۶
- رساله های جلد دوم ۱۶۶
- یک . المقنعة الأنيسة والمغنية النفيسة ۱۶۶
- دو . الفن الثاني من القواميس ۱۶۶
- سه . رسالة في علم الدراية ۱۶۷
- چهار . الجوهرة العريضة في شرح الوجيزة ۱۶۷
- پنج . موجز المقال في مقاصد علم الدراية و قواعد تحمّل الرواية ۱۶۷
- شش . الوجيزة في علم دراية الحديث ۱۶۸
- کتاب شناسي آثار دراية الحديثی سده های چهاردهم و پانزدهم ۱۶۹
- رجال ۱۷۴
- یک . کلیات علم رجال ۱۷۴
- تاریخچه علم رجال ۱۷۴
- دو . جرح و تعديل ۱۷۷
- بعضی از اصطلاحات جرح و تعديل ۱۷۷
- مهم ترین کتاب های جرح و تعديل ۱۷۸
- سه . چند اثر برجسته در رجال شیعه ۱۷۸
- ۱ . تنقیح المقال فی علم الرجال ۱۷۸
- اشاره ۱۷۸
- مروری بر «تنقیح المقال» ۱۷۹

- ۲ . الموسوعة الرجالية ۱۸۰
- مروری بر «الموسوعة الرجالية» ۱۸۰
- فوائد روش آیه الله بروجردی ۱۸۱
- یک . مشخص شدن تعداد روایت هر راوی ۱۸۱
- دو . مشخص شدن راویان ساقط شده در سند ۱۸۱
- سه . تمییز مشترکات ۱۸۲
- چهار . معلوم شدن تحریف و تصحیف ۱۸۲
- پنج . تعیین طبقات راویان ۱۸۲
- ویژگی های روش رجالی آیه الله بروجردی ۱۸۲
- ۳ . معجم رجال الحديث ۱۸۳
- اشاره ۱۸۳
- نگاهی به زندگی آیه الله خویی ۱۸۴
- برخی آثار آیه الله خویی ۱۸۴
- مروری بر «معجم رجال الحديث» ۱۸۵
- ۴ . قاموس الرجال ۱۸۶
- نگاهی به زندگی علامه شوشتری ۱۸۶
- برخی آثار علامه شوشتری ۱۸۷
- مروری بر «قاموس الرجال» ۱۸۷
- کتاب شناسی آثار رجالی سده های چهاردهم و پانزدهم هجری ۱۹۱
- فقه الحديث ۲۰۱
- یک . شرح نویسی ۲۰۱
- اشاره ۲۰۱
- ۱ . منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغة ۲۰۴
- نگاهی به زندگی میرزا حبیب الله خویی ۲۰۴
- مروری بر «منهاج البراعة» ۲۰۵
- ۲ . بهج الصباغة فی شرح نهج البلاغة ۲۰۶

- ۳ . ترجمه و تفسیر نهج البلاغه ----- ۲۰۷
- نگاهی به زندگی علامه جعفری ----- ۲۰۷
- برخی آثار علامه جعفری ----- ۲۰۸
- مروری بر «ترجمه و تفسیر نهج البلاغه» ----- ۲۰۹
- ۴ . گفتار فلسفی (شرح و تفسیر دعای «مکارم الأخلاق») ----- ۲۱۰
- نگاهی به زندگی حجة الإسلام و المسلمین فلسفی ----- ۲۱۰
- نگاهی به «گفتار فلسفی» ----- ۲۱۲
- ۵ . دیار عاشقان (تفسیر جامع «صحیفه سجّادیه») ----- ۲۱۲
- ۶ . شرح حدیث جنود عقل و جهل ----- ۲۱۳
- مروری بر «شرح حدیث جنود عقل و جهل» ----- ۲۱۳
- نگاهی به ساختار کتاب ----- ۲۱۴
- کتاب شناسی شرح نگاری حدیث در سده های چهاردهم و پانزدهم ----- ۲۱۶
- دو . تعلیقه و حاشیه نویسی ----- ۲۲۶
- علامه میرزا ابوالحسن شعرانی ----- ۲۲۶
- نگاهی به زندگی علامه شعرانی ----- ۲۲۶
- برخی آثار علامه شعرانی ----- ۲۲۸
- الف . حواشی و تعلیقات ----- ۲۲۹
- ب . آثار حدیثی ----- ۲۲۹
- سه . غریب الحدیث ----- ۲۳۰
- اشاره ----- ۲۳۰
- ۱ . غریب الحدیث فی «بحار الأنوار» ----- ۲۳۱
- ۲ . نزهة النظر فی غریب النهج و الأثر ----- ۲۳۲
- چهار . قواعد فقه الحدیث ----- ۲۳۳
- اشاره ----- ۲۳۳
- ۱ . فقه الحدیث و روش های نقد متن ----- ۲۳۴
- ۲ . اصول و قواعد فقه الحدیث ----- ۲۳۴

- ۳ . فقه الحديث ----- ۲۳۵
- ۴ . روش فهم حدیث ----- ۲۳۵
- ۵ . أسباب اختلاف الحديث ----- ۲۳۶
- مروری بر کتاب «أسباب اختلاف الحديث» ----- ۲۳۶
- چند پژوهش دیگر ----- ۲۳۷
- پنج . نقد حدیث ----- ۲۳۸
- اشاره ----- ۲۳۸
- ۱ . الأخبار الدخيلة ----- ۲۳۹
- مروری بر «الأخبار الدخيلة» ----- ۲۳۹
- ۲ . الموضوعات في الآثار والأخبار ، عرض و دراسة ----- ۲۴۰
- ۳ . مشرعة البحار ----- ۲۴۱
- ۴ . علامه طباطبایی و حدیث ----- ۲۴۲
- مروری بر کتاب «علامه طباطبایی و حدیث» ----- ۲۴۲
- ۵ . نقد الحديث في علم الرواية و علم الدراية ----- ۲۴۳
- چند پژوهش دیگر ----- ۲۴۴
- شش . علل الحديث ----- ۲۴۶
- فصل چهارم : فعالیت های حدیثی ----- ۲۴۹
- تدوین معجم ها و فهرست های حدیثی ----- ۲۴۹
- اشاره ----- ۲۴۹
- ۱ . سفينة البحار ----- ۲۵۰
- نگاهی به زندگی حاج شیخ عباس قمی ----- ۲۵۰
- برخی آثار شیخ عباس قمی ----- ۲۵۰
- مروری بر «سفينة البحار» ----- ۲۵۱
- روش تدوین «سفينة البحار» ----- ۲۵۲
- ۲ . مستدرک سفينة البحار ----- ۲۵۲
- نگاهی به زندگی آیه الله شیخ علی نمازی ----- ۲۵۲

- ۲۵۴ ..... برخی آثار آیه الله شیخ علی نمازی -
- ۲۵۵ ..... مروری بر «مستدرک سفینه البحار»
- ۲۵۵ ..... ۳ . المعجم المفهرس لألفاظ أحاديث الكتب الأربعة
- ۲۵۵ ..... اشاره
- ۲۵۶ ..... ویژگی های این معجم
- ۲۵۸ ..... کتاب شناسی معجم ها و فهرست های حدیثی سده های چهاردهم و پانزدهم
- ۲۶۴ ..... ترجمه متون حدیثی
- ۲۶۴ ..... اشاره
- ۲۶۶ ..... ۱ . الکافی
- ۲۶۶ ..... ۲ . کتاب من لایحضره الفقیه
- ۲۶۷ ..... ۳ . تحف العقول
- ۲۶۸ ..... ۴ . کامل الزیارات
- ۲۶۸ ..... ۵ . جلد سیزدهم «بحار الأنوار»
- ۲۷۲ ..... کتاب شناسی اجمالی کتاب های حدیثی ترجمه شده به زبان فارسی
- ۲۹۲ ..... تصحیح و احیای آثار حدیثی
- ۲۹۲ ..... اشاره
- ۲۹۳ ..... ۱ . الکافی
- ۲۹۴ ..... نگاهی به زندگی استاد غفاری
- ۲۹۴ ..... ۲ . آثار شیخ صدوق
- ۲۹۵ ..... برخی آثار تصحیح شده توسط استاد غفاری
- ۲۹۶ ..... ۳ . المحاسن
- ۲۹۷ ..... نگاهی به زندگی محدث ارموی
- ۲۹۷ ..... برخی آثار محدث ارموی
- ۲۹۸ ..... ۴ . عَزُّ الْجَمِّ وَ دُرُّ الْكَلِمِ
- ۲۹۹ ..... ۵ . رجال السید بحر العلوم
- ۲۹۹ ..... نگاهی به زندگی آیه الله محمّدصادق بحر العلوم

- ۲۹۹ ..... برخی آثار آیه الله محمداصداق بحر العلوم -
- ۳۰۰ ..... مروری بر «رجال السيد بحر العلوم»
- ۳۰۱ ..... کتاب شناسی آثار حدیثی تصحیح شده در سده های چهاردهم و پانزدهم -
- ۳۰۵ ..... مراکز و مؤسسات پژوهشی و آموزشی -
- ۳۰۵ ..... یک . مؤسسات پژوهشی -
- ۳۰۵ ..... ۱ . مؤسسه آل البيت عليهم السلام -
- ۳۰۶ ..... ۲ . مؤسسه تحقیقاتی ولی عصر علیه السلام -
- ۳۰۷ ..... ۳ . مرکز تحقیقات دار الحدیث -
- ۳۰۸ ..... ۴ . بنیاد نهج البلاغه -
- ۳۰۹ ..... یادآوری -
- ۳۱۰ ..... دو . مراکز آموزشی -
- ۳۱۰ ..... ۱ . دانشکده علوم حدیث -
- ۳۱۱ ..... واحدهای درسی -
- ۳۱۱ ..... ۲ . دانشکده علوم حدیث قم -
- ۳۱۲ ..... ۳ . دانشکده مجازی علوم حدیث -
- ۳۱۳ ..... ۴ . مرکز تخصصی حدیث (در حوزه علمیه قم) -
- ۳۱۴ ..... ۵ . مرکز تخصصی نهج البلاغه (در حوزه علمیه قم) -
- ۳۱۴ ..... سه . مراکز تحقیقات رایانه ای -
- ۳۱۴ ..... ۱ . مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی -
- ۳۱۴ ..... ۲ . مرکز تحقیقات رایانه ای حوزه علمیه اصفهان -
- ۳۱۵ ..... لوح فشرده «فیض ناتمام» -
- ۳۱۵ ..... لوح فشرده «دانش نامه جامع نهج البلاغه» -
- ۳۱۵ ..... لوح فشرده «دانش نامه جامع صحیفه سجادیّه» -
- ۳۱۵ ..... ۳ . مرکز المعجم الفقهی -
- ۳۱۶ ..... نشریات و نرم افزارهای حدیثی -
- ۳۱۶ ..... یک . نشریات حدیثی -

۳۱۶ ..... اشاره

۳۱۷ ..... ۱ . علوم حدیث

۳۱۷ ..... ۲ . میراث حدیث شیعه

۳۱۹ ..... ۳ . علوم الحدیث

۳۱۹ ..... ۴ . نهج البلاغه

۳۲۰ ..... ۵ . حدیث اندیشه

۳۲۱ ..... دو . نرم افزارهای حدیثی

۳۲۱ ..... اشاره

۳۲۲ ..... ۱ . نرم افزار «آیات الواردة فی الأحادیث الشریفه»

۳۲۳ ..... ۲ . نرم افزار «المعجم الفقهی ۳»

۳۲۵ ..... ۳ . نرم افزار «جامع الأحادیث ۵/۲»

۳۲۶ ..... ۴ . نرم افزار «دانش نامه جامع نهج البلاغه»

۳۲۸ ..... ۵ . نرم افزار «کشف الرجال»

۳۲۹ ..... ۶ . نرم افزار «درایة النور»

۳۲۹ ..... ۷ . نرم افزار «بشری» (فرهنگ واژگان و مفاهیم نهج البلاغه)

۳۳۰ ..... ۸ . نرم افزار «معاجم»

۳۳۱ ..... ۹ . نرم افزار «مام مهدی علیه السلام»

۳۳۳ ..... فصل پنجم : اجازات حدیثی

۳۳۳ ..... اشاره

۳۳۴ ..... ۱ . میرزا حسین نوری طبرسی

۳۳۴ ..... مشایخ اجازه میرزا حسین نوری

۳۳۴ ..... اجازه گیرندگان از میرزا حسین نوری

۳۳۵ ..... ۲ . آیه الله سید حسن صدر

۳۳۵ ..... اشاره

۳۳۶ ..... اجازات آیه الله سید حسن صدر

۳۳۶ ..... ۳ . شیخ آقا بزرگ تهرانی

۳۳۶	.....	اشاره
۳۳۷	.....	برخی آثار شیخ آقا بزرگ
۳۳۸	.....	مشایخ اجازه شیخ آقا بزرگ
۳۳۹	.....	اجازه گیرندگان از شیخ آقا بزرگ
۳۴۰	.....	۴ . حاج شیخ عباس قمی
۳۴۰	.....	مشایخ اجازه شیخ عباس قمی
۳۴۱	.....	۱ . اجازه میرزا حسین نوری طبرسی
۳۴۱	.....	۲ . اجازه سید حسن صدر کاظمی
۳۴۲	.....	۳ . اجازه سید ابو الحسن نقوی
۳۴۲	.....	اجازه گیرندگان از شیخ عباس قمی
۳۴۳	.....	۵ . آیه الله سید شهاب الدین مرعشی نجفی
۳۴۳	.....	اشاره
۳۴۴	.....	مشایخ اجازه آیه الله مرعشی
۳۴۴	.....	اجازه گیرندگان از آیه الله مرعشی نجفی
۳۴۷	.....	فهرست منابع و مآخذ
۳۵۱	.....	درباره مرکز

تاریخ حدیث شیعه : در سده های چهاردهم هجری تا امروز

مشخصات کتاب

سرشناسه : وفایی، مرتضی

عنوان و نام پدیدآور : تاریخ حدیث شیعه : در سده های چهاردهم هجری تا امروز / مرتضی وفایی.

مشخصات نشر : قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر، 1391.

مشخصات ظاهری : 316ص.

فروست : پژوهشکده علوم و معارف حدیث؛ 207. مجموعه تاریخ حدیث شیعه؛ 2.

شابک : 65000 ریال

یادداشت : کتابنامه.

موضوع : احادیث شیعه -- تاریخ

شناسه افزوده : دارالحدیث. مرکز چاپ و نشر

رده بندی کنگره : BP106/5/الف3ت26 1389

رده بندی دیویی : 297/29

ص: 1

اشاره

سخنی با خواننده

سخنی با خواننده حدیث، در طول حیات خویش، از بدو ظهور تا کنون، فراز و نشیب های بسیاری به خود دیده است. شناخت این مسیر و ویژگی های آن را «تاریخ حدیث» بر عهده دارد. که رشته ای واسطه میان دو دانش حدیث شناسی و تاریخ است. چگونگی ظهور حدیث، برخورد صحابه پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان معصوم با آن و نیز شیوه های برخورد عالمان بزرگ با این منبع مهم و اصلی شریعت، از مباحث مهم تاریخ حدیث به شمار می آید. مطالعه تاریخ حدیث، شرط لازم برای تحقیق صحیح در حوزه های مختلف علوم حدیث است؛ چرا که به هر حال، حدیث، یک پدیده تاریخی است که نمی توان بدون در نظر گرفتن مسیر تاریخی اش، در زوایای آن، بحث دقیقی ارائه کرد. قطعا مطالعه در سند حدیث یا متن آن و یا هر موضوع دیگر مرتبط با آن، به صورت موردی و بدون توجه به همه یا بخش هایی از تاریخ حدیث، تنها مطالعه ای ذهنی و انتزاعی خواهد بود و در موارد بسیاری، بیم آن وجود دارد که نتیجه این گونه مطالعات، به دور از واقعیت باشد. از سوی دیگر، حدیث، به عنوان پدیده ای تاریخی، مورد هجوم شبهات تاریخی هم قرار گرفته است؛ شبهاتی که نمی توان آنها را بدون مطالعه تاریخ حدیث، پاسخ گفت. به علاوه، اتصال حدیث به عصر معصوم و در امان ماندن آن از دستان تحریفگر پیدا و پنهان را باید با مطالعات تاریخی به اثبات رساند و بدین گونه، پشتوانه علمی حدیث را شناخت و شناساند. با توجه به این مجموعه ضرورت ها، گروه تاریخ حدیث «پژوهشکده علوم و معارف حدیث»، بر آن شد تا مطالعه جامعی را در این موضوع، به انجام رساند. بر این اساس، مجموعه «تاریخ حدیث شیعه (از قرن اول تا عصر حاضر)» پی ریزی گردید. در این مجموعه، به ترتیب تاریخی، اطلاعات مربوط به حدیث شیعه را گرد آورده ایم. مباحثی که در هر دوره مورد بحث (یا در هر یک از مقالات) مورد توجه بوده اند، عبارت اند از: شرایط اجتماعی - فرهنگی، حوزه های علمی - جغرافیایی، عالمان حدیث پژوه، زمینه های فعالیت های حدیثی، گونه های نگارش های حدیثی، علوم حدیث، اجازات و مشایخ اجازه. معرفی مهم ترین فعالیت های حدیثی هر عصر نیز از دیگر اطلاعات موجود در این مجموعه است. عناوین مجلدات این مجموعه، به قرار زیر است: جلد اول. تاریخ حدیث شیعه از شکل گیری تا پایان سده سوم هجری جلد دوم. تاریخ حدیث شیعه در سده های چهارم تا هفتم هجری جلد سوم. تاریخ حدیث شیعه در سده های هشتم تا یازدهم هجری جلد چهارم. تاریخ حدیث شیعه در سده های دوازدهم و سیزدهم هجری جلد پنجم. تاریخ حدیث شیعه از آغاز سده چهاردهم هجری تا امروز. کتاب حاضر - که به صورت تفصیلی، تاریخ حدیث شیعه را در قرن چهاردهم و ربع اول قرن پانزدهم هجری بررسی کرده است - در واقع، پنجمین مجلد از مجموعه پنج جلدی تاریخ حدیث شیعه است که به یاری خدا، به تدریج، به دست نشر سپرده خواهد شد. در این جا بر خود، لازم می دانیم که از زحمات آقای مرتضی وفائی صدر - که نگارش این جلد را به عهده داشته اند - کمال تشکر را به عمل آوریم. امیدواریم که با یاری خداوند بزرگ، سایر مجلدات این مجموعه و فهرست ها و نمایه های آن نیز به زودی آماده نشر گردد. گروه تاریخ حدیث پژوهشکده علوم و معارف حدیث

مقدمه بررسی تاریخ نگارش حدیث و روش های مختلف تدوین آن، چگونگی فهم و برداشت از حدیث، بررسی شرایط زمانی و مکانی صدور حدیث و به عبارت کلی، بررسی تاریخ حدیث، یکی از عوامل مهم در استفاده و استنباط از رکن دوم ارکان چهارگانه منابع دین به شمار می رود. در متون اسلامی قدیم، کم تر می توان مجموعه ای جامع و مدون از این مباحث یافت. تنها در بعضی کتاب های رجال، درایه، تراجم و کتاب شناسی، مانند معالم العلماء ابن شهر آشوب و رجال النجاشی، اشاره ای به محدثان و بعضی آثار آنها شده است. این مهم در سال های اخیر، به طور مختصر توسط بعضی از فرهیختگان به صورت مدون و تخصصی تر انجام یافته و تألیفاتی چند را به علاقه مندان عرضه کرده اند، که از آن جمله اند، کتاب هایی چون: تاریخ عمومی حدیث و پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه، تألیف مجید معارف، تاریخ حدیث، تألیف کاظم مدیر شانه چی، آشنایی با متون حدیث، تألیف مهدی مهریزی، سیر حدیث در اسلام، تألیف سید احمد میرخانی، تدوین السنة الشریفه، تألیف سید محمد رضا حسینی جلالی، تاریخ الحدیث النبوی بین سلطه النص و نص السلطه، تألیف سید محمد علی الحلو، تدوین الحدیث، تألیف محمد علی مهدوی راد و فرهنگ کتب حدیثی شیعه، تألیف سید محمود مدنی بجنستانی. با وجود این، به نظر می رسد که هنوز در ابتدای راه هستیم و حوزه تاریخ حدیث، همچنان ظرفیت بسیاری برای پژوهش دارد. این نوشتار، در ادامه کار چند تن از پژوهشگران است که به تدوین مجموعه نسبتاً مفصلی از تاریخ حدیث شیعه از قرون اول تا سیزدهم، اقدام نموده اند و این جانب، عهده دار بررسی در یک قرن و ربع اخیر هستم؛ دوره ای که بی شک، از پُر تألیف ترین دوره های تاریخ اسلام است، بخصوص در بخش تک نگاری موضوعی در حوزه حدیث یا شرح و ترجمه کتب حدیثی قدما. در این نوشته، سعی شده با تفکیک آثار حدیثی شیعه در حوزه های مختلف، چون: موسوعه نگاری، مسند نویسی، اربعین نویسی، رجال، درایه، شرح و نقد حدیث، ترجمه حدیث، اجازات حدیثی و...، پس از معرفی مهم ترین آثار در هر بخش و آشنایی اجمالی با مؤلفان آنها، فهرست نسبتاً کاملی از کتاب شناسی آن بخش، ارائه گردد. البته پیش از ورود به مباحث اصلی کتاب، لازم است نکاتی یادآوری شود: 1. فهرست های ارائه شده در پایان هر بخش، تنها شامل کتاب های چاپ شده در یک قرن و ربع اخیر در ایران و موارد بسیار اندکی نیز از کتاب های منتشر شده در لبنان است. بنا بر این، بدیهی است که آثار حدیثی شیعه که در دیگر کشورهای اسلامی، چون عراق، سوریه، کشورهای منطقه خلیج فارس، پاکستان و حتی کشورهای غیر اسلامی که شیعیان در آنها زندگی می کنند، چاپ و منتشر شده اند و نیز آثار اسلام شناسان غربی، در این مجموعه منعکس نشده است. 2. در جریان نگارش این مجموعه، بعضاً کتاب های جدیدی مرتبط با حدیث و علوم حدیث از چاپ خارج شده، به دست نگارنده می رسید. بنا بر این، سعی شده است تا در حد امکان، آخرین تألیفات منتشر شده در این زمینه تا پایان سال 1385 ش (پایان ماه صفر 1428ق)، ارائه گردد. 3. این مجموعه با وجود تلاش قابل توجه، بدون تردید، عیوب و کاستی هایی دارد، بخصوص در ارائه فهرست جامعی از آثار حدیثی این دوره و بی شک، تعدادی از این آثار، از نظر نگارنده به دور مانده است که امیدوارم با یاری خوانندگان و ناقدان فاضل، در آینده جبران شود. 4. این مجموعه در پنج فصل تدوین یافته که هر فصل، دارای چند عنوان است. در فصل یکم، تحت عنوان «کلیات»، مختصری از وضعیت فرهنگی - اجتماعی سده چهاردهم هجری و اندکی پیش و پس از آن، بیان شده است. فصل دوم، به متون حدیثی تحت عنوان های: جوامع حدیثی، مسند نویسی، اربعین نگاری، متون دعا و... پرداخته است. فصل سوم، اختصاص به علوم حدیث دارد؛ یعنی درایه، رجال و علوم نسبتاً جدیدی چون نقد الحدیث و فقه الحدیث با وجوه مختلف آن. در فصل چهارم به فعالیت های حدیثی توجه شده است؛ فعالیت هایی که تا پیش از این سده، چنین وسعت و گستره ای را به خود ندیده اند، از جمله معجم نویسی و فهرست نگاری حدیثی، ترجمه متون حدیث و تصحیح و احیای آثار گذشتگان. در نهایت، فصل پنجم، به مشایخ اجازات این سده و بعضی از اجازه نامه ها و مجازان آنها اشاره دارد.* در این جا لازم می دانم از تمام

کسانی که به نحوی در تدوین این مجموعه مرا یاری کرده اند ، سپاس گزاری و قدردانی کنم، بخصوص استاد گرامی جناب حجة الاسلام
والمسلمین مهدی مهریزی که در خط دهی کلی مباحث ، نقش مؤثر داشتند و آقای محمّد هادی خالقی که در رفع نواقص ، مرا یاری
کردند ، و همچنین آقایان : محمّد کاظم رحمان ستایش، قاسم جوادی (صفری) و علینقی خدایاری که از مشورت با آنها بهره بردم.

فصل یکم : کلیات

مروری بر وضعیت سیاسی - اجتماعی شیعه تا اوایل سده چهاردهم

فصل یکم: کلیات مروری بر وضعیت سیاسی - اجتماعی شیعه تا اوایل سده چهاردهم مراکز علمی شیعه که بعدها به حوزه های علمیه شهرت یافتند، این افتخار را دارند که توانسته اند با الهام گرفتن از مکتب غنی اهل بیت علیهم السلام فرهنگ بی نظیری در تمام زمینه های علمی، اجتماعی و سیاسی از خود به یادگار بگذارند. مسجد النبی صلی الله علیه و آله را می توان نخستین مرکز علمی شیعه در تاریخ اسلام برشمرد که از نیمه دوم قرن اول هجری تا اواسط قرن دوم، یعنی عصر امام باقر و امام صادق علیهما السلام رونق به سزایی گرفت. گرچه این رونق، تحت فشار حکام عباسی کم رنگ شد، اما در اوایل دوران غیبت صغرا، این بار با گرایش حدیثی دوباره جان گرفت (1) و تا نیمه دوم قرن چهارم، مکتب اهل حدیث یا اخباریان نخستین، بر حوزه های علمی شیعیان، بویژه حوزه قم، سایه افکند. با آغاز دولت شیعی آل بویه (321 - 448ق) در ایران و عراق، مدارس شیعی در بیشتر بلاد اسلامی تأسیس گردید و عضد الدوله بویه ای در 367ق، دستور طراحی و ساخت عمارت بزرگ مجموعه فرهنگی آستان امام حسین علیه السلام را داد و مدرسه بزرگ عضدیه را تأسیس نمود که تا سال 1368ق، پا بر جا بود. در دولت آل بویه، آزادی بیشتری به دانشمندان داده شد و مدارس فلسفی شیعه شکل گرفت و عدّه ای از متکلمان، پا به عرصه تعقل کلامی و فلسفی گذاشتند و از سطره اهل حدیث، کاسته شد. با ظهور افرادی چون سید رضی (م 406ق)، سید مرتضی (م 436ق)، شیخ مفید (م 413ق) و شیخ طوسی (م 460ق) و... مبارزه سختی علیه اخباریان در گرفت و آنان را از صحنه های علمی بیرون راندند. کتاب های مهم حدیث شیعه، چون تهذیب الأحکام و الاستبصار، تدوین نهج البلاغه و نیز تألیف برخی کتاب های رجالی مهم، محصول این دوران هستند. پس از حمله سلجوقیان در سال 447ق، به بغداد و هم پیمانی عباسیان با آنها علیه شیعیان، فتنه ها و شیعه کشی ها آغاز شد و بیشتر آثار شیعی و عظیم ترین کتاب خانه های آنها از میان رفت و شیخ طوسی به عتبات مقدّس، پناه آورد. (2) پس از هجرت شیخ طوسی به نجف اشرف، کم کم حوزه های شیعی، بخصوص حوزه نجف، رونق گرفتند و ظهور دانشمندانی چون خواجه نصیرالدین طوسی (م 672ق) و علاّ مه حلّی (م 726ق) باعث شکوفایی بیشتر این حوزه ها گردید. با ظهور دولت صفوی (907ق) مجدداً و به تدریج، اهل حدیث و اخباریان - که آنها را اخباریان جدید می نامند -، بر مراکز علمی چیره شدند و شاه عباس صفوی در سال 1002ق، مدارس فلسفی قزوین را تعطیل کرد. در نتیجه این تهدیدات، بعضی از علمای اهل فلسفه و مباحث عقلی، راهی دیار هندوستان شدند و مراکز علمی شیعی هند، تأسیس گردیدند، گرچه در همین دوران، در میان اخباریان، افراد میانه روی چون علاّمه مجلسی ظهور کردند و بعضاً افرادی چون شیخ بهایی، به طور غیر مستقیم با اخباریگری به مخالفت برخاستند. ظهور محمّد امین استرآبادی (م 1033ق) و انتشار کتاب الفوائد المدتیة ی او، قدرت اخباریان را افزایش داد و مکتب اجتهاد، سخت زیر فشار قرار گرفت. پس از سقوط اصفهان در 1135ق، به دست محمود افغان و پراکنده شدن علما به گوشه و کنار بلاد اسلامی، هنوز حوزه علمیه کربلا - فعالیت داشت و مکتب اخباریگری به حیات خود، ادامه می داد. در نیمه دوم قرن دوازدهم هجری، پیکر نیمه جان اجتهاد، دوباره جان گرفت و آیه الله وحید بهبهانی، این اصولی نابغه، ظهور کرد. او پس از اتمام تحصیلات خود در اصفهان، به بهبهان هجرت کرد و در مدّت سی سال، با رونق حوزه علمیه آن دیار به مبارزه با افکار اخباریگری پرداخت. پس از شنیدن خبر گسترش این مکتب در عراق و بخصوص در کربلا، عازم آن شهر شد و با تشکیل دروس محدود و ملاقات ها و بحث های مکرّر با شیخ وارسته مکتب اخباریگری، شیخ یوسف بحرانی و اقطاع وی، موفق شد سه روز به جای او کرسی درس را در اختیار بگیرد و بیشتر شاگردان او را به سوی مسلک اجتهاد، رهنمون شود. (3) سرانجام، این تلاش ها با همکاری شیخ یوسف بحرانی به بار نشست و به تضعیف کامل اخباریان انجامید. (4) کم کم، پایه های اجتهاد، مستحکم شد و مسلک اجتهاد به دست شاگردان آیه الله وحید بهبهانی چون سید محمّد مهدی

بحرالعلوم در عراق و میرزا ابوالقاسم قمی، معروف به میرزای قمی در ایران، و نیز شاگردان بحر العلوم، چون شیخ جعفر نجفی (کاشف الغطاء)، ملا احمد نراقی و سید محمد مجاهد ادامه یافت.

- 1- . در همین دوران (297 _ 567 ق) ظهور دولت اسماعیلی فاطمی و تسلط آنها بر قلمرو وسیعی از بلاد اسلامی، از شمال افریقا تا جنوب اروپا، باعث گسترش مدارس و حوزه های شیعی گردید که نمونه بارز آن، ساخت دانشگاه الأزهر در قاهره به دستور جوهر صیقلی، سردار فاتح فاطمی، به سال 359 ق، بود (دائرة المعارف تشیع، ج 2، ص 89).
- 2- . ر. ک: دائرة المعارف تشیع، ج 3، ص 281.
- 3- . شیخ یوسف بحرانی در مقدمه الحقائق الناضرة می نویسد: من، قبلاً از روش اخباری دفاع می کردم؛ اما بعد از تأمل بسیار و بحث های فراوان با بعضی مجتهدان اصولی، به نقصان آن پی بردم و دیگر از آن دفاع نمی کنم (الحقائق الناضرة، ج 1، ص 167).
- 4- . شیخ یوسف بحرانی، در سال 1186 ق، دار فانی را وداع گفت. او وصیت کرده بود که آیه الله وحید بهبهانی بر وی نماز گزارد (فوائد رضویه، ص 407).

وضعیت فرهنگی _ اجتماعی شیعه در يك و نیم قرن گذشته در اواسط قرن سیزدهم ، حوزه علمی نجف ، دوباره به اوج شکوفایی خود رسید ؛ چرا که شاهد حضور نابغه آن عصر ، آیه الله شیخ مرتضی انصاری (م 1281 ق) و ابتکارات وی در علم اصول از يك طرف ، و جامعیت و شیوایی فقه شیخ محمد حسن نجفی (صاحب جواهر) از سوی دیگر بود . دیدگاه های جدید شیخ مرتضی انصاری در علم اصول ، افق های نوی را در این علم به وجود آورد و با تألیف کتاب فرائد الأصول ، گسترش یافت . همچنین دقت ایشان در زوایای متون دینی و به کارگیری ابتکارات جدید اصولی در استنباط احکام فقهی و تألیف کتاب المکاسب المحرّمة در همین زمینه ، موجب شد که این دو کتاب ، در زمان کوتاهی ، به صورت اصلی ترین کتاب های حوزه های علمیه تشیع در آیند . تسلط علمی شیخ مرتضی انصاری بر حوزه نجف ، چنان بوده که بعضی از کتاب ها (1) نام 316 نفر از علمای تراز اول شیعه را به عنوان شاگردان وی یاد کرده اند که از آن جمله اند: میرزا محمد حسن شیرازی (م 1312ق) ، آخوند خراسانی (م 1329ق) ، میرزا حبیب الله رشتی (م 1312ق) ، میرزا محمد حسن آشتیانی (م 1319ق) ، ملا حسینقلی همدانی (م 1311ق) و بسیاری دیگر . از اتفاقات مهم علمی اواخر قرن سیزدهم ، محوریت یافتن حوزه علمی سامرا به رهبری دینی و علمی میرزا محمد حسن شیرازی بود که با فتوای تحریم تنباکوی وی ، شهرت جهانی یافت و نقطه عطفی در تاریخ سیاسی شیعه و روحانیت گردید . در اوایل قرن چهاردهم ، جدای از رونق دوباره حوزه علمیه نجف به دست شاگردان میرزا محمد حسن شیرازی و بویژه آخوند خراسانی و میرزا حسین نایینی ، نقش مهم این دو در بنیان گذاری انقلاب مشروطیت و حمایت های بعدی از آن ، اهمیت بسیاری داشته است . این قیام با فراز و نشیب های خود ، پس از به دار آویخته شدن شیخ فضل الله نوری در 1327ق ، سرکوب گردید . از دیگر حوادث مهم این دوران ، آغاز شدن جنگ جهانی اول در سال 1332ق (م 1914) و اعلان جنگ انگلستان علیه امپراتوری عثمانی است . دامنه جنگ انگلیس به مناطقی از بصره کشیده شد و انگلیسی ها در شط العرب (اروند رود) ، نیروی نظامی پیاده کردند و کم کم در خاک عراق ، پیش رفتند . در این هنگام ، قیام میرزای دوم ، میرزا محمد تقی شیرازی (م 1338ق) رئیس حوزه علمیه کربلا و مرجع عام شیعیان و صدور فتوای وی در جنگ با انگلیسی ها و همراهی بسیاری از علما ، چون سید محمد کاظم یزدی _ که او نیز برای دفاع از وطن اسلامی ، فتوا صادر کرد _ ، نقش مهمی در بسیج مردم در جنگ با اشغالگران داشت . رشد علمی این دوره نیز کماکان ادامه داشت و همچنان ، رو به ترقی بود و دو اثر مشهور : کفایة الأصول (2) از آخوند خراسانی در اصول ، و العروة الوثقی (3) از سید محمد کاظم یزدی در فقه ، در همین دوره پدید آمدند . این مکتب علمی توسط میرزا محمد حسین نایینی (م 1355ق) و سپس به دست شاگردانش همچون سید محسن حکیم و سید ابوالقاسم خوبی ، در نجف ادامه یافت . در ایران نیز این شکوفایی علمی توسط دو تن دیگر از شاگردان میرزا محمد حسن شیرازی ، یعنی شیخ عبد الکریم حائری یزدی (م 1355 ق) در اراک و حاج آقا حسین طباطبایی قمی (م 1366 ق) در مشهد ، آغاز شد و سپس ، در قم ، به اوج شکوفایی خود رسید . حوزه علمیه قم ، پیش از ورود آیه الله حاج شیخ عبد الکریم حائری ، همچون حوزه های کربلا ، مشهد ، تهران و اصفهان ، جنبه محلی و منطقه ای داشت (4) و ریاست آن ، با آیه الله میرزا محمد فیض (م 1370 ق) بود که در بازسازی مدارس و احیای محاضر درس ، کوشیده بود . آیه الله حائری _ که در آن ایام ، ریاست حوزه علمیه اراک (سلطان آباد) را به عهده داشت _ ، در 29 اسفند 1299 ش (1340 ق) ، با دعوت مکرر آیه الله فیض و در میان استقبال علما و مدرّسان و تجّار و اعیان و دیگر مردم قم که به درخواست مرحوم فیض ، با تعطیل کردن درس ها و بازارها به پیشواز وی رفته بودند ، با شاگردان حوزه درسش ، وارد این شهر شد . (5) با مهاجرت آیه الله حائری به قم و اقامت وی در این شهر ، حوزه هزارساله آن ، دوباره احیا شد و با رشدی سریع ، به زودی در ردیف بزرگ ترین حوزه های علمی جهان تشیع درآمد و آیات عظام : سید محمد کوه کمره ای معروف به حجّت ، سید محمد تقی خوانساری ، میرزا محمد فیض قمی ، سید صدر الدین صدر و حاج آقا حسین طباطبایی قمی ، از برجستگان این حوزه به شمار می آمدند . ثمره تلاش های آیه الله شیخ عبد الکریم حائری ، تربیت شاگردان مبرز چون امام خمینی و حضرات آیات : سید محمد رضا گلپایگانی ، محمد علی اراکی ، سید شهاب الدین مرعشی و بسیاری دیگر بود . (6) پس از

رحلت آیه الله حائری یزدی (م 1315 ش)، برای تمرکز در مرجعیت و زعامت حوزه قم، جمعی از علمای قم از آیه الله بروجردی دعوت کردند. ایشان هم در چهاردهم محرم 1364 (1323 ش)، با استقبال مردم و علما وارد شهر قم گردید. آیه الله بروجردی، پس از رسیدگی به وضعیت درسی و مالی حوزه و طلاب، با برقراری ارتباط با «دار التقرب بین المذاهب الاسلامیه» در قاهره و همچنین گسیل نمودن نمایندگانی به اروپا و امریکا، برای شناساندن اسلام واقعی به مردم جهان و تقریب بین مذاهب اسلامی، همت فراوانی نمود. ایشان، در کنار این فعالیت ها، آثار ارزنده ای را در زمینه حدیث و رجال، تألیف یا پایه گذاری نمود که در فصول آینده، به معرفی بعضی خواهیم پرداخت.

- 1- ر. ر. ك: زندگانی و شخصیت شیخ انصاری، کنگره جهانی دوستمین سالگرد تولد شیخ انصاری.
- 2- این اثر که با احاطه علمی و دقت موشکافانه در قواعد اصولی تدوین یافته، مهم ترین مرجع اصولی است که نزدیک به یک قرن است کتاب درسی سطوح عالی و محور دروس خارج اصول، قرار گرفته است.
- 3- این کتاب که مهم ترین اثر سید محمد کاظم یزدی است، به حدی شهرت دارد که مؤلف آن به صاحب عروه شناخته می شود. این اثر، دربرگیرنده 3260 حکم از احکام و مسائل شرعی است که با دقت و تحقیق، در سه جلد تدوین شده است و علمای تراز اول، غالباً بر آن حاشیه می نگارند.
- 4- در حوزه آن روز قم، مدرّسان بزرگی همچون حضرت آیات: میرزا محمد فیض قمی، میرزا محمد ارباب اشراقی، شیخ محمد رضا شریعتمدار ساوجی، میرزا محمد کبیر، شیخ علی زاهد انصاری، سید جواد مجتهد پیشوایی، ملا محمد طاهر اشعری، حاج آقا حسین فاطمی، میرزا ابوالقاسم بزرگ قمی، حاج شیخ عباس قمی، میرزا محمود و میرزا ابوالفضل زاهدی، میرزا محمود و آقا سید حسن و آقا سید محمد برقی، آقا سید احمد طباطبایی قمی، میرزا مهدی حکمی پایین شهری، میرزا محمود و آقا سید صادق روحانی، آخوند ملا غلامرضا قمی، آقا سید فخر الدین سیدی (سبط میرزا)، شیخ محمد علی صفایی حائری و...، تدریس داشتند (ر. ر. ك: علمای قم، ص 5_9؛ گنجینه آثار قم، ج 1، ص 317_338).
- 5- ر. ر. ك: آیین اسلام، سال 4، ش 7، ص 7 (به قلم حاج مهدی سراج انصاری)؛ قم و روحانیت، ج 2، ص 19_29.
- 6- از جمله، حضرات آیات: شیخ محمد تقی باقری، سید محمد محقق داماد، میرزا خلیل کمره ای، سید محمود طالقانی، سید باقر طباطبایی سلطانی، سید رضا و سید احمد زنجانی، سید احمد خوانساری و... .

قیام امام خمینی و پیروزی انقلاب اسلامی

قیام امام خمینی و پیروزی انقلاب اسلامیبا زعامت آية الله حاج آقا حسين بروجردی، حوزه علمیه قم، اقتدار بیشتری یافت و در چنین فضایی، امام خمینی - که شاگرد برجسته حائری یزدی و نایینی بود و خود، سال ها به تدریس دروس مختلف حوزوی اشتغال داشت و شاگردان بسیاری پرورش داده بود -، به مطرح کردن برخی مسائل اجتماعی و سیاسی و زمینه سازی برای تحوّل فرهنگی و اصلاحات در ساختار حکومت در ایران، رو آورد. محمّد رضا پهلوی که در صدد بسط قدرت و محکم ساختن پایه های حکومت خود بود، روحانیان را مانع جدّی برای پیشبرد اهداف خود می دید. لذا با رحلت آية الله بروجردی (م 1339 ش)، فشار بر روحانیان و حوزه های علمیه را بیشتر ساخت. در محرم سال 1383 (خرداد 1342)، امام خمینی، مردم را به قیام علیه استبداد شاه دعوت کرد و در سیزدهم خرداد 1342، نطق تاریخی خویش را ایراد نمود. در سحرگاه پانزدهم خرداد، امام خمینی دستگیر شد و به تهران انتقال یافت و رژیم، در همان روز، به کشتار وحشیانه مردم قم و برخی شهرهای دیگر که به دستگیری امام اعتراض کرده بودند، پرداخت. امام، پس از آزادی، مجدداً در آبان 1343 به تصویب لایحه کاپیتولاسیون (مصونیت قضایی) اتباع امریکا اعتراض کرد و آن را توهین به اسلام و تمام مسلمانان دانست. به همین علّت، کماندوهای حکومت در سیزدهم آبان 1343 به منزل امام، حمله و او را دستگیر و مستقیماً به ترکیه تبعید کردند. يك سال بعد، ایشان به نجف اشرف، انتقال یافت و مدّت سیزده سال در نجف، به تدریس و تربیت شاگرد پرداخت. با اوج گیری قیام مردم ایران، امام خمینی، در دوازدهم بهمن 1357 به ایران بازگشت و در 22 بهمن همان سال، انقلاب اسلامی ایران، به رهبری ایشان، به پیروزی رسید.

اوضاع فرهنگی - اجتماعی شیعه، پس از انقلاب اسلامی ایران

اوضاع فرهنگی - اجتماعی شیعه، پس از انقلاب اسلامی ایرانبا پیروزی انقلاب اسلامی ایران و پس از تثبیت ارکان نظام، به تدریج، نهادهای فرهنگی - دینی جدیدی تأسیس شدند و این گونه فعالیت ها رو به گسترش نهاد. در این فرایند، از يك سو با شروع انقلاب فرهنگی، کتاب های جدید برای دانشگاه ها تدوین شد و بعضا درس ها و رشته های تازه ای ایجاد گردید و همچنین سهم رشته های تحصیلی دینی در دانشگاه ها افزایش یافت. از سوی دیگر، حوزه های علمیه رونق گرفتند و تعداد طلاب علوم دینی، افزایش یافت. مؤسّسات و مراکز فرهنگی و آموزشی - پژوهشی در زمینه های گوناگون معارف دینی آغاز به کار نمودند و هر ساله گسترش بیشتری یافتند. در این میان، نشر کتاب ها و مجلّات تخصصی و نرم افزارهای اسلامی و در نهایت، تأسیس پایگاه های اینترنتی، حلقه نهایی این تحوّل فرهنگی بوده است. بی شك، مجموعه این تحولات، علل و عوامل مختلفی داشته که می توان آنها را در این موارد، خلاصه کرد: 1. برداشته شدن موانع گوناگون سیاسی - اجتماعی که حتّی باعث شد بسیاری از کسانی که با نظام جدید، اختلاف نظر و سلیقه داشتند، به عرصه این تحول فرهنگی وارد شوند؛ 2. ماهیت دینی انقلاب و نظام جدید که نیازمند بهره گیری از ضوابط و قوانین شرعی در تمام زمینه های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی بود؛ 3. ضرورت یافتن پاسخگویی به مسائل و پیشامدهای جدید در تمام زمینه ها. گرچه این تحوّلات، بیشتر در داخل ایران صورت پذیرفت، اما تأثیر خود را در صحنه بین المللی گذاشت و روز به روز، خبرهای جدیدتری از این تحوّلات جهانی (بویژه در جهان اسلام) به گوش می رسد. گرایش روز افزون اقشار تحصیل کرده کشورهای مختلف به اسلام، بیداری مسلمانان در کشورهای اسلامی و پر رنگ شدن نقش اسلام در زندگی اجتماعی و سیاسی آنها، برپایی کرسی های اسلام شناسی و بخصوص شیعه شناسی در دانشگاه های غربی، ترجمه آثار اسلامی و قرآن به بیشتر زبان های زنده دنیا و بسیاری تحوّلات دیگر از این دست، بی شك، ثمره پیروزی انقلاب اسلامی ایران بوده است.

فصل دوم : متون حدیثی

جوامع بزرگ حدیثی

اشاره

فصل دوم : متون حدیثی جوامع بزرگ حدیثی پس از وفات شیخ طوسی رحمه الله در سال 460 ق ، تا امروز ، هیچ کتابی به اتقان، توثیق و صحت کتب اربعه شیعه ، یعنی : الکافی، کتاب من لا یحضره الفقیه، التهذیب و الاستبصار ، تدوین نشده است. بعد از شیخ طوسی تا حدود یک قرن ، دیگر خبری از تدوین مجموعه های حدیثی نبود و حالت رکود و فترتی پیش آمده بود که یکی از دلایل آن را سیطره و تسلط علمی شیخ طوسی در بسیاری از علوم ، بخصوص فقه و حدیث بر شمرده اند. مقبولیت مطلق وی در جهان شیعه نزد علما و محدثان و عموم مردم ، چنان بالا گرفت که دو اثر ارزنده وی را از ارکان چهارگانه یا کتب اربعه شیعه امامیه دانستند و او را «شیخ الطائفه» لقب دادند و دیگر عالمان شیعی را یارای مقابله با افکار و نظریات شیخ نماند و تا سال ها هر چه تألیف می گردید، بیشتر ، تقلید و اقتباس از آرای او بود. به دلیل همین فاصله زمانی ای که در تدوین کتب حدیثی پیش آمد ، قرون اول تا پنجم را اصطلاحاً «دوره متقدمان» و پس از آن را تا پیش از قرن چهاردهم ، «دوره متأخران» نامیده اند. این روند ادامه داشت ، تا این که ابن ادریس حلی (م 598 ق) ظهور کرد و او اولین کسی بود که به نقد و جرح و تعدیل آرای شیخ طوسی پرداخت و در حقیقت ، راه تحقیق و نوآوری را برای دیگران باز کرد. او در مقدمه کتاب السرائر خود، به شدت با این وضعیت ، مخالفت می کند و تأسف می خورد که علما، جز تقلید ، کاری انجام نمی دهند. البته پس از وی نیز ، کم و بیش ، این وضعیت ادامه پیدا می کند و تحوّل تأثیرگذاری تا ظهور دولت صفوی پدید نمی آید. البته علما در این قرون میانی با تکیه بر اتقان و استحکام کتب اربعه ، به کارهای دیگری چون تدوین مجموعه های فقهی _ روایی ، تفسیر و اخلاق ، روی آوردند و آثاری چون : شرائع الإسلام محقق حلی (م 676 ق) ، مسالك الأفهام شهید ثانی (م 965 ق) در فقه و مجمع البیان و جوامع الجامع شیخ طبرسی (م 548 ق) و روض الجنان ابوالفتوح رازی (قرن ششم) در تفسیر و کتاب های دیگری چون : الخرائج والجرائح قطب الدین راوندی (م 573) و جامع الأخبار شیعری سبزواری (قرن هفتم) و إرشاد القلوب دیلمی (قرن هشتم) و عوالی اللآلی ابن ابی جمهور آحسایی (قرن نهم) پدید آمد. پس از قرن دهم ، با استقرار دولت شیعی صفوی و گسترش روزافزون مذهب تشیع ، زمینه مناسبی برای شکوفایی دوباره مراکز علمی و حوزه ها پدید آمد و علما و محدثان به نامی ظهور کردند و تألیفات حدیثی بزرگی را عرضه نمودند که در این میان ، فیض کاشانی (1007 _ 1091 ق) با تألیف الوافی و شیخ حرّ عاملی (1033 _ 1104 ق) با تألیف وسائل الشیعة و محمّد باقر مجلسی (1037 _ 1110 ق) با تألیف مجموعه بزرگ بحار الأنوار ، سهم به سزایی داشته اند. این سه کتاب مهم در برابر کتب قدما ، به «جوامع ثانویه» شهرت یافتند. از این تاریخ تا اوایل قرن چهاردهم هجری ، تألیف مهمی در حوزه مجامیع حدیثی ، جز کتاب الشفا فی أخبار آل المصطفی صلی الله علیه و آله از محمّد رضا بن عبد اللطیف تبریزی (م 1185 ق) و کتاب جامع الأحکام ، تألیف عبد الله بن محمّد رضا شبّر حسینی، و عوالم العلوم ، اثر عبد الله بحرانی (م 1173 ق) به چشم نمی خورد. در نهایت ، یکی از مهم ترین تصانیف قرن چهاردهم در زمینه تدوین جوامع حدیثی در سال 1319 ق ، عرضه شد که به گفته بعضی ، جامع تر از کتاب وسائل الشیعة ی شیخ حرّ عاملی است و آن ، کتاب مستدرک الوسائل است که معرفّی آثار حدیثی قرن چهاردهم را با این کتاب ، آغاز می کنیم و در ادامه به چند اثر دیگر از جوامع حدیثی خواهیم پرداخت.

1. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل

نگاهی به زندگی محدث نوری

1. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل تألیف میرزا حسین نوری طبرسی . وی یکی از بزرگ ترین محدثان در قرون اخیر و می توان گفت بزرگ ترین محدث سده چهاردهم هجری است . شیخ آقا بزرگ تهرانی ، هنگام آوردن شرح حال استادش در نقباء البشر ، در بزرگی وی چنین نگاشته است: هنگامی که این نام را نوشتم ، قلم در دستم لرزید و هنگامی که خواستم شرح حال استادم را بنگارم ، فکرم باز ایستاد و بعد از گذشت 55 سال از فراق وی ، همان هیئت گذشته برایم مجسم گشت که به جهت جلالت مقامش خشوع کردم و به خاطر هیبتش دهشت نمودم... (1)

نگاهی به زندگی محدث نوری بوی در هجدهم شوال 1254 ، در «یالو» ، از روستاهای شهر «نور» مازندران (طبرستان) به دنیا آمد. او که در هشت سالگی پدرش را از دست داد ، هنوز به سن بلوغ نرسیده بود که با فقیه بزرگ ملا محمد علی محلاتی آشنا شد . سپس به تهران مهاجرت کرد و با عالم جلیل شیخ عبد الرحیم بروجردی (پدر همسرش) آشنا شد و از وی بهره ها برد . سپس همراه او در سال 1273 ق ، به عراق هجرت نمود و پس از نزدیک چهار سال اقامت در نجف و بازگشت به تهران، دوباره به عراق سفر کرد و چندی ملازم آیه الله شیخ عبد الحسین تهرانی مشهور به «شیخ العراقین» بود . پس از مراجعت به وطن و عزیمت به حج، به نجف بازگشت و در درس آیه الله مجدّد شیرازی (میرزا سید حسن / میرزای بزرگ) ، شرکت جست و در سال 1292 ق ، همراه وی به سامرا مهاجرت نمود و اهل و عیال خود را نیز به همراه برد . در آن جا نیز پس از یک بار مراجعت به وطن و انجام دو سفر حج، به سامرا بازگشت و در آن جا ماند تا این که استادش در سال 1312 ق ، وفات یافت. دو سال بعد ، عازم نجف گردید تا در آن جا بماند ؛ اما پس از چند روز تحمل بیماری، در سال 1320 ق ، درگذشت . (2)

1- . نقباء البشر ، ج 2 ، ص 543 .

2- . ر . ک : نقباء البشر ، ج 2 ، ص 543 _ 548 .

برخی آثار محدث نوری

برخی آثار محدث نوری محدث نوری، بیش از چهل سال در راه تحقیق و تألیف، زحمت های فراوان متحمل شد که نتیجه آن، تألیفات بسیار در موضوعات مختلف است. بعضی از آثار محدث نوری، چاپ شده و برخی، هنوز به چاپ نرسیده است. از آثار چاپ شده ایشان، می توان به این موارد اشاره نمود: 1. نفس الرحمان فی فضائل سیدنا سلمان؛ 2. دار السلام، در دو جلد، که درباره خواب و تعبیر خواب است؛ 3. معالم العبر فی استدراك البحار السابع عشر؛ 4. فصل الخطاب؛ 5. جنة المأوی، درباره امام مهدی علیه السلام؛ 6. الفيض القدسی، درباره زندگی علامه مجلسی؛ 7. كشف الأستار عن وجه الغائب عن الأبصار، در ردّ قصیده بغدادیه که در انکار امام مهدی علیه السلام سروده شده بود؛ 8. الصحيفة الثانية العلوية؛ 9. الصحيفة الرابعة السجادية؛ 10. النجم الثاقب فی أحوال الإمام الغائب؛ 11. لؤلؤ و مرجان، در ردّ خرافات درباره حماسه عاشورا؛ 12. سلامة المرصاد، در زیارت عاشورای غیر معروف؛ 13. تحية الزائر، که مستدرک تحفة الزائر علامه مجلسی است؛ 14. میزان السماء فی تعیین مولد خاتم الأنبياء. وی تألیفات دیگری نیز دارد که شمار آنها به 37 اثر می رسد و مهم ترین آنها کتاب بزرگ مستدرک الوسائل است. (1) در این میان، دو اثر حدیثی دیگر نیز به چشم می خورد که پس از پرداختن به کتاب مستدرک، مختصراً معرفی خواهند شد.

مروری بر «مستدرک الوسائل»

مروری بر «مستدرک الوسائل» این کتاب، یکی از مجموعه های بزرگ حدیثی سه گانه (1) در قرون اخیر است که محدث نوری، آن را به عنوان مستدرکی بر کتاب وسائل الشیعی شیخ حرّ عاملی تألیف نموده که متن آن بالغ بر 23 هزار حدیث می گردد. تدوین این کتاب، از منابعی که بعضاً در اختیار صاحب وسائل نبوده و یا صحّتش بر او محرز نگردیده، صورت یافته است. ابواب این کتاب، همانند ترتیب وسائل الشیعی بر ابواب فقهی مرتّب شده است. محدث نوری، در مستدرک الوسائل از 46 کتاب بدون واسطه و از هفت کتاب به واسطه بحار الأنوار مجلسی، نقل حدیث نموده است. خاتمه این کتاب که حدود یک سوم کل کتاب را به خود اختصاص داده، مشتمل بر تحقیقات عمیقی درباره کتب حدیثی امامیه و مؤلفان آنها و نام آوران علم الحدیث است که محققان و پژوهندگان این فن را گریزی از مراجعه به آن نیست. (2) جهت آشنایی اجمالی با محتوای خاتمه مستدرک الوسائل فهرستی از مطالب آن ارائه می گردد: 1. نام کتاب هایی که در مستدرک الوسائل از آنها نقل حدیث نموده؛ 2. شرح حال هر یک از مؤلفان آنها؛ 3. ذکر مشایخ عظام؛ 4. شرح حال الکافی و بیان اعتبار احادیث آن؛ 5. بیان حال کتاب من لا یحضره الفقیه و ترجمه رجال مشیخه صدوق و ترجمه جمعی از راویان معروف که در کتابی نیامده است؛ 6. معرفی تهذیب الأحکام و ذکر طرق شیخ طوسی به صاحبان اصول؛ 7. ذکر اصحاب اجماع؛ 8. امارات عامه ای که موجب توثیق مجاهیل اصحاب امام صادق علیه السلام در رجال شیخ طوسی می شود؛ 9. بیان وارد شدن بیشتر روایات حسان در شمار صحاح؛ 10. وجیزه ای در رجال (که صاحب وسائل در رجال خود، نام آنان را ذکر نکرده است)؛ 11. ردّ کسانی که اخباریان را منکر عقل و یا حجّیت قطع شمرده اند؛ 12. درباره فضیلت علم الحدیث و شرح حال مؤلف و تألیفات وی. اینک، جهت اطلاع از محتوای ابواب کتاب مستدرک الوسائل و ترتیب آنها، فهرست ابواب آن ذکر می گردد: 1. ابواب مقدّمه العبادات، 2. کتاب الطهارة، 3. کتاب الصلاة، 4. کتاب الزکاة، 5. کتاب الخمس، 6. کتاب الصیام، 7. کتاب الاعتکاف، 8. کتاب الحج، 9. کتاب الجهاد، 10. کتاب الأمر بالمعروف والنهی عن المنکر، 11. کتاب التجارة، 12. کتاب الرهن، 13. کتاب الحجر، 14. کتاب الضمان، 15. کتاب الصلح، 16. کتاب الشركة، 17. کتاب المضاربة، 18. کتاب المزارعة و المساقاة، 19. کتاب الودیعة، 20. کتاب العاریة، 21. کتاب الإجارة، 22. کتاب الوکالة، 23. کتاب الوقوف و الصدقات، 24. کتاب السکنی و الحیسی، 25. کتاب الهبات، 26. کتاب السبق و الرمایة، 27. کتاب الوصایا، 28. کتاب النکاح، 29. کتاب الطلاق، 30. کتاب الخلع و المبارة، 31. کتاب الظهار، 32. کتاب الإیلاء و الکفارات، 33. کتاب اللّعان، 34. کتاب العتق، 35. کتاب التدبیر و المکاتبة و الاستیلاء، 36. کتاب الإقرار، 37. کتاب الجعالة، 38. کتاب الايمان، 39. کتاب النذر و العهد، 40. کتاب الصيد و الذبائح، 41. کتاب الأطعمة و الأشربة، 42. کتاب الغصب، 43. کتاب الشفعة، 44. کتاب إحياء الموات، 45. کتاب اللقطة، 46. کتاب الفرائض و الموارث، 47. کتاب القضاء، 48. کتاب الشهادات، 49. کتاب الحدود، 50. کتاب القصاص، 51. کتاب الدیات، 52. خاتمه الكتاب فیها اثنتا عشرة فائدة.

1- یا به تعبیر شیخ آقا بزرگ تهرانی، «مجامع چهارگانه مورد اعتماد در سال های اخیر، یعنی: الوافی، بحار الأنوار، وسائل الشیعیة و مستدرک الوسائل» (الذریعة، ج 21، ص 7).

2- تاریخ حدیث شیعی، ص 176.

چاپ های «مستدرک الوسائل»

چاپ های «مستدرک الوسائل» مستدرک الوسائل ، در سه جلد بزرگ رحلی با تصحیح مرحوم شیخ فضل الله نوری (خواهرزاده و داماد مؤلف) در سال های 1318 تا 1321ق ، در تهران به صورت سنگی چاپ شد و همین چاپ ، مجدداً در قم به صورت افست ، تجدید گردید. در مقدمه چاپ افست، رساله ای توسط سید محمد رضا نوری نجفی ، مشتمل بر سه بخش آمده است : 1 . شرح فایده پنجم خاتمه مستدرک الوسائل ، با عنوان «المرشد إلى مشيخة الفقيه» که مشتمل بر فهرست الفبایی اسامی مشیخه است. 2 . فهرست اسامی کسانی که محدث نوری در فایده سوم ، با عنوان «مشایخ الإجازات» آورده است . 3 . فهرست سایر فواید خاتمه مستدرک . این کتاب ، اخیراً توسط مؤسسه آل البيت عليهم السلام قم در هجده جلد «متن» (در 37 مجلد) و نه جلد «خاتمه» و سه جلد «فهارس» ، به صورت زیبایی به چاپ رسیده که دارای مزایای زیر است : 1 . مقابله احادیث با منابع اصلی؛ 2 . تعیین بعضی اشتباهات متن یا سلسله حدیث؛ 3 . تعیین محلّ حدیث در منبع اصلی؛ 4 . توضیح بعضی لغات احادیث .

معالم العبر فی استدراك «البحار» السابع عشر

تحفة الزائر

معالم العبر فی استدراك «البحار» السابع عشر این کتاب را محدث نوری به عنوان مستدرک جلد هفدهم بحار الأنوار _ که درباره مواعظ و حکم در قرآن و حدیث است _ ، تدوین نمود و در سال 1296 ق ، در سامرا به پایان رساند. این کتاب ، اولین بار به همراه جلد هفدهم بحار الأنوار در سال 1297 ق ، در تبریز به چاپ رسیده است. (1)

تحفة الزائرین کتاب ، آخرین اثر محدث نوری به شمار می رود که قبل اتمام آن ، وفات یافت و شاگردش شیخ عباس قمی آن را به پایان رساند . در این کتاب ، زیارت های مخصوص یا غیر مخصوصی که علامه مجلسی ، آنها را در تحفة الزائر ذکر نکرده ، آمده است و محدث نوری ، سند آنها را استخراج نموده و وجه اعتماد بر آنها را ذکر کرده است. همچنین ، بعضی آداب زیارت و نکات مرتبط دیگر را نیز بدان افزوده است. (2)

1- . الذریعة إلى تصانیف الشيعة ، ج 21 ، ص 200 و ج 3 ، ص 24 .

2- . همان ، ج 3 ، ص 488 .

دیدگاه‌هایی درباره آثار محدث نوری

نظر آخوند خراسانی

نظر شیخ آقا بزرگ تهرانی

دیدگاه‌هایی درباره آثار محدث نوری درباره آثار محدث نوری و روش حدیثی وی، دیدگاه‌های مختلفی ارائه شده است که به ذکر اهم آنها اکتفا می‌کنیم:

نظر آخوند خراسانی شیخ آقا بزرگ تهرانی، درباره ارزش کتاب مستدرک الوسائل، از استادش آخوند خراسانی چنین نقل کرده است: شنیدم که شیخ ما، ملاً محمّد کاظم خراسانی، به شاگردانش _ که بالغ بر پانصد نفر مجتهد یا نزدیک به درجه اجتهاد بودند _ می‌گوید: در زمان ما، پیش از مراجعه به کتاب مستدرک و اطلاع بر آنچه در آن هست، حجّت بر مجتهد، تمام نمی‌شود. (1)

نظر شیخ آقا بزرگ تهرانی، معتقد بود که واجب است همه مجتهدان زبردست به کتاب مستدرک الوسائل مراجعه نمایند و آن را مطالعه کنند تا هنگام استنباط احکام، تمام ادله را دیده باشند و نسبت به یافتن دلیل معارض یا مخصّص، برای آنان یأس حاصل شود. (2) برخی علما نیز به بعضی آثار محدث نوری انتقاداتی وارد ساخته‌اند، از جمله امام خمینی رحمه اللهدر کتاب انوار الهدایة، در ضمن بحث حجّیت ظواهر قرآن، مطالبی را در این زمینه مطرح نموده است. (3)

1- الذریعة، ج 2، ص 111. وی همچنین می‌افزاید: من خود، چندین بار در مجلس خصوصی آخوند که بعد از درس عمومی در منزلش دایر بود و تعدادی از شاگردان خاصّ وی برای پاسخ به استفتائات، حاضر بودند، شرکت جستیم و مشاهده نمودم که از جمله کتاب‌هایی که ایشان مراجعه می‌نمودند، کتاب مستدرک الوسائل بود و وی، به آنها دستور می‌داد تا احادیث را ملاحظه کنند.

2- الذریعة، ج 2، ص 110.

3- انوار الهدایة، ج 1، ص 244.

2. جامع احادیث الشيعة

نگاهی به زندگی آیه الله بروجردی

2. جامع احادیث الشيعة این کتاب، یکی دیگر از دانش نامه های بزرگ حدیثی تدوین یافته در سده چهاردهم است که کار تدوین آن، به ابتکار وزیر نظر آیه الله حاج آقا حسین طباطبایی بروجردی قدس سره (م 1380ق) آغاز گردید. وی، یکی از بزرگ ترین مراجع عصر حاضر بود که با قدرت و ابتکارات علمی خود، رونقی تازه به حوزه علمیه قم بخشید. از ابتکارات ایشان، ابداع روشی تازه در بررسی اسناد روایات است که در فصل رجال به آن خواهیم پرداخت.

نگاهی به زندگی آیه الله بروجردی او از سادات جلیل القدر طباطبایی بروجرد بود و نسب او با سی واسطه، به دومین پیشوای شیعیان، امام حسن مجتبی علیه السلام می رسد. آیه الله بروجردی، گذشته از شخصیت علمی و دینی و موقعیت ممتازی که داشت، از جانب والدین و اجدادش نیز وارث مرجعیت و ریاست دینی بوده است، بدین صورت که سید محمد طباطبایی بروجردی، جد پنجم ایشان، نوه دختری علامه مجلسی اول بوده است. سید مرتضی بروجردی، جد چهارم او، سید محمد مهدی بحر العلوم، عموی جد دوم او، و حاج میرزا محمود بروجردی، عموی جد نخست او، همه از مراجع تقلید و پیشوایان مردم و دانشمندان عصر بوده اند. از سوی دیگر، بعضی از دانشمندان این دودمان، نواده دختری مجلسی اول محسوب می شوند و کسانی چون علامه بحر العلوم، میرزا محمود بروجردی و خود حاج آقا حسین بروجردی، از مجلسی اول با تعبیر «جد» و از مجلسی دوم با تعبیر «دایی» یاد می کردند. (1) آیه الله بروجردی، در ماه صفر سال 1292، در شهر بروجرد، دیده به جهان گشود. وی در هفت سالگی به مکتب رفت و کتاب جامع المقدمات و نصف کتاب سیوطی را به خوبی آموخت و در میان شاگردان، امتیاز ویژه ای یافت. سپس در مدرسه علمیه نوری بخش، تحصیلات خود را تکمیل کرد و در هجده سالگی (1310ق) به حوزه علمیه اصفهان عزیمت نمود و در مدت چهار سال، در مدرسه صدر به ادامه تحصیل پرداخت. وی در سال 1314 ق، با درخواست پدرش به زادگاهش برگشت و پس از ازدواج، مجدداً به اصفهان رفت و پنج سال دیگر به تحصیل و تدریس اشتغال ورزید. در سال 1319 ق، مجدداً پدرش او را به بروجرد فراخواند و سپس وی را به نجف اشرف فرستاد. (2) او پس از ورود به نجف، به حوزه درس آیه الله آخوند خراسانی، استاد بزرگ عصر، رفت و نه سال تمام از محضر ایشان، مستفیض شد. او که از 27 سالگی مجتهدی مسلم محسوب می شد، دروس فقه و رجال خود را در خدمت آیه الله سید کاظم یزدی و آیه الله شریعت اصفهانی فرا گرفت. (3) پس از نه سال تحصیل در نجف اشرف، در سال 1328 ق، با دریافت اجازه اجتهاد از آخوند خراسانی و آیه الله شریعت اصفهانی، به وطن مراجعت کرد و مورد استقبال علما و اهالی بروجرد قرار گرفت. آخوند خراسانی نیز با ارسال نامه ای به پدر ایشان، ضمن تشریح شخصیت علمی وی، سفارش کرد که او را به عنوان مجتهد مطلق جامع الشرائط بشناسد و به مردم، معرفی کند. سپس، ایشان برای مدت 33 سال به تدریس و تبلیغ و تألیف در آن دیار پرداخت (4) تا این که با دعوت بعضی از علما، در روز چهاردهم محرم 1364، مطابق با نهم دی ماه 1323، در میان استقبال پرشور صدها تن از علما و دانشمندان و طلاب حوزه علمیه قم - که در میان آنها حاج آقا روح الله خمینی هم دیده می شد - وارد قم گردید. (5) وی، پس از ورود به قم، به تدریس فقه و اصول پرداخت که درس اصول ایشان، بیش از شش سال ادامه نداشت، اما فقه را تا پایان عمر، تدریس نمود. (6) با فوت آیه الله آقا سید ابوالحسن اصفهانی در نهم ذی حجه 1365 و چهار ماه بعد، فوت آیه الله حاج آقا حسین قمی در چهاردهم ربیع اول 1366 ق، اکثر شیعیان ایران و عراق و دیگر نقاط، متوجه قم و تقلید از ایشان شدند و مرجعیت تامه ایشان، محرز گردید و حوزه علمیه قم، رونق کامل گرفت.

-
- 1- . مفاخر اسلام، ج 12، ص 69_70 .
  - 2- . ر. ك: همان، ص 96_100 .
  - 3- . همان، ص 100 .
  - 4- . همان، ص 107 .
  - 5- . همان، ص 182 .
  - 6- . همان، ص 206 .

برخی آثار آیه الله بروجردی

برخی آثار آیه الله بروجردی 1. حواشی و مستدرکات «فهرست منتجب الدین»، که از خود کتاب منتجب الدین، بزرگ تر است؛ 2. رساله ای درباره سند «صحیفه سجّادیه»؛ 3. حاشیه بر «کفایة الأصول»؛ 4. حاشیه بر «النهاية»ی شیخ طوسی؛ 5. حاشیه بر «منهج المقال»؛ 6. اصلاح و مستدرک «رجال الطوسی»؛ 7. تجرید أسانید «رجال النجاشی»؛ 8. تجرید أسانید «رجال الکشی»؛ 9. تجرید أسانید «الکافی»؛ 10. تجرید أسانید «کتاب من لا یحضره الفقیه»؛ 11. تجرید أسانید «الخصال» صدوق؛ 12. تجرید أسانید «الأمالی» صدوق؛ 13. تجرید أسانید «علل الشرائع»؛ 14. تجرید أسانید «التهدیب»؛ 15. تجرید أسانید «الاستبصار»؛ (1) 16. جامع أحادیث الشیعة، که مهم ترین و بزرگ ترین یادگار علمی ایشان است.

1- . مجموعه کتاب های تجرید أسانید... (از شماره 7 تا 15) تحت عنوان الموسوعة الرجالية در هفت مجلد، با تحقیق و تکمیل و تحریر میرزا حسن نوری همدانی، توسط بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی به چاپ رسیده است (در این باره، نیز، ر. ک: زندگی آیه الله العظمی بروجردی، محمد واعظ زاده، ص 310_ 314 و 325).

مروری بر «جامع أحاديث الشيعة»

مروری بر «جامع أحاديث الشيعة» تدوین این مجموعه حدیثی، شامل احادیث دو کتاب وسائل الشيعة و مستدرک الوسائل، به امر و نظارت آیه الله بروجردی و با تلاش جمعی از شاگردان فاضل ایشان، در سال 1369 قمری بدین شکل، آغاز گردید: 1. آیات قرآن مجید در ارتباط با هر باب، قبل از ذکر احادیث، به ترتیب سوره ها آمده است. 2. کلیه احادیث وسائل الشيعة و مستدرک الوسائل، غیر از احادیث مصباح الشریعة، و روایاتی که ارتباط به احکام ندارند، نقل شده است. 3. کلیه احادیث، از مصادر اصلی اخذ شده و شماره صفحه آن، مشخص شده است، بجز احادیثی که مصدر اصلی آن، در دست نبوده است. 4. احادیث بدون تلخیص یا تبدیل سند، ضبط شده است. 5. چنانچه سند روایتی همانند سند روایت قبلی بوده، روایت بعدی با عبارت «بهذا الإسناد» آمده است. 6. چنان که حدیثی در دو یا چند مصدر با يك سند آمده باشد، ابتدا نام کلیه مصادر ذکر شده و سپس متن حدیث، نقل شده است و احیاناً اگر اختلافی در سند وجود داشته، ابتدا حدیث با يك سند ذکر شده، سپس سند دیگر به تنهایی آمده است. 7. چنان که حدیثی تقطیع شده (مثل حدیث «اربعمئة» یا حدیث «علل الأحكام»)، سند حدیث در اولین بابی که بخشی از آن حدیث ذکر شده، آمده است و در باب های دیگر، سند به آن جا ارجاع شده است. 8. حتی الامکان، از تقطیع حدیث، احتراز شده است، مگر در احادیث طولانی. 9. از تکرار حدیث که متضمن دو یا چند حکم بوده، خودداری شده و هر حدیثی فقط در بابی که مناسب تر بوده آمده و در مواضع دیگر، به آن اشاره شده است. 10. در ترتیب ذکر روایات يك باب، حدیثی که معمولاً به آن، فتوا داده شده، در ابتدا و سپس روایات دیگر که معارض یا مخصّص یا مقیدند، ذکر شده است. 11. در ترتیب ابواب، مناسبت ها رعایت شده است، مثل تقدیم ابواب وضو بر ابواب نواقض وضو. 12. احادیث هر باب، شماره گذاری شده است. 13. وجوهی که شیخ طوسی در جمع اخبار متعارض ذکر کرده، به مناسبت اخبار یاد شده، آورده شده است. 14. خللی که در بعضی اسناد یا متون وجود داشته، اصلاح گردیده است. نیز مواردی که ممکن است کلام راوی با متن حدیث اشتباه شود، تذکر داده شده است. 15. لغات غریب، توضیح داده شده است. 16. روایات مربوط به فضیلت حدیث و حدیث ثقلین، به عنوان مقدمه در آغاز کتاب آمده است. 17. روایات سنن و آداب و اخلاق و ادعیه و اذکار و قرائت قرآن و لباس و مسکن و آداب معاشرت و... در مجلّدی جداگانه ذکر شده است. (1)

چاپ های «جامع أحاديث الشيعة»

چاپ اول

چاپ دوم

چاپ های «جامع أحاديث الشيعة» چاپ اول پس از آماده شدن چند جزوه از «كتاب الطهارة» به خط مرحوم میرزا احمد تبریزی و چاپ شدن آن، این اوراق به رؤیت آیه الله بروجردی رسید. آن گاه ایشان به نوشتن مقدمه پرداخت؛ اما به سبب رحلت ایشان، مقدمه به آخر نرسید و بعداً فرزندشان، سید محمد حسن، آن را به اتمام رساند و در آن، این اثر را به دو گروه از شاگردان آیه الله بروجردی، به مدیریت آیه الله شیخ اسماعیل معزی ملایری و آیه الله شیخ علی پناه اشتهاوردی نسبت داد. سپس آن مقدمه به همراه مقدمات دیگر کتاب، با عنوان «أبواب المقدمات و ما هو الحجة في الفقه و ما يناسبها»، به خط شخص دیگری به همان کیفیت به ابتدای جلد اول، اضافه شد و این جلد، به تاریخ آخر شوال 1380، چند روز بعد از رحلت آیه الله بروجردی، در قطع رحلی، به عنوان جلد اول به چاپ رسید. این چاپ، دو سال بعد و با انتشار جلد دوم (شامل بخشی از «كتاب الصلاة» تا ابتدای «ابواب الخلل في الصلاة») برای همیشه متوقف گردید.

چاپ دومین چاپ - که در واقع، فقط مجلدات اول تا پنجم آن، چاپ دوم محسوب می شود (1) - به خواست آیه الله خویی و به همت آیه الله اسماعیل معزی، در قطع وزیری و به نفقه حاج اسد الله رفیع منزلت اصفهانی، در مطبعه علمیه قم در تاریخ 1396 ق، آغاز گردید. جلد اول این چاپ، ویژه مقدمات، جلد دوم و سوم، «كتاب الطهارة»، جلد چهارم تا هفتم، «كتاب الصلاة»، جلد هشتم، «كتاب الزكاة و الخمس»، جلد نهم، «كتاب الصوم و الإعتكاف»، جلد دهم تا سیزدهم، «كتاب الحج و الزیارات» و از اواسط این جلد تا پایان جلد چهاردهم، «كتاب الجهاد و الأمر بالمعروف»، جلد پانزدهم «كتاب القرآن و الدعاء» و اندکی از «كتاب العشرة»، جلد شانزدهم بقیه «كتاب العشرة» و ابواب «كتاب الحمّام» و ملحقات آن و «كتاب الملابس و المساكن و الدواب»، جلد هفدهم تا نوزدهم، «كتاب المعایش و المكاسب و المعاملات»، جلد بیستم تا بیست و دوم، «كتاب النكاح و الطلاق» و ملحقات آن، جلد بیست و سوم و بیست و چهارم، «كتاب الصيد و الذبایح و الأطحمة و الأشربة» و ابوابی از کتاب «المیراث»، جلد بیست و پنجم، بقیه «المیراث» و «كتاب القضاء»، و جلد بیست و ششم، «كتاب القصاص و الدیات» است. این چاپ، در سال 1373 به کوشش حاج شیخ اسماعیل معزی ملایری در 26 جلد به پایان رسید. (2)

-
- 1- این پنج جلد، به خواست آیه الله خویی و با موافقت سید محمد حسن بروجردی تجدید چاپ گردید و پس از آن، از 1397 ق، آقای معزی، کار را ادامه داد.
  - 2- تاریخ حدیث، ص 181.

چاپ سوم

چاپ سومین چاپ در تاریخ 1371 ش، آغاز شده و تا تاریخ 1379 ش، جمعا در سی و يك مجلد به پایان رسیده است. از جلد چهارم به بعد، در این چاپ، کمی با چاپ دوم تفاوت دارد و تا حدی منظم تر است. بدین صورت که مجلّات چهارم تا هشتم، «كتاب الصلاة»، نهم، «كتاب الزكاة و الخمس»، دهم و یازدهم، «كتاب الصوم و الإعتكاف»، دوازدهم تا چهاردهم، «كتاب الحج»، پانزدهم، «كتاب الفرار»، شانزدهم تا هجدهم، «كتاب الجهاد و الأمر بالمعروف»، نوزدهم «كتاب القرآن و الدعاء»، بیستم و بیست و یکم، «كتاب آداب العشرة» و «آداب السفر» و دیگر آداب، بیست و دوم تا بیست و چهارم «كتاب المعایش و المكاسب و المعاملات»، بیست و پنجم تا بیست و هفتم، «كتاب النکاح و الطلاق»، بیست و هشتم، «كتاب الصيد و الذبائح و الأطعمة و الأشربة» و بیست و نهم، «كتاب الميراث» و «كتاب القضاء» آمده است، تا جلد سی ام که «كتاب القصاص» است و جلد سی و یکم که «كتاب الحدود و الديات» است و کتاب، با آن، در سال 1379 ش، خاتمه یافته است و مؤلف، در پایان آن، در سه صفحه، به زحمات چهل ساله خویش در تألیف این اثر، اشاره کرده است. یادآور می شود آیه الله محمد واعظ زاده خراسانی که در تدوین اولیه کتاب، همکاری داشته است، نسبت به چاپ دوم و سوم این کتاب، انتقاداتی دارد که به بعضی از آنها اشاره می گردد: «يك . آقای معزّی مدعی است در حالی که مجموع چاپ دوم کتاب 26 جلد بوده و این مقدار، تحت نظر آیه الله بروجردی تألیف شده و صرفاً از روایات دو کتاب وسائل و مستدرک گرد آمده، در چاپ سوم، حدود دو هزار حدیث از غیر این دو کتاب، اضافه شده است. بنا بر این درباره چاپ سوم، نمی توان گفت تحت نظر آیه الله بروجردی بوده است و افزوده ها باید به عنوان مستدرک در آخر کتاب به نام آقای معزّی می آمدند. دو. ضبط معانی لغات و نیز بیانات و تعلیقات اضافه شده در این چاپ را نمی توان به نظر آیه الله بروجردی نسبت داد. سه. با توجه به این که تمام این کتاب توسط اعضای جلسه حدیث زیر نظر آیه الله بروجردی تألیف گردید و در مقدمه فرزند ایشان، سیّد محمّد حسن و نیز در تقریظ آیه الله خوبی همین مطلب ذکر شده است، لیکن مشاهده شده که در چاپ دوم، از جلد هفدهم تا پایان و در چاپ سوم از جلد اول تا آخر، همه جا آقای معزّی ملایری، مؤلف معرفی شده است. البته مساعی فراوان ایشان، قابل انکار نیست؛ اما هر چه باشد، این کار، با امانت، سازگار نیست و از اعتبار کتاب می کاهد و چنانچه ادعا شود این کتاب، غیر از آن چیزی است که تحت اشراف آیه الله بروجردی بوده، پس باید از نسبت دادن آن به ایشان، پرهیز شود. البته اگر بخواهیم انصاف بدهیم، کتاب الفرار، کتاب العشرة، ابواب الحّمّام و چند عنوان دیگر که جزء سنن هستند، احتمال دارد تألیف آقای معزّی باشد». (1) آیه الله اسماعیل معزّی (2) به قصد پرهیز از به راه افتادن جنجال بر سر جامع الأحادیث، تنها يك بار، در نامه ای اعتراض آمیز به مجله حوزه، به دفاع از روش خود و پاسخگویی به ایرادات یاد شده برخاست، با این بیان که: جامع الأحادیث چاپ شده به دستور آیه الله بروجردی (طهارت و صّلات)، از اصل، تألیف و تصنیف خود آقای معزّی است که آیه الله بروجردی، کیفیت و روش آن را پسندیدند و آن را از میان همه نمونه های انجام شده توسط شاگردان، نسخه مختار خود اعلام کرده، دستور چاپ آن را دادند. وی، همچنین تصریح می کند که سایر نمونه ها (یعنی بعضی ابواب فقهی دیگر که توسط دیگر آقایان، تعهّد و گردآوری شدند)، هیچ گاه در اختیار وی نبوده اند، که اگر هم بودند، به خاطر تنوّع روش های تدوین و تنوّع نسخه های مصادر آنها (خطی، سنگی، حروفی) و یکی نبودن روش های استخراج و استنساخ و تصحیح آنها، و وارد شدن تدریجی کتاب های تصحیح شده جدید به عرصه چاپ و نشر و... قابل استفاده و در خور اعتماد نبودند و به جهت لزوم صرف وقت بیشتر برای تصحیح و تحقیق و يك دست کردن آنها، اصلاً مقرون به صرفه نبودند. ضمناً بعضی شاگردان هم هیچ وقت نتوانستند به تعهّدشان عمل کنند و لذا برخی ابواب، بر زمین مانده بود. (3)

-
- 1- ر.ك: زندگی آية الله العظمی بروجردی، ص 182_ 186؛ حوزه، ش 48، ص 193.
  - 2- ایشان، متولّد 1302 شمسی در ملایر و از شاگردان حضرات آیات: حجّت، بروجردی و اراکی است و در نخستین دوره مجلس شورای اسلامی، نمایندگی مردم ملایر را به عهده داشت.
  - 3- ر.ك: حوزه، ش 45، ص 180. نیز، ر.ك: شکوه فقاہت، ص 226.

3. من فقه العترة الطاهرة (وسائل الشيعة ومستدرکاتها)

اشاره

3. من فقه العترة الطاهرة (وسائل الشيعة ومستدرکاتها) آية الله سيّد محمد حسینی شیرازی (1306_1380 ش)، از علمایی است که در تألیف و تدوین آثار مختلف دینی، تلاش بسیاری نمود و تألیفات گوناگونی از خود به یادگار گذاشت. یکی از کتاب های حدیثی ایشان، من فقه العترة الطاهرة است که تلفیقی است از دو کتاب بزرگ وسائل الشيعة و مستدرک الوسائل. پیش از این، پنج جلد از این کتاب در مصر به چاپ رسیده (1) که جلد های اول و دوم این کتاب در سال 1377 ق، توسط دارالعهد الجديد و جلد های سوم تا پنجم آن، در سال 1381 ق، به وسیله دار القومية العربية در قاهره منتشر شده است و مابقی آن (که 35 جلد می شود)، در بیروت، در شرف چاپ است. شیخ محمد تقی قمی، رئیس دارالتقریب بین المذاهب الاسلامیه در قاهره و نیز برخی اساتید و مشایخ الأزهر، تقریظ ها و مقدمه هایی برای آن نگاشته اند؛ اما انتشار سایر مجلدات این کتاب، با وجود فضل تقدّمی که دارد، (2) تاکنون به تأخیر افتاده است.

1- . برای اطلاعات بیشتر، ر.ك: زندگی آية الله العظمی بروجردی، ص 160 _ 161؛ الموجز الجامع (قائمة تفصیلیة لمؤلفات الإمام الشیرازی)، ص 123 _ 134.

2- . در میان معاصران، پیش از آیه الله سید محمد شیرازی، تنها دو تن را می شناسیم که به جمع آوری تمامی احادیث شیعه اقدام کردند: یکی میرزا فضلعلی بن عبدالکریم ایروانی (1287_1339 ق)، معروف به «صفای تبریزی» است که در اواخر دوره قاجار، ملّاباشی آذربایجان بود و از کتابش حدائق العارفین _ که جامع احادیث کتب اربعه، الوافی، وسائل الشيعة، مستدرک الوسائل و بحار الأنوار، و نیز آیات متناسب با ابواب بود _، فقط جلد نخست آن (العقل والجهل) در تبریز، به چاپ رسید (ر.ك: ریحانة الأدب، ج 3، ص 450). دیگری آية الله میرزا محمد شریف عسکری تهرانی (1281 _ 1371 ق) است که مستدرک بحار الأنوار را نوشت؛ اما ظاهراً موفق به چاپ آن نگردید (ر.ك: الذریعة، ج 21، ص 4 و 86؛ مرآة الشرق، ج 1، ص 382). متأسفانه از نسخه های دست نوشت این دو اثر، فعلاً اطلاعی در دست نیست.

نگاهی به زندگی آیه الله سید محمد شیرازی

نگاهی به زندگی آیه الله سید محمد شیرازی‌وی در سال 1347 ق، در شهر نجف اشرف متولد شد و در نُه سالگی همراه پدرش آیه الله سید مهدی شیرازی به کربلا مهاجرت کرد. وی دروس مقدمات و عالی حوزه را در محضر جمعی از اساتید بزرگ حوزه، از جمله پدر بزرگوارش، آیه الله سید هادی میلانی، آیه الله شیخ محمد رضا اصفهانی، سید زین العابدین و شیخ جعفر رشتی گذراند. ایشان در 25 سالگی، اولین کتاب فقهی خود را تألیف کرد. آیه الله شیرازی در 44 سالگی بر اثر فشار رژیم بعثی عراق، به کویت و سپس در 52 سالگی (1399 ق) به شهر مقدس قم مهاجرت نمود. ایشان در سال 1422 ق، دارفانی را وداع گفت و در حرم مطهر حضرت معصومه علیها السلام دفن گردید.

برخی آثار آیه الله سید محمد شیرازی

برخی آثار آیه الله سید محمد شیرازی ایشان، یکی از پُر تألیف ترین علمای معاصر به شمار می رود و در حوزه های مختلف علمی دستی به قلم برده است. یکی از مهم ترین کتاب های ایشان، موسوعة الفقه است که بزرگ ترین دانش نامه استدلالی فقه شیعی به شمار می رود و تعداد مجلّات آن به یکصد و شصت جلد می رسد. از ویژگی های این کتاب، تخصیص مجلّات یا ابواب خاص برای بررسی فقهی فروع و مسائل اجتماعی جدید (همچون: مشارکت سیاسی، حقوق شهروندی، تلقیح مصنوعی، همانند سازی، بانکداری اعتباری، محیط زیست، جهانی شدن و...) است. پس از آن که بعضی مجلّات این کتاب به مرور و به صورت پراکنده در چند کشور به چاپ رسید، در سال 1407 ق، یکصد و ده جلد آن، با هم، در بیروت، منتشر گردید. برخی از آثار حدیثی چاپ شده آیه الله شیرازی، عبارت اند از: _ توضیح نهج البلاغة (4 ج)؛ _ الدعاء و الزيارة؛ _ شرح الصحيفة السجّادية؛ _ تذکرة الأخبار فی تلخیص «ربیع الأبرار»؛ _ مناقب أهل البيت من «الریاض النضرة»؛ _ فضائل أهل البيت من «الصواعق المّحرقة»؛ _ الآداب والسنن (4 ج)؛ _ شرح نامه امیرالمؤمنین به مالک اشتر.

وضعیت فرهنگی _ اجتماعی شیعه در يك و نیم قرن گذشته

4. موسوعة الكلمة

نگاهی به زندگی آیه الله سید حسن شیرازی

مروری بر «موسوعة الكلمة»

4. موسوعة الكلمة تألیف آیه الله شهید سید حسن حسینی شیرازی .

نگاهی به زندگی آیه الله سید حسن شیرازی (م 1359ش) سید حسن شیرازی ، در سال 1353 ق ، در شهر مقدس کربلا چشم به جهان گشود . وی از کودکی با راهنمایی های پدر ارجمندش آیه الله سید میرزا مهدی شیرازی ، به فراگیری علوم اسلامی مشغول گردید و در کم ترین زمان ، مدارج عالی تحصیلی را پشت سر گذاشت و به درجه اجتهاد ، نایل گردید . آیه الله شیرازی ، قریحه ادبی خوبی داشت و از شانزده سالگی به سرودن شعر پرداخت . وی به دلیل سخنرانی های خود بر ضد رژیم بعث عراق ، در سال 1388 ق ، به مدت نه ماه زندانی شد و بر اثر شکنجه های غیر انسانی ، سلامت جسمی اش را از دست داد . او پس از آزادی ، در سال 1389 ق ، روانه لبنان شد و در آن جا به تلاش های علمی و فرهنگی خود ، ادامه داد که از جمله آنها تأسیس مدارس علمیه در بیروت و دمشق ، تبلیغ و اعزام مبلغ به کشورهای مختلف است . (1) سرانجام ، رژیم بعثی عراق ، تاب این تلاش ها را نیز نیاورد و او را در روز جمعه ، دوازدهم اردی بهشت 1359 ، در شهر بیروت به شهادت رساند . بیکر آن شهید به شهر قم منتقل شد و در حرم مطهر حضرت معصومه علیها السلام به خاک سپرده شد .

مروری بر «موسوعة الكلمة» موسوعة الكلمة ، عنوان مجموعه ای از کتاب های حدیثی جداگانه و شامل احادیث پیامبر اکرم و اهل بیت علیهم السلام است . هر يك از عناوین این مجموعه ، شامل سخنان یکی از معصومان علیهم السلام است و برای مثال ، با عنوان «كلمة الرسول الأعظم» یا «كلمة الإمام المهدي عليه السلام» نام گذاری شده است . گرچه مؤلف در چند جلد ، مانند «كلمة الإسلام» یا «كلمة السيّد زینب» ، بنای گردآوری روایات را نداشته و هدف دیگری را دنبال می کرده است ؛ اما غالب همّت او ، تهیه مجموعه ای هدفمند از سخنان پُربار معصومان علیهم السلام بوده است . مؤلف ، طی حدود 25 سال و به مرور ، اقدام به تدوین هر يك از مجلّات این اثر نموده و بیشتر مجلّات آن ، برای بار نخست ، در خارج از ایران و عراق ، در کشورهایایی چون کویت ، لبنان ، مصر و بعضی از کشورهای افریقایی به چاپ رسیده است . جدیدترین چاپ این کتاب ، در 26 جلد ، توسط دارالعلوم ، در بیروت ، به سال 1427 ق / 2006 م ، انجام شده است که جلد پایانی آن ، به فهرست ها اختصاص دارد . فهرست عناوین این مجموعه ، بدین شرح است : 1 . كلمة الله (مجموعه ای از احادیث قدسی) 2 . كلمة الإسلام 3 . كلمة الرسول الأعظم 4 . كلمة الإمام علی علیه السلام (2 ج) 5 . كلمة فاطمة الزهراء علیها السلام 6 . كلمة الإمام الحسن علیه السلام 7 . كلمة الإمام الحسين علیه السلام 8 . كلمة الإمام الباقر علیه السلام (2 ج) 9 . كلمة الإمام الصادق علیه السلام (2 ج) 10 . كلمة الإمام کاظم علیه السلام 11 . كلمة الإمام الرضا علیه السلام 12 . كلمة الإمام الجواد علیه السلام 13 . كلمة الإمام الهادی علیه السلام 14 . كلمة الإمام العسکری علیه السلام 15 . كلمة الإمام المهدي (عج) (3 ج) 16 . كلمة الأنبياء والحکماء 17 . كلمة الأصحاب (2 ج) 18 . كلمة السيّد زینب و ربيبات الرسالة 19 . كلمة الأصحاب .

1- . یکی از فعالیت های مهم آیه الله سید حسن شیرازی ، شناساندن واقعی مذهب شیعه به علوی های (اهل حق) سوریه و لبنان و هدایت آنهاست که منجر به تغییر مذهب گروهی از آنها و صدور اعلامیه به امضای هشتاد نفر از علمای بزرگ این فرقه شد .

5. الحياة

نگاهی به زندگی استاد محمد رضا حکیمی

5. الحياة تألیف استاد محمد رضا حکیمی ، با همکاری آقایان : محمد و علی حکیمی . گرچه این کتاب را در بخش دانش نامه ها آورده ایم ؛ اما می توان ادعا کرد که هدف مؤلفان آن ، تنها گردآوری صرف احادیث تحت ابواب و عناوین مشخصی نبوده است ؛ چرا که با مروری بر متن آن ، اهداف مهم تری را از تدوین این مجموعه به دست می آوریم ، همانگونه که خود مؤلفان در مقدمه گوشزد نموده اند و به بعضی از آنها اشاره خواهد شد .

نگاهی به زندگی استاد محمد رضا حکیمی ، در چهاردهم فروردین 1314 (1354 ق) ، در مشهد زاده شد . در سال 1326 ش ، به حوزه علمیه مشهد ، وارد شد و مدت هشت سال ، به فراگیری دروس مقدمات و سطح و دوازده سال به فراگیری دروس خارج ، اشتغال داشت . در کنار آن ، پانزده سال هم به تحصیل فلسفه و کلام پرداخت . (1)

1- . استاد حکیمی ، در خرداد 1345 ، حوزه مشهد را رها کرد و به تهران آمد و با برخی مؤسسات فرهنگی _ انتشاراتی همکاری کرد . او علاوه بر اعتقاد خود نسبت به خدمت در خارج حوزه و ارتباط با مجامع علمی _ فرهنگی برون حوزه ای ، محض احتیاط ، از دو مرجع تقلید ، یعنی امام خمینی و آیه الله خویی ، برای این اقدام خود ، اجازه گرفت . جهت اطلاع بیشتر ، ر . ک : راه خورشیدی ، محمد اسفندیاری ، ص 23 _ 41 .

برخی آثار استاد محمد رضا حکیمی

- برخی آثار استاد محمد رضا حکیمی 1. اجتهاد و تقلید در فلسفه، 1378 ش؛ 2. ادبیات و تعهد در اسلام، 1356 ش؛ 3. امام در عینیت جامعه، 1355 ش؛ 4. بعثت، غدیر، عاشورا، مهدی، 1356 ش؛ 5. بیدارگران اقالیم قبله (شرح حال چهار تن از علمای بیدارگر)، 1356 ش؛ 6. تفسیر آفتاب (از نخستین آثار درباره امام خمینی)، 1358 ش؛ 7. جامعه سازی قرآنی، 1378 ش؛ 8. خورشید مغرب (درباره حضرت ولی عصر)، 1360 (این کتاب، تاکنون بیش از بیست بار تجدید چاپ شده و به عربی نیز ترجمه شده است). 9. سپیده باوران، 1378 ش؛ 10. شرف الدین، 1360 ش؛ 11. شیخ آقا بزرگ تهرانی، 1355 ش؛ 12. عاشورا مظلومیتی مضاعف، 1381 ش؛ 13. فریاد روزها، 1344 ش؛ 14. قیام جاودانه، 1373 ش؛ 15. کلام جاودانه، 1370 ش؛ 16. مشعل اتحاد، 1360 ش؛ 17. معاد جسمانی در حکمت متعالیه، 1379 ش؛ 18. مکتب تفکیک، 1375 ش؛ 19. میر حامد حسین، 1359 ش؛ 20. هویت صنفی روحانی، 1358 ش؛

مروری بر «الحیة»**6. میزان الحکمة****اشاره**

مروری بر «الحیة» در سال 1358 ش، اولین جلد الحیة، منتشر شد و در سال 1363 ش، دو جلد آن، همراه با ترجمه استاد احمد آرام به دست علاقه مندان رسید و در سال های بعد، مجلّات دیگری نیز ترجمه شد که تاکنون، شش جلد آن از چاپ خارج شده است و بنا بود مجلّات بعدی نیز تدوین گردد که ظاهراً هنوز خبری از آنها نیست. این کتاب، مجموعه ای است علمی - تخصصی که در آن، تعالیم اسلام بر پایه قرآن و حدیث، گردآوری و تدوین شده است. این تدوین، به گونه ای شکل یافته و عنوان بندی شده است که راه و روش يك زندگی پیشرو را، هم برای فرد و هم برای جامعه، نشان دهد؛ زندگی ای برخاسته از متن مذهب. مؤلفان کوشیده اند تا با جستجوی آیات و احادیث و دریافت موضوعی آنها، مسائل مختلف مربوط به زندگی فردی، و اجتماعی و حقوق و تکالیف افراد را مطرح سازند و پاسخ آنها را از دو منبع اصلی یاد شده، عرضه بدارند و در این جهت، هدف های زیر را دنبال کرده اند: 1. توجه دادن ذهنیت اجتماع به متن های اصیل اسلام؛ 2. نشان دادن پیوستگی و ارتباط همه تعالیم اسلام و يك پیکره بودن آن؛ 3. ترسیم مرز میان تعالیم اصیل اسلام و آنچه در زمان های بعدی با آنها آمیخته شده؛ 4. عرضه موادی غنی و مجموعه ای پُر مایه برای گسترش ابواب فقه بر پایه محکم اجتهاد و...

6. میزان الحکمة تألیف حجة الاسلام و المسلمین محمّد محمدی ری شهری.

نگاهی به زندگی حجة الاسلام و المسلمین ری شهری

برخی آثار حجة الاسلام و المسلمین ری شهری

نگاهی به زندگی حجة الاسلام و المسلمین ری شهری‌وی در چهاردهم آبان 1325 ش، در شهر ری، دیده به جهان گشود. پس از گذراندن تحصیلات ابتدایی، در سال 1339 ش، وارد حوزه علمیه شهر ری (مدرسه برهان) شد و در سال 1340 ش، برای ادامه تحصیل به قم عزیمت نمود و تا زمان پیروزی انقلاب اسلامی، تحصیلات سطوح عالی حوزه را طی نمود. وی، سطوح عالی را نزد حضرات آیات: میرزا علی مشکینی، محمد فاضل لنکرانی و سید محمد باقر طباطبایی سلطانی فراگرفت و دروس خارج فقه و اصول را در سال 1347 ش، آغاز نمود که در دروس خارج اصول، از محضر آیه الله محمد علی اراکی و آیه الله حسین وحید خراسانی بهره برد و خارج فقه را در محضر آیات عظام: میرزا علی مشکینی، شیخ جواد تبریزی و سید محمد رضا گلپایگانی و شیخ مرتضی حائری فراگرفت. (1) ایشان، هم اکنون ضمن تصدی مسئولیت های اجرایی، به تحقیق و پژوهش نیز اشتغال دارد که ثمره آن، تاکنون تألیف بیش از چهل عنوان کتاب است.

برخی آثار حجة الاسلام و المسلمین ری شهری 1. بحث هایی درباره خدا، 1391 ق؛ 2. مناظره و گفتگو در اسلام، 1382 . 3. خاطرات سیاسی (1365 _ 1366)، 1369 ش؛ 4. عدل در جهان بینی توحیدی، 1374 ش؛ 5. آگاهی و مسئولیت، 1375 ش؛ 6. أهل البيت فی الكتاب والسنة، 1375 ش؛ 7. مبانی خداشناسی، 1375 ش؛ 8. رهبری در اسلام، 1375 ش؛ 9. العلم والحکمة فی الكتاب والسنة، 1376 ش؛ 10. الحج و العمرة فی الكتاب والسنة، 1376 ش؛ 11. الصلاة فی الكتاب والسنة، 1376 ش؛ 12. مقدمه ای بر سیستم قضای اسلامی، 1377 ش؛ 13. رمز موقفیت در زندگی، 1377 ش؛ 14. العقل والجهل فی الكتاب والسنة، 1378 ش؛ 15. کلید حفظ قرآن، 1379 ش؛ 16. کیمیای محبت (یادنامه شیخ رجبعلی خیاط)، 1379 ش؛ 17. المحبّة فی الكتاب والسنة، 1379 ش؛ 18. التبلیغ فی الكتاب والسنة، 1379 ش؛ 19. الحوار بین الحضارات، 1379 ش؛ 20. التنمية الاقتصادية فی الكتاب والسنة، 1380 ش؛ 21. موسوعة الإمام علی بن أبی طالب علیه السلام فی الكتاب و السنة و التاريخ، 13 ج، 1421 ق (با همکاری: سید کاظم طباطبایی و سید محمود طباطبایی نژاد)؛ (2) 22. موسوعة الأحادیث الطّیبة، 2 ج، 1383 ش؛ 23. الخیر والبرکة فی الكتاب والسنة، 1381 ش؛ 24. شهر الله فی الكتاب والسنة، 1382 ش؛ 25. موسوعة العقائد الإسلامية، 6 ج، 1383 _ 1385 ش (ادامه دارد)؛ 26. جواهر الحکمة للشباب، 1384 ش. (3)

- 1- . جهت اطلاع بیشتر، ر. ک: کیهان فرهنگی، ش 212 (خرداد 1383)، ص 6 و 7.
- 2- . این مجموعه در سال 1382 ش، ترجمه شده و با عنوان دانش نامه امیرالمؤمنین علیه السلام به چاپ رسیده و در سال 1385 نیز ویرایش دوم آن به همراه متن عربی، منتشر شده است.
- 3- . گفتنی است اغلب کتاب های حدیثی یاد شده، ابتدا به صورت عربی چاپ و سپس، همراه با ترجمه فارسی، مجدداً منتشر شده اند. همچنین برای آشنایی بیشتر با آثار حجة الاسلام و المسلمین ری شهری، ر. ک: حدیث تلاش (کتاب شناسی توصیفی محمد محمدی ری شهری).

مروری بر «میزان الحکمة»

مروری بر «میزان الحکمة» چاپ اول این کتاب، در ده جلد، در سال های 1362 تا 1365 به وسیله مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی در قم منتشر شده و تاکنون بارها در قم و بیروت، تجدید چاپ شده است. گستردگی احادیث و روایات، و همسان نبودن نیاز پژوهشگران و مخاطبان حدیث، محدثان را بر آن داشت تا در کنار فراهم آوردن مجموعه های بزرگ حدیثی، به عرضه حدیث در شکل های نوینی روی آورند و کتاب هایی مانند الخصال، تحف العقول و مکارم الأخلاق و... را به وجود آورند. میزان الحکمة، در امتداد پژوهش های گذشته، مجموعه ای است که آیات و روایات را با ترتیب خاص و نظم جدید، در یک جا جمع نموده است. این کتاب، مجموعه ای است از احادیث پیامبر اکرم و اهل بیت علیهم السلام که به صورت موضوعی باب بندی شده و به ترتیب الفبا تنظیم گردیده است. در این کتاب، به ذکر احادیث شیعه بسنده نشده است، بلکه هر آنچه از احادیث اهل سنت که همسان احادیث شیعه بوده، یا مضمونی نزدیک به آنها داشته نیز، ذکر شده است. همچنین، روایاتی از اهل سنت که دارای مضمونی علمی یا اخلاقی بوده و با عقل و مذهب، مخالفی نداشته، حتی اگر مشابهی هم در کتب شیعه نداشته، آمده است. گفتنی است میزان الحکمة و منتخب میزان الحکمة، هر دو به فارسی ترجمه شده اند. ضمناً برپایه الگوی این کتاب، اثر گسترده دیگری به نام موسوعة میزان الحکمة (با عنوان ترجمه: دانش نامه میزان الحکمة) نیز توسط همین مؤلف و با همکاری محققان پژوهشکده علوم و معارف حدیث، در دست تألیف است که تاکنون پنج جلد آن (از مدخل «ایثار» تا مدخل «الله»)، با ترجمه و بدون ترجمه، منتشر شده است. تعداد مجلدات این کتاب، احتمالاً از پنجاه مجلد، خواهد گذشت.

شکل و ساختار کتاب

شکل و ساختار کتاب 1. در ابتدای هر باب یا موضوع، آیات مرتبط با آن ذکر شده و سپس، احادیث معصومان علیهم السلام به ترتیب از پیامبر خدا شروع شده و در نهایت، احادیث حضرت مهدی علیه السلام نقل شده است، البته بجز احادیث تفسیر کننده آیات قرآن که بر همه روایات، مقدم است. 2. آنچه در انتخاب متون حدیث، مد نظر بوده، بلاغت و فراگیر بودن حدیث است، حتی در مواردی که اعتبار مصدر آن، ضعیف تر باشد. 3. چنانچه يك حدیث، هم از پیامبر خدا نقل شده، و هم به واسطه یکی از معصومان دیگر، حدیث پیامبر صلی الله علیه و آله در متن آمده و به روایت دیگر، در پاورقی اشاره شده است. 4. سعی شده نقل حدیث از کتاب های معتبر متقدم باشد و از کتب واسطه، بجز بحار الأنوار و کنز العمّال ذکر نشود، مگر آن که کتاب اصلی یافت نشده باشد، که در نتیجه، از منبع واسطه و با ذکر مصدر اصلی نقل شده است. 5. در ذکر مصادر، ابتدا مصادر اصلی شیعه و در انتها، بحار الأنوار و سپس، مصادر اصلی اهل سنت و در آخر، کنز العمّال آمده است. 6. برای هر يك از احادیث، دو شماره در نظر گرفته شده است: یکی شماره مسلسل که از ابتدای کتاب تا انتهاست و دیگری، شماره های مخصوص در هر باب است. 7. غالبا روایات با نام مروی عنه (کسی که روایت از او نقل شده) آغاز می شود و در مواردی، نام مصدر حدیث در ابتدا آمده و چنانچه نام راوی نقش بسزایی در فهم روایت داشته، نام او در مرتبه بعد ذکر شده است. 8. علت این که بعضا مصدر حدیث در ابتدا ذکر شده، این است که بعضی روایات از معصوم علیه السلام نقل نشده یا این که حدیث، قدسی بوده و یا این که بیانی از عمل یا گفتار معصومان بوده است. 9. چون روش تدوین احادیث به صورت موضوعی بوده، لذا به تناسب موضوعات، احادیث تقطیع شده اند و هر بخشی از آن، در جایگاه مناسب خود آمده است. 10. لغات مشکل و غریب، با استفاده از کتاب هایی مثل: النهاية، الصحاح جوهری، القاموس المحيط و المصباح المنیر، شرح داده شده است. از بعضی شروح، مثل: مرآة العقول، الوافی، روضة المتقین و شرح نهج البلاغة و... نیز استفاده شده است.

7. آثار الصادقین

نگاهی به زندگی حجة الاسلام و المسلمین احسان بخش

7. آثار الصادقین تألیف مرحوم حجة الاسلام و المسلمین صادق احسان بخش .

نگاهی به زندگی حجة الاسلام و المسلمین احسان بخش (م 1380 ش) وی، در دهستان «لیف شاگرد»، در نزدیکی شهر رشت، دیده به جهان گشود. پدرش، کشاورزی متدین و علاقه مند به روحانیت بود. او پس از فراگیری خواندن و نوشتن و قرآن در مکتب خانه، وارد مدرسه ابتدایی شد و به تشویق پدر، بعد از اتمام این دوره، در سال 1324 ش، مشغول خواندن دروس حوزوی در مدرسه مهدیه رشت شد. او در سال 1327 ش، وارد حوزه علمیه قم شد و دروس سطح و عالی حوزه را نزد اساتید مبرز، فرا گرفت و در سال 1331 ش، به درس خارج اساتیدی چون: آیه الله بروجردی، امام خمینی و آیه الله گلپایگانی رحمه الله راه یافت. وی، در سال 1340 ش، به نمایندگی امام خمینی رحمه الله در منطقه خود در تصدی امور حسیه منصوب شد و از آن سال تا پس از پیروزی انقلاب، همواره در حال تبلیغ، تحقیق و انجام خدمات اجتماعی بود تا آن که در سال 1360، امام جمعه رشت و نماینده امام در استان گیلان گردید. وی، در سال 1361 ش، ترور و به سختی مجروح شد و در چهاردهم خرداد 1380، دیده از جهان فرو بست.

برخی آثار حجة الاسلام و المسلمین احسان بخش

نگاهی به «آثار الصادقین»

برخی آثار حجة الاسلام و المسلمین احسان بخش 1. آثار الصادقین، 35 ج؛ 2. سی گفتار (مواعظ ماه رمضان)، 3 ج؛ 3. قیامت از دیدگاه قرآن و احادیث؛ 4. خوارج، 3 ج؛ 5. تفسیر سوره های نحل و احزاب.

نگاهی به «آثار الصادقین» با مروری بر این کتاب، خواهیم یافت آنچه بیشتر مد نظر مؤلف بوده، تنظیم احادیث پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام بر اساس موضوعات بوده است، بدین شکل که موضوعات مستقلی انتخاب شده و سپس احادیث، به ترتیب الفبایی - موضوعی، همانند کتاب سفینة البحار، تنظیم گردیده اند. در آغاز هر موضوع، ابتدا آیات مناسب با آن ذکر شده و سپس، احادیث مرتبط با موضوع (به همراه ترجمه فارسی آنها)، آمده است. برای هر حدیث، دو شماره در نظر گرفته شده، یک شماره مسلسل و دیگر، شماره ویژه هر موضوع. منابع و مصادر حدیث هم در ابتدای حدیث، کنار شماره آن، ذکر شده است. مؤلف، احادیث یاد شده در بحار الأنوار را از همان جا نقل کرده و از منابع اصلی استخراج نکرده است. همچنین، همه احادیث را برای استفاده عموم، ترجمه کرده است. این مجموعه در 29 جلد، توسط دار الصادقین، در قم، در سال های 1369 تا 1376 ش، و پیش از آن است و آخرین مجلد، در سال 1376 ش، به چاپ رسیده است.

8. ینایع الحکمة

ساختار کلی کتاب

9. موسوعة أحاديث أهل البيت عليهم السلام

8. ینایع الحکمة تألیف حجة الاسلام والمسلمین عباس اسماعیلی یزدی . این کتاب ، در سال 1417 ق ، توسط انتشارات مولود کعبه ، در ده مجلد ، به چاپ رسیده است.

ساختار کلی کتاب مؤلف ، تنها از کتاب های حدیثی شیعی استفاده نموده و مهم ترین منبع وی ، کتاب شریف بحار الأنوار بوده و ترتیب ابواب آن ، بر اساس ترتیب کتاب سفینة البحار است . همه روایات موجود در هر باب ، نیامده ؛ بلکه فقط آنچه به نظر مؤلف ، مورد نیاز جامعه بوده ، ذکر شده است . بعضی کلمات و عبارات مشکل نیز توضیح داده شده و بیشتر ، از کتاب مرآة العقول علامه مجلسی استفاده شده است . همچنین ، از ذکر سند روایات ، خودداری شده است . بعضی از احادیث به دلیل اهمیت آنها ، در چند باب ، ذکر شده است . تفسیر و توضیح بعضی کلمات ، در بابی که مناسب آن بوده ، انجام یافته است . مثلاً کلمه «فقه» در باب «العلم» توضیح داده شده است .

9. موسوعة أحاديث أهل البيت عليهم السلام تألیف حاج شیخ هادی نجفی . این کتاب در دوازده جلد ، به سال 1423 ق ، توسط دار إحياء التراث العربی در بیروت ، منتشر شده است . این مجموعه ، شامل احادیث همه معصومان علیهم السلام است که با موضوعات مختلف ، تدوین یافته و بر اساس حروف تهجی مرتب شده است . 1. مؤلف در مواردی که تعداد روایات یک باب ، فراوان بوده ، موضوعات فرعی برای آنها در نظر گرفته است . 2. ترتیب احادیث در هر باب _ که اغلب از جوامع اولیه و ثانویه استفاده شده _ بدین گونه است که ابتدا احادیث الکافی ، سپس کتب شیخ صدوق ، شیخ مفید و شیخ طوسی و بعد ، سایر کتاب ها بر اساس تقدّم زمانی ، ذکر شده است . 3. در ابتدای هر حدیث ، نام مؤلف مصدر اصلی آن (مثل : کلینی ، صدوق و...) ذکر شده است . 4. در انتهای بعضی احادیث ، سند آنها از حیث صحیح ، حسن و یا معتبر بودن ، بررسی شده است . 5. بعضی لغات و عبارات مشکل ، توضیح داده شده است . 6. تعداد کل عناوین این کتاب ، 899 عنوان و تعداد احادیث آن ، 15802 حدیث است .

مجموعه های حدیثی خاص یا موضوعی

1. موسوعة الإمام الصادق عليهم السلام

نگاهی به زندگی حجة الاسلام و المسلمین قزوینی

مجموعه های حدیثی خاص یا موضوعی (1)1. موسوعة الإمام الصادق علیه السلام تألیف مرحوم حجة الاسلام والمسلمین سید محمد کاظم قزوینی.

نگاهی به زندگی حجة الاسلام و المسلمین قزوینی (م 1415ق) وی، در سال 1348 ق، در شهر مقدّس کربلا، در خانواده ای روحانی به دنیا آمد. پس از تکمیل تحصیلات مقدماتی و سطوح حوزه، سال ها در دروس خارج فقه و اصول علمای آن سامان شرکت جست و در کنار آن، به وظیفه تبلیغ و خطابه پرداخت و در این راه، به درجات رفیعی نایل آمد و از خطبای بزرگ گردید. به همین دلیل، وی به چندین کشور افریقایی و آسیایی سفر کرد و در کنار وعظ و خطابه، به تألیف کتاب های بسیاری همّت گماشت.

1- . مقصود از مجموعه های حدیثی خاص یا موضوعی، متونی هستند که محور خاصی را در احادیث معصومان علیهم السلام دنبال کرده و یا مجموعه روایات یکی از معصومان را دربرگرفته اند.

برخی آثار حجة الاسلام و المسلمین قزوینی

مروری بر «موسوعة الإمام الصادق عليهم السلام»

برخی آثار حجة الاسلام و المسلمین قزوینیاز جمله می توان به این موارد اشاره کرد: 1. سیرة الرسول الأعظم صلی الله علیه و آله ؛ 2. علی علیه السلام من المهدی إلى اللّحد ؛ 3. شرح نهج البلاغة ، 3 ج ؛ 4. فاطمة الزهراء علیها السلام من المهدی إلى اللّحد ؛ 5. المهدی من المهدی إلى الظهور ؛ 6. موسوعة الإمام الصادق علیه السلام (که مهم ترین و بزرگ ترین تألیف ایشان است) . سیّد محمّد کاظم قزوینی ، در سیزدهم جمادی ثانی 1415 ، در شهر قم ، بدرود حیات گفت .

مروری بر «موسوعة الإمام الصادق علیه السلام» این مجموعه، در نه مجلد تدوین یافته و در سال 1414 ق، در قم به چاپ رسیده است. بخشی از جلد اول کتاب به «حدیث ثقلین» اختصاص یافته و سپس ، درباره امامت ائمه اثنا عشر است و بعد ، زندگی نامه امام صادق علیه السلام ذکر شده است. بیشتر جلد اول و بخشی از جلد دوم کتاب ، حاوی اطلاعات 162 کتاب از اهل سنت (از قرن دوم تا چهاردهم هجری) است که در آنها نامی از امام صادق علیه السلام به ستایش برده شده یا روایاتی آمده که در سندشان نام امام صادق علیه السلام آمده است و در آن ، 1229 حدیث از این دست ، از اهل سنت نقل شده است. در ادامه ، پس از ذکر راویان آن امام و جرح و تعدیل بعضی از آنان، احادیث امام صادق علیه السلام به ترتیب موضوعی آمده و در ابتدا با «عقل و علم» آغاز شده است و سپس احادیث اعتقادات (توحید، عدل، نبوت، قرآن، امامت، معاد جسمانی، ایمان و کفر و...) است . در ادامه ، ابواب دیگری در موضوعات زیر ، تدوین شده است : روزها و ساعات، سعادت و نحوست زمان ها ، ملائکه و صفاتشان و... ؛ معادن و کوه ها، نهرها و بادهای و آب ها و زمین و... ؛ انسان و نفس و روح و رؤیا، امراض و ادویه، سحر و چشم زخم و جنّ و... ؛ سپس ، ابواب عبادات ذکر شده: کتاب الطهارة، کتاب الزکاة، کتاب الخمس، کتاب الصوم، کتاب الحج و العمرة و... کتاب القصاص و الحدود و الدیات.

2. نهج السعادة في مستدرک «نهج البلاغة»

نگاهی به زندگی آیه الله محمد باقر محمودی

2. نهج السعادة في مستدرک «نهج البلاغة» تألیف مرحوم آیه الله شیخ محمد باقر محمودی . این کتاب در فاصله سال های 1385 تا 1425 ق ، در دوازده جلد به چاپ رسیده است.

نگاهی به زندگی آیه الله محمد باقر محمودی (م 1385 ش) آیه الله محمودی ، در سال 1302 ش ، در روستای «عَلَا مَرُودِشْت» از توابع لامرد فارس به دنیا آمد. دروس مقدمات را در همان جا به پایان رساند و در نوزده سالگی به اشتیاق تحصیل علوم دینی ، پیاده ، راهی نجف اشرف شد. وی سال ها درس خارج فقه را نزد حضرات آیات سید محمد شاهرودی ، سید محسن حکیم و میرزا عبدالهادی شیرازی و اصول فقه را نزد آقا میرزا باقر زنجانی و شیخ حسین حلی تلمذ کرد و مدتی هم در درس فقه و اصول علمای دیگر در کربلا و نجف ، شرکت نمود . وی در سال 1330 ش ، شهر کربلا را برای سکونت برگزید و از آن پس ، سال ها در درس فقه و اصول آقا میرزا حسن یزدی و آقا یوسف شاهرودی شرکت جست . همچنین ، در طول مدت اقامت در کربلا ، در کنار تحصیل ، به تحقیق و تألیف نیز پرداخت که در این میان ، مهم ترین اثر خود (نهج السعادة) را تدوین و تألیف نمود. وی پس از پیروزی انقلاب اسلامی به ایران بازگشت و در شهر قم ، مسکن گزید و در سال 1385 (1426 ق) بدرود حیات گفت . (1)

1- . جهت اطلاع بیشتر ، ر . ک : علوم حدیث ، ش 4 ، تابستان 1376 (گفتگو با آیه الله محمد باقر محمودی) .

برخی آثار آیه الله محمد باقر محمودی

نگاهی به «نهج السعادة»

برخی آثار آیه الله محمد باقر محمودی آیه الله محمودی، کتاب های بسیاری را تألیف و تصحیح کرده است. برخی از آثار حدیثی یا مرتبط با حدیث ایشان که به حدیث شیعه امامیه مربوط اند عبارت اند از: 1. أسانید نهج البلاغة و شواهد؛ 2. سيرة الأئمة من بحار الأنوار؛ 3. نهج السعادة فی مستدرک نهج البلاغة؛ 4. تصحیح سه جلد از بحار الأنوار (ج 32 و 33 و 34) (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی)؛ 5. تصحیح الأربعین عن الأربعین، الخزاعی، 1 ج (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی). (1)

نگاهی به «نهج السعادة» همان گونه که از نام آن مشهود است، این کتاب، مجموعه ای است از سخنان و خطبه ها و نامه ها و اشعار امیر مؤمنان علی علیه السلام که در نهج البلاغه آمده اند و یا متن ناقصی از آنها در نهج البلاغه آمده است و یا از نظر سید رضی رحمه الله پنهان مانده اند و یا آن که وی در نهج البلاغه به هر دلیلی ذکرشان نکرده است. این کتاب، در شش باب تنظیم شده است، باب اول، در خطبه ها و گفتارهای طولانی است. باب دوم، شامل نامه ها و پیام های امام علیه السلام است. باب سوم، شامل دعاها و مناجات هاست. باب چهارم، در برگزیده وصایا و توصیه هاست. باب پنجم، شامل حکمت های کوتاه و بیان های مختصر است و باب ششم، شامل اشعار امام علیه السلام است. تدوین این مجموعه، پانزده سال به طول انجامیده و در طول آن، مؤلف، مدعی است که به بسیاری از مصادر نهج البلاغه در کتاب های معتبر دست یافته است و اسناد و شواهد بسیاری برای بیشتر مطالب نهج البلاغه در مصادر سنی و شیعه به دست آورده است. ایشان، سخنانی را که از امام علیه السلام نقل شده، اما مصدر معتبری نداشته اند و یا راوی آنها، موثق نبوده، نیاورده و نیز از آوردن عبارات منسوب به ایشان که دارای اختلاط و آشفتگی الفاظ بوده اند، خودداری کرده است. مؤلف، تنها در صدد جمع آوری سخنان بلیغ امام علیه السلام نبوده؛ بلکه آنچه را به نظر او به سعادت رهنمون می شده است، چه بلیغ باشد و چه نباشد، جمع آوری نموده است. در ترتیب سخنان و عبارات امام علیه السلام سعی شده که تاریخ صدور آنها لحاظ گردد، حتی اگر تقریبی و ظنی باشد و آنچه زمان صدورش معلوم نبوده، در پایان هر باب، مستقلاً ذکر شده است. بر خلاف نهج البلاغه و به تبعیت از کتب حدیثی، تمام اسناد روایات، ذکر شده است. منابع و مصادر اصلی روایات و اختلاف نقل ها، در پایان هر حدیث در متن کتاب آمده و توضیحات اضافی و دیگر مصادر، در پاورقی ذکر شده است.

1- . . برخی دیگر از آثار آیه الله محمودی عبارت اند از: 1. ترجمة الإمام علی بن أبی طالب من تاریخ دمشق، 3 ج (بیروت)؛ 2. ترجمة الإمام الحسن علیه السلام من تاریخ دمشق (بیروت)؛ 3. تصحیح فرائد السمطين، الجوینی، 2 ج (بیروت)؛ 4. خصائص امیر المؤمنین، النسائی (بیروت)؛ 5. أسمى المناقب فی مناقب أمیر المؤمنین علیه السلام، الشیخ المقرئ (بیروت)؛ 6. تصحیح المعیار و الموازنه فی فضائل امیر المؤمنین علیه السلام، الإسکافی (بیروت)؛ 7. ترجمة الإمام الحسین من تاریخ دمشق، (قم، مجمع احیای فرهنگ اسلامی)؛ 8. عَبرَات المصطفین فی مقتل الحسین علیه السلام، 2 ج (قم، مجمع احیای فرهنگ اسلامی)؛ 9. تصحیح أنساب الأشراف (ج 2 و 3)، البلاذری، 2 ج، (مجمع احیای فرهنگ اسلامی)؛ 10. تصحیح مناقب امیر المؤمنین علیه السلام، محمد بن سلیمان الکوفی، 3 ج (مجمع احیای فرهنگ اسلامی)؛ 11. تصحیح شواهد التنزیل، الحاکم الحسکانی، 3 ج (وزارت فرهنگ و

3. سنن النبی صلی الله علیه و آله

نگاهی به زندگی علامه طباطبایی

3. سنن النبی صلی الله علیه و آله تألیف علامه سید محمد حسین طباطبایی. (1)

نگاهی به زندگی علامه طباطبایی مرحوم آیه الله علامه سید محمد حسین طباطبایی، در سال 1321 ق، برابر با 1281 ش، در تبریز به دنیا آمد. جدش سراج الدین عبدالوهاب حسینی، متولد سمرقند و ساکن تبریز بود. پدر و نیاکان او تا چهارده نسل، همگی از دانشمندان و چهره های نامدار بودند. وی در پنج سالگی، مادر و در نه سالگی، پدرش را از دست داد و تحت سرپرستی زن و مرد خادم خانوادگی شان قرار گرفت. (2) او آموختن قرآن و مقدمات ادبیات را به همراه برادر کوچک ترش به انجام رساند و در سال 1297 ش، وارد مدرسه طالبیه تبریز شد و تا سال 1304 ش، به فراگیری کتاب های مختلف، از جمله: صمدیه، سیوطی، مغنی، شرح لمعه، مکاسب، معالم، قوانین، رسائل، کفایه، شرح اشارات و... پرداخت. (3) وی در سال 1304 ش، عازم نجف شد و در محضر درس آیه الله محمد حسین غروی اصفهانی حضور یافت و یک دوره درس خارج اصول و چهار سال خارج فقه را نزد ایشان تلمذ نمود. همچنین، یک دوره درس خارج اصول میرزای نایینی و هشت سال خارج فقه ایشان را درک کرد. درس فلسفه را نیز نزد حکیم سید حسن بادکوبی فرا گرفت و به امر استاد، در درس ریاضی سید ابوالقاسم خوانساری نیز حاضر شد و یک دوره حساب احتمالی و یک دوره هندسه مسطحه و فضایی و جبر استدلالی را فرا گرفت. (4) علامه طباطبایی، در سال 1314 ش، پس از یازده سال، به وطن بازگشت و مدت ده سال به آبادانی و رونق منطقه سکونت خود (روستای شادآباد) پرداخت. در این مدت، بعضی از رساله های علمی خود را نیز تألیف کرد و سرانجام در سال 1325 ش، به دلیل ناامنی منطقه آذربایجان، عازم قم شد. پس از استقرار در قم، ابتدا به تدریس تفسیر قرآن در روزهای تعطیل پرداخت (5) و کم کم، دروس دیگر، از جمله شرح الأسفار الأربعة و... را به راه انداخت. حاصل تلاش ایشان در شهر قم، دو اثر برجسته، یعنی تفسیر المیزان و اصول فلسفه و روش رئالیسم و تربیت شاگردان برجسته ای چون شهید مطهری، استاد محمد تقی جعفری و شهید سید محمد حسینی بهشتی است. علامه، پس از عمری تلاش در راه تدریس و تألیف، عاقبت در 24 آبان 1360 در 79 سالگی دار فانی را وداع گفت.

1- . گرچه این کتاب از نظر حجم کوچک است، اما با توجه به وجاهت علمی و بزرگی مقام آیه الله علامه طباطبایی، معرفی مختصری از آن آوردیم.

2- . مرزبان وحی و خرد، ص 39 _ 44 (برگرفته از زندگی نامه خودنوشت علامه طباطبایی).

3- . همان، ص 80 _ 81.

4- . مجموعه مقالات و پرسش و پاسخ ها، ص 3.

5- . مرزبان وحی و خرد، ص 82 _ 83.

مروری بر «سنن النبی صلی الله علیه و آله»

مروری بر «سنن النبی صلی الله علیه و آله» این کتاب _ که از نگاشته های روزگار جوانی علامه طباطبایی است _ ، اولین بار در سال 1354 ش ، چاپ شد و سال های بعد ، چندین بار تجدید چاپ گردید و دست کم ، سه ترجمه فارسی از آن ، به همت آقایان محمّد هادی فقهی ، حسین استادولی و لطیف راشدی ، تاکنون به انجام رسیده است. محتوای کتاب ، شامل بخشی از روایاتی است که محدثان در کتاب های خود از آداب و سنن پیامبر اسلام نقل کرده اند و از آن جا که به نظر علامه ، هیچ مکروه و مباحی از آن جهت که مکروه و مباح است ، از پیامبر صلی الله علیه و آله سر نمی زند، مؤلف ، از آنها سخن به میان نیاورده است. اسانید روایات هم به جهت اختصار حذف شده است ؛ اما روایات «مسند» از «مرسل» ، تمیز داده شده است. روایات مربوط به شمایل پیامبر صلی الله علیه و آله نیز ذکر شده است. اصل این کتاب در 21 باب و شامل 411 روایت است ؛ اما در ترجمه های فارسی ، برخی مترجمان ، ملحقاتی بر آن افزوده و کلّ روایات کتاب را به بیش از نُهصد عدد رسانده اند. مصادر روایات ، از کتب شیعه اند ، بجز إحياء العلوم غزالی و الدرّ المنثور سیوطی .

4. سنن النبی صلی الله علیه و آله

نگاهی به زندگی حجة الاسلام و المسلمین مدیر شانه چی

4. سنن النبی صلی الله علیه و آله تألیف مرحوم حجة الاسلام و المسلمین استاد کاظم مدیر شانه چی .

نگاهی به زندگی حجة الاسلام و المسلمین مدیر شانه چی (م 1381ش) او در سال 1306 ش ، در شهر مقدّس مشهد ، دیده به جهان گشود . پدرش به تجارت اشتغال داشت و مادرش از خانواده ای روحانی بود. پس از اتمام دوره دبیرستان، در بیست سالگی وارد حوزه علمیه مشهد شد و به تحصیل علوم دینی پرداخت . او ادبیات فارسی و عربی را نزد ادیبان نیشابوری و هروی خواند. کتاب شرح اللمعة و قوانین را نزد میرزا محمّد مدرّس فراگرفت و کتاب های رسائل و مکاسب را نزد شیخ هاشم قزوینی تلمّذ نمود . همچنین ، کتاب کفایة الأصول را هم نزد شیخ هاشم قزوینی و مرحوم نوقانی فراگرفت. دروس خارج فقه و اصول را نیز بجز از مرحوم نوقانی و شیخ هاشم قزوینی، نزد شیخ مجتبی قزوینی ، آیه الله میرزا مهدی اصفهانی ، آیه الله سیّد یونس اردبیلی و آیه الله میلانی تلمّذ نمود . در زمینه علوم عقلی، شرح الإشارات خواجه نصیر و شرح الهدایة ی مآلصدر او بخش هایی از الأسفار الأربعة را از محضر شیخ مجتبی قزوینی فراگرفت . شرح قیصری بر فصوص الحکم را هم تابستان ها نزد مرحوم الهی قمشه ای آموخت . در سال 1337 ش ، پس از افتتاح دانشکده الهیات مشهد، از وی برای تدریس در رشته الهیات دعوت به عمل آمد. ایشان هم پس از مشورت با اساتید خود ، این مهم را پذیرفت و مشغول تدریس دروسی مثل: تاریخ اسلام، علم الحدیث، ملل و نحل، درایة الحدیث، تاریخ فقه و آیات الأحکام شد . پس از تأسیس دانشگاه رضوی نیز تاریخ حدیث را در آن جا تدریس نمود . استاد مدیر شانه چی ، در کنار تدریس ، از تحقیق و تألیف نیز غافل نشد و آثاری را به یادگار گذاشت . ایشان در سال 1381ش ، در مشهد بدرود حیات گفت.

برخی آثار حجة الاسلام و المسلمین مدیر شانہ چی

برخی آثار حجة الاسلام و المسلمین مدیر شانہ چی 1. علم الحديث؛ 2. دراية الحديث؛ 3. آیات الأحكام؛ 4. ترجمه و شرح تبصرة المتعلمين؛ 5. تاريخچه ادوار منطق؛ 6. تاريخچه فقه مذاهب اسلامي؛ 7. مزارات خراسان؛ 8. روش استنباط؛ 9. كتاب و كتاب خانه در اسلام؛ 10. تحقيق و تحشيه الأنوار البهية ي شيخ عباس قمي؛ 11. مقدمه و تحقيق الأربعين نورالدين عبد الرحمان جامي؛ 12. مقدمه و تصحيح چهل حديث حسين بن سيف الدين هروي؛ 13. تحقيق المسائل الجارودية ي شيخ مفيد؛ 14. اشراف و نظارت بر تأليف و تحقيق و نشر كتاب سنن النبي صلى الله عليه و آله . (1)

1- . از ایشان ، آثار چاپ شده و چاپ نشده دیگری باقی مانده است . جهت اطلاع بیشتر ، ر.ك : يادمان استاد مدير شانہ چی .

5. موسوعة الإمام الجواد علیه السلام

مروری بر «سنن النبی صلی الله علیه و آله» این کتاب، مجموعه ای است نه جلدی از احادیث پیامبر خدا به روایت اصحاب و یا ائمه معصوم علیهم السلام که توسط بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، زیر نظر حجه الاسلام والمسلمین کاظم مدیر شانه چی تهیه و در سال 1419 ق، چاپ شده است. به طور کلی، ساختار کتاب به شرح زیر است: 1. در این مجموعه، آنچه از قول و فعل و تقریر پیامبر صلی الله علیه و آله نقل شده، حتی احادیثی که توسط تابعیان نقل شده و سندش به پیامبر خدا بازمی گردد، آمده است. 2. در ابتدای هر حدیث، نام منبع اصلی آن، ذکر شده و در پاورقی، نشانی حدیث، ابتدا در کتاب های وسائل الشیعة یا مستدرک الوسائل و سپس، در مصدر اصلی ذکر شده است. 3. بعضاً در کنار مصادر شیعه، از مصادر اهل سنت نیز نام برده شده است. 4. بعضی از مفاهیم و عبارات های مشکل، توضیح داده شده است. 5. با دقت در مصادر حدیث، مناسب ترین و صحیح ترین متون، انتخاب شده و موارد اختلافی در پاورقی ذکر شده است. 6. سند احادیثی که در باب های متعدد تکرار شده اند، تنها در مورد اول، ذکر شده و در موارد تکراری، به جای سند، عبارت «یاسنادہ المتقدم» آمده است.

5. موسوعة الإمام الجواد علیه السلام این کتاب در دو مجلد، توسط مؤسسه تحقیقات اسلامی ولی عصر علیه السلام، زیر نظر آیه الله ابوالقاسم خزعلی تدوین یافته و در سال 1419 ق، به چاپ رسیده است. موسوعة الإمام الجواد علیه السلام مجموعه احادیث امام محمد تقی علیه السلام است، به علاوه آنچه در مورد ایشان در کتاب های حدیثی و تاریخی ذکر شده است. کتاب، بر اساس ساختار ذیل تدوین یافته است: 1. در این تدوین، بعد از ذکر متن کامل حدیث در باب مناسب آن، موضوعات فرعی مطرح در آن حدیث نیز مورد اشاره قرار گرفته است. 2. در صورت تکرار احادیث، طولانی ترین و قدیم ترین متن آن ذکر شده و موارد مشابه در پاورقی قید شده است. 3. کلمات و عبارات مبهم، در پاورقی توضیح داده شده است. 4. مهم ترین کاری که در این کتاب صورت پذیرفته، جداسازی و تعیین احادیثی است که در بعضی کتاب ها به امام جواد علیه السلام نسبت داده شده اند، در حالی که از معصوم دیگری بوده اند.

6. موسوعة النبي الأعظم صلى الله عليه وآله

6. موسوعة النبي الأعظم صلى الله عليه وآله تأليف مرحوم حجة الاسلام والمسلمين دكتور محمد هادي اميني . اين كتاب ، در دو مجلد در سال 1415 ق ، به چاپ رسیده است . كتاب ، مجموعه ای است از آنچه به پیامبر اکرم ، اسناد داده شده و در تنظیم آن ، از روش کتاب های معتبر حدیثی استفاده شده است ، بدین صورت که ابتدا روایات درباره «عقل و جهل» آمده و در پایان ، «كتاب الحدود و الدیات» آورده شده است . در گردآوری احادیث ، از منابع اهل سنت نیز استفاده شده است . تمام احادیث ، به صورت کامل همراه با سند ذکر شده اند و مصدر آن ، در پایان حدیث آمده است . شرح حال بعضی از راویان و نیز توضیح لغات مشکل ، در پاورقی آمده و اختلاف نسخ در پاورقی بیان شده است .

7. الألفين في أحاديث الحسن و الحسين عليهما السلام

8. مكاتيب الرسول صلى الله عليه و آله

نگاهی به زندگی آیه الله احمدی میانجی

7. الألفين في أحاديث الحسن و الحسين عليهما السلام تأليف شيخ علي حيدر مؤيد . اين اثر ، در چهار جلد ، به سال 1419 ق ، به چاپ رسيده است . علّت تأليف اين كتاب ، توسط مؤلف ، چنين بيان شده كه چون احاديث ائمه عليهم السلام کمتر به صورت فردی از هر يك از آنها در يك جا گرد آمده و غالباً به صورت عمومی و تفكيك نشده بوده ، لذا وی دست به اين كار زده است ، بخصوص كه مدّعی است آنچه معمولاً از احاديث امام حسن و امام حسين عليهما السلام نقل می شود ، بسيار کمتر از احاديث وارده شده از ایشان است . مؤلف ، از هر يك از اين دو امام ، هزار حديث از كتب اصلی اهل سنت و شيعه جمع آوری کرده و در چهارده باب ، تنظيم نموده است . بعضی از اين ابواب ، عبارت اند از: خطبه ها ، نامه ها ، احتجاجات ، تفسير ، دعا ، احكام ، عبادات و ... .

8 . مكاتيب الرسول صلى الله عليه و آله تأليف مرحوم آية الله شيخ علي احمدی میانجی .

نگاهی به زندگی آیه الله احمدی میانجی (م 1379 ش) وی، در چهارم محرم 1345 ق (1305 ش)، در روستای «پورسخلو» از توابع شهر میانه به دنیا آمد . كتاب های نصاب الصبيان و گلستان سعدی را در کودکی نزد پدرش فرا گرفت و در سال 1358 ق ، عازم شهر میانه گردید . در آن جا ادبیات عرب ، حاشیه ملاً عبد الله ، معالم الأصول ، شرح اللمعة و مقداری از قوانین الأصول را نزد ابومحمد حجّتی آموخت . او در سال 1363 ق (1323 ش) ، عازم قم گردید و در درس آیات عظام : بروجردی ، محقق داماد و گلپایگانی تلمذ نمود و در تفسير نیز از درس علّامه سيد محمد حسين طباطبائی بهره جست . ایشان در کنار تحصیل ، به تدریس سطوح مختلف حوزوی می پرداخت و در تربیت شاگرد ، مهارت خاصی داشت . درس اخلاق ایشان نیز بسیار شورانگیز بود . (1) طی سال های طولانی تحصیل و تدریس در حوزه ، تجربیات و اندوخته های گران مایه ای نصیب ایشان گردید . در نتیجه ، دست به تحقیق و تألیف هم بُرد و آثاری را به رشته تحریر درآورد . آیه الله احمدی میانجی در روز دوشنبه 21 شهریور سال 1379 به جهان جاویدان پَر کشید و پیکرش در حرم مطهر حضرت معصومه علیها السلام به خاک سپرده شد .

برخی آثار آية الله احمدی میانجی

برخی آثار آية الله احمدی میانجی 1 . مواقف الشيعة ؛ 2 . مالکیت خصوصی ، 2 ج ؛ 3 . السجود على الأرض ؛ 4 . التبرک ؛ 5 . الأسير في الإسلام ؛ 6 . مكاتيب الأئمة عليهم السلام (که تاکنون ، چهار جلد آن به وسیله دارالحدیث ، منتشر شده است) ؛ 7 . مکاتیب الرسول صلی الله علیه و آله (که مهم ترین اثر ایشان به شمار می رود و به تفصیل ، به معرفی آن خواهیم پرداخت) ؛ 8 . أحاديث أهل البيت عليهم السلام عن طرق أهل السنة (با همکاری آية الله سيّد مهدي روحانی) .

مروری بر «مکاتیب الرسول صلی الله علیه و آله»

مروری بر «مکاتیب الرسول صلی الله علیه و آله» این کتاب، مجموعه ای است از نامه ها و نوشته هایی چون پیمان نامه های پیامبر خدا که از میان کتاب های حدیثی، تفسیر، تاریخ و ادبیات، جمع آوری شده است. این مجموعه، اولین بار در سال 1379 ق، به چاپ رسید؛ اما مؤلف در خلال سال های متمادی تا 1418 ق، به نامه ها و نوشته های دیگری دست می یابد که در گوشه و کنار حاشیه کتاب خود، یادداشت می نماید، تا این که در همین سال، آنها را به کتاب اصلی می افزاید و برای این کار، ناچار، به نگارش مجدد و تنظیم جدید کتاب می پردازد. در تدوین این مجموعه، نامه ها و نوشته های پیامبر صلی الله علیه و آله به دو بخش تقسیم شده است: بخش اول، شامل نامه های پیامبر خدا که برای امام علی علیه السلام املا نموده و ایشان نوشته است؛ بخش دوم، شامل نامه هایی است درباره دعوت به اسلام که یا برای فرمانداران و کارگزاران خود، جهت تبیین وظایف آنها نگاشته و یا پیمان نامه ها و امان نامه هایی است که در موارد مختلف نوشته شده است و از این تعداد 229 عدد، نامه هایی است که در آنها لفظ و کلام پیامبر خدا به دست ما رسیده و 255 عدد از آنها نامه هایی است که الفاظ آنها به دست ما نرسیده است. البته اینها بجز نامه هایی است که به ایشان نسبت داده شده یا نامه هایی است که قرار بوده نوشته شود، اما هرگز نوشته نشده است که این بخش، در خاتمه کتاب، ذکر شده است. مؤلف، پس از آوردن متن نامه ها، تمام مصادر آنها را در ذیل متن، ذکر کرده و در مواردی که نیاز بوده، به شرح و توضیح بعضی عبارات و لغات مشکل، پرداخته است. این مجموعه، در سه جلد متن و یک جلد فهرست های فنی تنظیم شده و شامل فصل های زیر است: فصل اول: فی افتتاحه کتبه بسم الله الرحمن الرحیم فصل دوم: فیما کان یشرع به کتبه بعد البسملة فصل سوم: فی بلاغة کتبه فصل چهارم: فی الألفاظ الغریبة الموجودة فی کتبه فصل پنجم: فی أنه کان یکتب أم لا فصل ششم: فی کتبه فصل هفتم: حول کتبه و رسله إلى الملوك للدعوة فصل هشتم: حول الكتب التي لم تصل إلینا نصوصها فصل نهم: حول کتبه المودعة عند أهل بيته المشتملة على كتابة الحديث و... فصل دهم: فی کتبه للدعوة إلى الإسلام فصل یازدهم: فی کتبه إلى عماله و أمرائه فصل دوازدهم: فی عهوده و موثیقه فصل سیزدهم: فی کتبه فی الإقطاعات فصل چهاردهم: فی کتبه فی الموضوعات المختلفة الخاتمة: فی الكتب المختلفة المنسوبة إليه.

کتاب شناسی مجموعه های حدیثی خاص یا موضوعی سده های چهاردهم و پانزدهم

کتاب شناسی مجموعه های حدیثی خاص یا موضوعی سده های چهاردهم و پانزدهم 1. احادیث دینیة (المواعظ الدینیة) ، السید محمد حسین الحسینی الجلالی، مؤسسه اهل بیت علیهم السلام، بی جا، بی تا. 2. احادیث الغیبیة، تحقیق: مؤسسه المعارف الإسلامیة، قم : مؤسسه المعارف الإسلامیة، 1415ق. 3. الاحادیث القدسیة، زید بکری، قم : انصاریان، 1417ق. 4. احادیث المهدی علیه السلام من مسند أحمد بن حنبل، السید محمد جواد الحسینی الجلالی، قم : مؤسسه النشر الإسلامی، 1409ق. 5. اخلاق اداری در نهج البلاغه، مصطفی دلشاد تهرانی، تهران: دریا، 1379 ش، هفتم. 6. الادب الطبیة فی الاسلام، جعفر مرتضی العاملی، بیروت : دار البلاغة، 1412 ق. 7. ادعية الائمة العابدین علیه السلام، جواد القیومی الإصفهانی، قم : مؤسسه النشر الإسلامی، 1419ق. 8. ادعية الائمة المهدی علیه السلام المنسوب إلى الائمة المهدی علیه السلام، بیروت : دار المرتضی _ مؤسسه دخیل، 1419 ق. 9. ادعية الائمة العابدین محمد الباقر و جعفر الصادق علیهما السلام، علی محمد علی دخیل، بیروت : دار المرتضی، 1421 ق. 10. ادعية الحج و آدابه، محمد الریشهری، قم : دارالحديث، 1377ش. 11. اقوال الائمة علیهم السلام، محب الإسلام موسوی، تهران : کتاب فروشی اسلامی، 1364 ش. 12. ألف حدیث فی المؤمن، هادی النجفی، قم : مؤسسه النشر الإسلامی، 1416ق. 13. الائمة المهدی فی القرآن و السنة، سعید أبو معاش، مشهد : بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، 1380 ش، اول. 14. أمثال و حکم الائمة الرضا علیه السلام، محمد الغروی، بیروت : دار الزهراء، 1410ق. 15. أمثال و حکم الائمة کاظم و کلماته، محمد الغروی، مشهد : المؤتمر العالمی للإمام الرضا علیه السلام، 1422 ق / 1379 ش. 16. أبناء الحجة علیه السلام، إبراهيم حازم العاملی، بیروت : دار المحجة البيضاء، 1426 ق. 17. اهل البيت علیهم السلام به لسان اهل بیت علیهم السلام، حبیب الله صمیمی، تهران: صبا، 1381 ش، اول. 18. اهل البيت فی القرآن، السید صادق الحسینی الشیرازی، بیروت : المركز العلمی، 1400 ق. 19. البحر الزخار فی شرح احادیث الائمة الاطهار، السید محسن الأمين، بیروت : شركة الکتبی، 1413 ق / 1371 ش. 20. بلاغة الائمة الحسن علیه السلام، جعفر عبد الرضا الحائری، قم : شکوری، 1373ش. 21. بلاغة الحسین علیه السلام، مصطفی آل اعتماد، قم : اسماعیلیان، 1406ق. 22. بیان الائمة علیهم السلام للوقایع الغریبة و الاسرار العجیبة، 7 ج، محمد مهدی زین العابدین، قم : دار الغدير، 1425ق. 23. البیان فی أخبار صاحب الزمان علیه السلام، محمد بن یوسف الکنجی، قم : مؤسسه النشر الإسلامی، 1409 ق. 24. پانصد حدیث اعتقادی و اخلاقی، احمد صادقی اردستانی، قم : دفتر تبلیغات اسلامی، 1373ش. 25. پندهای گران مایه پیغمبر اکرم به ابوزر غفاری، ابوطالب تجلیل تبریزی، قم : دفتر نشر برگزیده، 1372ش. 26. پندهای معصومین علیهم السلام، مهدی حائری تهرانی، قم : بنیاد فرهنگی امام المهدی علیه السلام، 1372ش. 27. پیام پیامبر، بهاء الدین خرمشاهی و مسعود انصاری، تهران: جامی 1376 ش، اول. 28. التبلیغ فی الکتاب و السنة، محمد الریشهری، قم : دار الحدیث، 1379ق. 29. تمام نهج البلاغة من کلام الائمة امیر المؤمنین، السید صادق الموسوی، بیروت : مؤسسه الأعلمی، 1426ق، 7 ج. 30. التنمية الاقتصادية فی الکتاب و السنة، محمد الریشهری، قم : دار الحدیث، 1422ق. 31. توفیعات مقدسه، جعفر وجدانی، تهران : کتاب فروشی مصطفوی. 32. ثلاث آلاف حکمة للإمام علی علیه السلام، محسن عقیل، دار السرور، 1421ق. 33. حج در کلام قرآن و عترت، حسین فالی، قم : دار الثقلمین، 1419ق. 34. الحج فی الکتاب و السنة، مرکز الحج للدراسات و النشر، قم : مرکز الحج للدراسات و النشر، 1407ق. 35. الحج و العمرة فی الکتاب و السنة، محمد الریشهری، قم : دار الحدیث، 1376ش. 36. الحدیث النبوی فی روایات الائمة علیهم السلام، خضر محمد نبها، بیروت : دار المحجة البيضاء، 1427ق. 37. الحسین فی القرآن (تاویل آیات القرآن فی الحسین علیه السلام)، السید محمد الواحد /، مشهد، لاهیجی، 1418 ق. 38. الحسین و عاشوراء فی الکافی، حسین صولی، بیروت : المركز الإسلامی للتراث، 1418ق. 39. حقوق از

دیدگاه امام سجاد علیه السلام، قدرت الله مشایخی، قم: انصاریان، 1379 ش. 40. الحكم الزاهرة عن النبي و عترته الطاهرة، علي رضا صابري يزدى، تهران: سازمان تبليغات اسلامي، 1375 ش. 41. الحكم من كلام أمير المؤمنين عليه السلام، 2 ج، قسم الحديث في مجمع البحوث الإسلامية، زیر نظر: كاظم مدير شانه چی، مشهد: بنياد پژوهش های اسلامي، 1417 ق. 42. الحكومة الاعلامية في أحاديث الشيعة، غلامرضا السلطاني، قم: مؤسسه در راه حق، 1368 ق. 43. الحوار بين الحضارات في الكتاب و السنة، محمد الريشهري، قم: دار الحديث، 1379 ش. 44. حياة الحيوان عند أهل البيت عليهم السلام، رسول كاظم، بيروت: دارالمحجة البيضاء، 1426 ق. 45. الدر الثمين أو ديوان المعصومين، محمد علي مدرّس تبريزي، تبريز: مطبعة ملّتي، 1369 ق. 46. دعاها و آداب حج و عمره، محمد محمّدي ري شهري، قم: دار الحديث، 1377 ش. 47. دولت آفتاب (كشورداري و مديريت در نهج البلاغه)، مصطفى دلشاد تهراني، تهران: دريا، 1378. 48. دو هزار حديث از حضرت علي عليه السلام، زين العابدين كاظمي خلخالي، تهران: فؤاد، 1374 ش. 49. رسالة الحقوق، المنسوب إلى الامام السّجاد عليه السلام، بيروت: دار الأضواء، 1419 ق. 50. زبدة الاحاديث (من الاربعة إلى الاربعة)، عباس بن علي أكبر الجهرودي القمي، قم: 1399 ق. 51. سلسلة دواوين المعصومين، جمع و تحقيق: سيّد امير تقدّمى معصومي، 10 ج، قم: دليل ما، 1381 _ 1385 ش. 52. سنن الامام علي عليه السلام، لجنة الحديث في معهد باقر العلوم عليه السلام، قم: نور السّجاد عليه السلام، 1380 ش، أوّل. 53. ششصد حديث برگزيده از چهارده معصوم عليهم السلام، شعبانعلي لامعي، قم: ناصر. 54. الشيعة في القرآن، السيّد صادق الحسيني الشيرازي، كويت: هيئة محمد الأمين، 1423 ق. 55. صحيفه فاطمه (احاديث و كرامات حضرت فاطمه زهرا عليها السلام)، حميد احمدى جلفايي، قم: زائر، 1381 ش، أوّل. 56. صحيفه فاطميه، جواد قيومي اصفهاني، ناشر: مؤلّف، 1372 ش. 57. صحيفه كاظميه، سيّد محمّدرضا غياثي كرمانى، تهران: سروش، 1380 ش، دوم. 58. صحيفه الامام الرضا عليه السلام، مؤسّسة الإمام المهدي عليه السلام، قم: مؤسّسة الإمام المهدي عليه السلام. 59. صحيفه الحسين عليه السلام، جواد القيومي الإصفهاني، قم: اسلامي، 1375 ش. 60. الصحيفه الحسينية، محمّد علي الهمداني، بيروت: مؤسّسة البلاغ، 1416 ق. 61. الصحيفه الرابعة السّجادية، جواد القيومي الإصفهاني، قم: مكتبة الثقلين القرآن 1398 ق. 62. صحيفه الزهراء عليه السلام، اسعد عبود، بيروت: الإرشاد للطباعة و النشر، 1419 ق. 63. الصحيفه الصادقية، باقر شريف القرشي، بيروت: دار الأضواء، 1410 ق. 64. صحيفه علي بن أبي طالب عليه السلام، رفعت فوزي عبد المطلب، بيروت: دار السلام، 1406 ق. 65. الصحيفه الفاطمية الجامعة، محمّد باقر الموحد الأبطحي، مؤسّسة الإمام المهدي عليه السلام، قم: 1421 ق. 66. الصحيفه الكاظمية، به كوشش و ترجمه: غلامرضا اكبرى، مشهد: كنگره جهاني امام رضا عليه السلام، 1372 ش، أوّل. 67. صحيفه المهدي عليه السلام، عيسى الأهرى، مؤسّسة الغدير، 1406 ق. 68. صفات و علامات متّقين در خطبه اميرالمؤمنين عليه السلام، 3 ج، عباس حاجباني دشتي، قم: محلاتي، 1420 ق، أوّل. 69. الصلاة في الكتاب و السنة، محمد الريشهري، قم: مؤسّسة دار الحديث، 1376 ش. 70. طبّ الامام الصادق عليه السلام، محمّد كاظم القزويني، بيروت: دار القاري، 1423 ق. 71. طبّ الامام علي عليه السلام، عقيل محسن، بيروت: دار الرسول الأكرم، 1417 ق. 72. طبّ الامام علي بن موسى الرضا عليه السلام، باقر شريف القرشي، بيروت: دار المرتضى، 1414 ق. 73. طبّ الامام موسى الكاظم عليه السلام، عبد الحسين الجواهرى، بيروت: دار الكتاب الإسلامى، 1413 ق. 74. طبّ الرضا عليه السلام، نصير الدين مير صادقي، تهران: كورش كبير، 1343 ش. 75. طبّ الرضا و طبّ الصادق عليهما السلام السيّد مرتضى العسكري، قم: رثوف، 1372 ش. 76. طبّ الصادق عليه السلام، محمّد علي خليلي، تهران: عطايي. 77. الطفل في حديث أهل البيت عليهم السلام، قسم الدراسات الإسلامية في دار المرتضى، بيروت: دار المرتضى، 1423 ق، أوّل. 78. العبادات على مذهب أهل البيت عليهم السلام، السيّد محمّد حسين الحسيني الجلالى، شيكاگو: اپن اسكول. 79. العلم و الحكمة في الكتاب و السنة، محمد الريشهري، قم: مؤسّسة دار الحديث، 1376 ش. 80. على في القرآن (2 ج)، السيّد صادق الحسيني الشيرازي، بيروت: دار العلوم، 1421 ق. 81. على عليه السلام في الكتاب و السنة، حسين الشاكرى النجفي، قم: انصاريان، 1412 ق. 82. على عليه

السلام ونظام الحكم في الاسلام، محمد باقر الناصري، بيروت: دار الزهراء، 1410 ق. 83. فاطمة الزهراء في القرآن، السيد صادق الحسيني الشيرازي، اصفهان: خوش نواز، 1421 ق. 84. فضائل المهدي عليه السلام، علي اكبر تلافى، تهران: نيك معارف، 1372 ش. 85. الفقه المأثور و الاصول المتلقاة، علي المشكيني، قم: الهادي، 1378 ش. 86. قرآن در نهج البلاغه، محمدتقي مصباح يزدي، نگارش: احمد محمدی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خميني رحمه الله، 1379 ش، اول. 87. القرآن الكريم وروايات المدرستين، السيد مرتضى العسكري، تهران: توحيد، 1418 ق. 88. كلمات قصار حسين بن علي عليه السلام، ابوالقاسم حالت، تهران: بهجت. 89. كلمات قصار حضرت امير المؤمنين عليه السلام، محمود دعوتی، تهران: نوین، 1366 ش. 90. كلمات قصار حضرت مولا علي بن ابي طالب، سيد مهدي لاجوردی زاده، قم: فرهنگ، 1384 ق. 91. المرأة في فقه الائمة الصادق عليه السلام، محمود الشامي، بيروت: دارالكاتب العربي، 1426 ق. 92. معجم المحاسن و المساوي، ابوطالب التجليل التبريزي، قم: جماعة المدرسين، 1417 ق. 93. موسوعة الادعية، 6 ج، جواد القيومي الاصفهاني، مشهد: بنياد پژوهش های اسلامي آستان قدس رضوي، 1418 ق. 94. المهدي في السنة، السيد صادق الحسيني الشيرازي، بيروت: مؤسسة الوفاء، 1400 ق. 95. المهدي في القرآن، السيد صادق الحسيني الشيرازي، اصفهان: خوش نواز، 1421 ق. 96. يك هزار حديث در يكصد موضوع (هر موضوع، ده حديث)، هادي موحدی، قم: ارم، 1385، هشتم. 97. ينابيع الحكمة (برگزیده روايات در قضایا و حکايات)، تهران: دفتر مطالعات تاريخ و معارف اسلامي، 1382.

شیوه های خاص تدوین احادیث

يك . مُسند نویسی

معنای اصطلاحی «مسند»

اشاره

شیوه های خاص تدوین احادیثك. مُسند نویسی حدیث شناسان، سلسله متصل راویان يك حدیث را که پیوسته از یکدیگر روایت می کنند تا به معصوم علیه السلام برسد، «مسند» حدیث می گویند. (1) زمخشری گفته است: سند به منزله ستونی است که متن حدیث، بر آن استوار است. (2) واژه «مسند»، اسم مفعول «مسند» از باب افعال و جمع آن، «مسانید» است. این واژه، معانی لغوی و اصطلاحی گوناگونی دارد، از جمله: روزگار، (3) پسر خوانده، و نیز چیزی که به آن تکیه می شود. (4)

معنای اصطلاحی «مسند» با کندکاو درباره منشأ این واژه، ریشه آن را می توان در کلام معصومان علیهم السلام جستجو کرد و به احتمال بسیار، اصطلاح «مسند»، از تعابیر آنان در روایات، اقتباس شده است. سکونی، در روایتی از امام صادق علیه السلام، به نقل از امیر مؤمنان، آورده است: إِذَا حَدَّثْتُمْ بِحَدِيثٍ فَأَسْنَدُوهُ إِلَى الَّذِي حَدَّثَكُمْ، فَإِنَّ كَانُ حَقًّا فَلَكُمْ، وَإِنْ كَانُ كَذِبًا فَعَلَيْهِ. (5) هنگامی که حدیثی بازگو می کنید، آن را به گوینده اش مستند کنید. در این صورت، چنانچه درست بود، به سود شماست و اگر دروغ بود، بر عهده اوست. نیز از امام باقر علیه السلام درباره حدیثی که به صورت مُرْسَل و بدون سند نقل می کنند، پرسیده شد. ایشان فرمود: إِذَا حَدَّثْتُ الْحَدِيثَ فَلَمْ أَسْنَدْهُ، فَسُنْدِي فِيهِ: أَبِي، عَنْ جَدِّي، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ، عَنْ جَبْرِئِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ، عَنْ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ. (6) اگر حدیثی گفتم و سندش را نقل نکردم، همانا سند من در آن، چنین است: از پدرم، از جدم، از جدش پیامبر خدا، از جبرئیل علیه السلام، از خداوند عز و جل. پس از آگاهی از ریشه واژه «مسند»، معنای اصطلاحی آن را بیان می کنیم: نزد حدیث شناسان، «مسند» در برابر «مُرْسَل» و «منقطع» و...، حدیثی است که سندش از راوی تا پیامبر خدا، پیوسته متصل باشد. (7) به عبارت دیگر، حدیثی است که در زنجیره اسناد آن، حلقه ای مفقود نباشد. البته تعاریف دیگری نیز از «مسند» توسط بعضی دانشمندان، همچون: خطیب بغدادی، ابن عبد البر قُطُوبی و سید حسن صدر، بیان شده است. (8) شیوه تدوین کتاب های مسند، متفاوت است. برخی براساس احادیث يك صحابی تنظیم شده اند (مانند: مسند ابی بکر)، و برخی دیگر، شامل احادیث چند صحابی است که برای هر يك، باب مستقلی باز شده است (مانند: مسند أحمد بن حنبل). در شیوه دیگر مسند نویسی، احادیث یکی از معصومان علیهم السلام را کنار هم آورده اند و گاهی نیز روایات یکی از راویان معتبر را تنظیم نموده اند که عموماً به نام گوینده حدیث یا راوی آن است (مانند: مسند الرسول الأعظم، مسند الإمام الشَّهيد، مسند عبد العظیم الحسنی و مسند ابی بصیر). در میان اهل سنت؛ تعداد بسیاری کتاب مسند دیده می شود که تعداد 174 مورد آن، در کتاب مسند نویسی در تاریخ حدیث، شمارش شده است. (9) همچنین، تعداد 36 مسند از شیعیان نام برده شده، که اغلب آنها از متقدمان و مربوط به پیش از يك قرن اخیر است. در جستجویی که انجام شد، تعداد 34 مورد از مسانید معاصر شیعه را به دست آوردیم که پس از معرفی چند مورد از مهم ترین آنها، فهرستی از آنها ذکر خواهیم نمود.

- 1- . نهاية الدراية ، ص 12 .
- 2- . أساس البلاغة ، ص 310 .
- 3- . ابن فارس ، در معجم مقاییس اللغة می گوید : از آن رو ، روزگار را «مسند» گفته اند که پاره های آن به هم پیوسته است .
- 4- . لسان العرب ، مادّه «سند» .
- 5- . وسائل الشیعة ، ج 18 ، ص 56 .
- 6- . الإرشاد ، ص 250 .
- 7- . بدیهی است که نزد شیعیان ، سخن امامان معصوم علیهم السلام ، همچون سخن پیامبر صلی الله علیه و آله به عنوان سنت شناخته می شود و کلام آنان ، حجّت است .
- 8- . . جهت اطلاع از این تعاریف و موارد اختلاف آنها ، ر .ك : مسند نویسی در تاریخ حدیث ، سید کاظم طباطبایی ، ص 35 _ 39 .
- 9- . مسند نویسی در تاریخ حدیث ، ص 97 _ 179 .

1 . مسند الرسول الأعظم صلى الله عليه و آله**2 . مسند الإمام علي عليه السلام**

1. مسند الرسول الأعظم عليه السلام تأليف حاج شيخ يحيى فلسفى دارابى شيرازى . اين كتاب دوازده جلدى در ده مجلد ، در شيراز توسط مؤسسه المهدى عليه السلام به سال 1399 تا 1414 منتشر شده است . متن كتاب ، شامل احاديث و روايات اسناد داده شده به پيامبر صلى الله عليه و آله است و بر حسب ترتيب كتاب الكافى و بحار الأنوار ، تبويب شده است ، بدین صورت كه در ابتدا ، «كتاب العقل و الجهل» و در پايان آن ، «كتاب القصاص و الديات» قرار دارد . منابع مورد استفاده در استخراج احاديث پيامبر صلى الله عليه و آله ، اغلب ، كتب حدیثی شیعه بوده است كه مجموع منابع آن از الكافى تا بحار الأنوار به 75 كتاب مى رسد . همچنین از كتاب های غير حدیثی ، چون : منية المرید و رجال النجاشی و رجال الكشّی ، و نیز كتاب جاع احاديث الشيعة استفاده شده است . ظاهراً این مجموعه كامل نشده است و باید مجلّدات دیگری به آن افزوده می شد .

2. مسند الإمام علي عليه السلام تأليف شهيد حجة الإسلام والمسلمين سيّد حسن قَبَانجِي .

نگاهی به زندگی حجة الاسلام و المسلمین سید قبانچی

نگاهی به زندگی حجة الاسلام و المسلمین قبانچوی در سال 1328 ق، در خانواده ای تبریزی، در شهر نجف اشرف، دیده به جهان گشود. نَسَبش با بیست و شش واسطه به امام حسین بن علی علیه السلام می رسد. در بیست سالگی پدرش را از دست داد. در آغاز جوانی، به تحصیل علوم دینی رو آورد و پس از فراگیری دروس مقدماتی، فقه و اصول را نزد حضرات آیات شیخ زین العابدین عاملی و سید محمد جواد طباطبایی تبریزی تلمذ نمود. وی در کنار تحصیل علوم دینی، به تبلیغ و خطابه، عنایت ویژه ای داشت، به گونه ای که یکی از خطبای بزرگ کشور عراق و دیگر کشورهای عربی به شمار می رفت. او به سبب فعالیت های دینی و سیاسی خود، بارها در حکومت های مختلف عراق، دستگیر و زندانی شد که آخرین آنها، پس از قیام شعبان 1411 (انتفاضه شعبانیه) بود که توسط عمال حکومت بعثی عراق، دستگیر شد و پس از آن، مفقود گردید و اکنون که سال ها از سقوط صدام و آزادی زندانیان سیاسی باقی مانده در اسارتگاه های مخفی حکومت صدام می گذرد، باید وی را در کنار هزاران شهروند مفقود دیگر عراق، در زمره شهیدان به شمار آورد. این کتاب، با تحقیق شیخ طاهر سلامی، در ده جلد به سال 1420 ق، توسط دار الأسوه، در قم به چاپ رسیده است. کتاب مسند الإمام علی علیه السلام حاصل 23 سال تلاش مؤلف بوده و کاری فراگیر در جمع آوری احادیث امام علی علیه السلام است. نام این کتاب در الذریعة ذکر نشده، چون بعد از وفات شیخ آقا بزرگ تهرانی به اتمام رسیده است؛ اما چون ایشان از تألیف آن مطلع بوده، مقدمه ای بر آن نگاشته است. این مجموعه، دربرگیرنده کلیه احادیث، فتاوا، قضاوت ها، حکمت ها، احکام و بسیاری موضوعات دیگر از امام علی علیه السلام است. مؤلف، بدون آن که در صدد تمیز بین احادیث صحیح و حسن و ضعیف باشد، سعی کرده هر آنچه از امام علی علیه السلام بوده، جمع آوری نماید و البته مدعی نیست که همه آنچه از ایشان صادر شده را جمع آوری نموده است، چنان که از نقل خطبه ها، کلمات قصار و نامه های امام علیه السلام صرف نظر نموده است؛ چون پیش از این، جمع آوری و چاپ شده اند.

3. مسند فاطمة الزهراء علیهما السلام**4. مسند الإمام الشهيد علیه السلام**

3. مسند فاطمة الزهراء علیهما السلام تألیف حجة الإسلام والمسلمین سید حسین شیخ الاسلامی، کتابی است یک جلدی که انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی در سال 1377 ش، آن را به چاپ رسانده است. این کتاب، مجموعه ای است از احادیث و روایاتی که از فاطمه زهرا علیها السلام در موضوعات گوناگون، از جمله در اخلاق، احکام شرعی، علوم و معارف به ما رسیده است. همچنین در برگزیده روایاتی است که درباره مقام و صفات والای ایشان توسط دیگر معصومان علیهم السلام بیان شده است. در باب های دیگر، درباره زندگی و معاشرت ایشان، فرزندان و منزلت وی، نام ائمه معصوم از نسل ایشان و... روایاتی گردآوری شده است و در پایان، درباره وصیت و وفات فاطمه زهرا علیها السلام احادیثی بیان شده است. این مجموعه در 44 باب تنظیم گردیده که شامل 496 حدیث است. در ابتدای احادیث، یک شماره مسلسل و یک شماره ردیف مختص هر باب، در نظر گرفته شده است. مؤلف، عموماً سند روایات را به صورت کامل ذکر کرده و مصدر آن را در ابتدای حدیث، نام برده است.

4. مسند الإمام الشهيد علیه السلام تألیف حجة الإسلام والمسلمین استاد عزیز الله عطاردی قوچانی. 1 این کتاب در سه مجلد تدوین یافته و در سال 1376 ش، به چاپ رسیده است. (1) مسند الإمام الشهيد مجموعه ای است از روایات درباره زندگی امام حسین علیه السلام و فضایل و مناقب وی، شهادت و ماجراهای بعد از شهادت، و نیز احادیث نقل شده از ایشان و راویان و فرزندان ایشان. احادیث این کتاب، از منابع مشهور شیعه و اهل سنت اخذ شده و بر اساس موضوعات گوناگون، ترتیب یافته است. جلد اول، دارای چهل باب بوده و موضوعات بعضی ابواب آن چنین است: ولادت امام حسین علیه السلام، فضایل اخلاقی ایشان، علم و فصاحت ایشان، خروج ایشان از مدینه، شهادت حضرت مسلم علیه السلام و ماجراهای امام علیه السلام با حرّ بن یزید ریاحی و... جلد دوم نیز دارای چهل باب است و بعضی موضوعات آن، بدین قرار است: آنچه در روز عاشورا گذشت، شهادت اصحاب امام حسین علیه السلام، شهادت امام حسین علیه السلام، ماجراهای کوفه، ماجراهای شام، ورود اهل بیت ایشان به مدینه، فضیلت زیارت امام حسین علیه السلام و... جلد سوم نیز دارای باب های متعددی است، از جمله: نوحه گری جغد و کبوتر بر امام حسین علیه السلام، فضیلت کربلا و حائر امام حسین علیه السلام و باب نوادر. در ادامه این جلد، احادیث روایت شده از امام حسین علیه السلام با دسته بندی در موضوعات گوناگون، ذکر شده و سپس، در باب راویان از امام حسین علیه السلام نام 266 راوی را نقل کرده است و در نهایت، اشعاری از بزرگان در رثای آن امام شهید، آمده است.

1- . شایان ذکر است که آقای عطاردی، چند مسند دیگر نیز تألیف نموده که در خلال معرفی فهرست مسانید، نام برده خواهند شد.

کتاب شناسی مسندهای سده های چهاردهم و پانزدهم

کتاب شناسی مسندهای سده های چهاردهم و پانزدهم 1. مسند الإمام الباقر علیه السلام، عزیز الله العطاردی، تهران: عطارد، 1381 ش. 2. مسند الإمام الباقر علیه السلام، سیّد محمّد کاظم الکفائی النجفی. (1) 3. مسند الإمام الجواد علیه السلام، عزیز الله العطاردی، مشهد: المؤتمر العالمی للإمام الرضا علیه السلام، 1410 ق. 4. مسند الإمام الرضا علیه السلام، عزیز الله العطاردی، مشهد: المؤتمر العالمی للإمام رضا علیه السلام، 1406 ق. 5. مسند الإمام الشهيد أبی عبد الله، عزیز الله العطاردی، تهران: عطارد، 1376 ش. 6. مسند الإمام الصادق علیه السلام، 22 ج، عزیز الله عطاردی، تهران: عطارد، 1384 ش، اول. 7. مسند الإمام العسکری علیه السلام، عزیز الله العطاردی، مشهد: المؤتمر العالمی للإمام الرضا علیه السلام، 1410 ق. 8. مسند الإمام الکاظم علیه السلام، عزیز الله العطاردی، مشهد: المؤتمر العالمی للإمام الرضا علیه السلام، 1410 ق. 9. مسند الإمام المجتبی علیه السلام، عزیز الله العطاردی، تهران: عطارد، 1383 ش. 10. مسند الإمام الهادی علیه السلام، عزیز الله العطاردی، مشهد: المؤتمر العالمی للإمام الرضا علیه السلام، 1410 ق. 11. مسند الإمام أبی عبد الله جعفر بن محمّد الصادق علیه السلام، السیّد محمّد کاظم الکفائی النجفی (م 1345 ق). (2) 12. مسند الإمام زید، زید بن علی بن الحسین علیه السلام، بیروت: دار مکتبة الحیاة، 1996 ق. 13. مسند الإمام علی علیه السلام، السیّد حسن القبانچی، تهران: دار الأسوة، 1420 ق. 14. مسند الإمام علی بن أبی طالب علیه السلام، عبد المحسن عبد الله السراوی، قم: دار ذوالفقار. 15. مسند الرسول الأعظم، یحیی الفلسفی الدارابی، شیراز: مؤسّسة و مدرسة المهدي، 1413 ق. 16. مسند الرضا علیه السلام، داوود بن سلیمان الغازی، السیّد محمّد رضا الحسینی الجلالی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، 1418 ق. 17. مسند إمام المجتبی علیه السلام، عزیز الله العطاردی، تهران: عطارد، 1373 ش. 18. مسند أبی بصیر، 2 ج، بشیر المحمّدی المازندرانی، قم: دار الحدیث، 1383 ش. 19. مسند أبی حمزة ثابت بن دینار الثمالی، عبد الرزّاق حرز الدین، قم: دلیل، 1420 ق. 20. مسند أهل البيت و مرسلهم، السیّد محمّد رضا الحسینی الجلالی. (3) 21. مسند زرارة بن أعین الکوفی الشیبانی، بشیر المحمّدی المازندرانی، قم: مؤسّسة النشر الإسلامی. 22. مسند زرارة بن أعین (ما رواه الحواریون ج 5_6)، کاظم جعفر المصباح، اصفهان: بصائر، 1374، اول. 23. مسند عبد العظیم الحسینی، عزیز الله العطاردی، قم: دار الحدیث، 1382 ش. 24. مسند علی بن سويد السائی، فاضل المالکی، مشهد: المؤتمر العالمی للإمام رضا علیه السلام، 1411 ق. 25. مسند فاطمه علیها السلام، مهدی جعفری، تهران: جمال الحق، 1373 ش، دوم. 26. مسند فاطمة الزهراء علیها السلام، حسین شیخ الإسلامی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، 1419 ق. 27. مسند فاطمة الزهراء علیه السلام، عزیز الله العطاردی، تهران: عطارد، 1412 ق. 28. مسند فاطمة بنت الحسین علیه السلام، میرناصر حسین لکنهویی (فرزند میر حامد حسین) (1361 ق). (4) 29. مسند فاطمة بنت الحسین علیه السلام، علیرضا سیّد کباری، قم: زائر، 1376 ش. 30. مسند محمّد بن قیس البجلی، کاظم إبراهیم الرکابی، بیروت: مرکز دراسات الوحدة الإسلامیة، 1411 ق. 31. مسند محمّد بن قیس البجلی، بشیر المحمّدی المازندرانی، قم: المركز العالمی للدراسات، 1409 ق. 32. مسند محمّد بن مسلم الثقفی الطائفی، بشیر المحمّدی المازندرانی، قم: مؤسّسة النشر الإسلامی، 1416 ق. 33. مسند محمّد بن مسلم الثقفی (ما رواه الحواریون ج 1_2)، کاظم جعفر المصباح، قم: مؤسّسة أنصار الحسین، 1417 ق. 34. من مسند أهل البيت علیهم السلام، فضل الله الحائری، لندن: مؤسّسة الزهراء، 1407 ق.

- 1- . به نقل از : الذریعة ، ج 26 ، ص 21 .
- 2- . گویا این اثر ، ده جلد بوده ؛ اما يك جلد آن بیشتر به چاپ نرسیده است . صاحب الذریعة می نویسد : مؤلف این کتاب را دیدم که دو جلد به نام مسند الإمام باقر علیه السلام نیز تألیف نموده است و به نگارش بخش های دیگر ، مشغول است (الذریعة ، ج 21 ، ص 25) .
- 3- . به نقل از : چهل مقاله ، رضا استادی ، ص 152 و 160 .
- 4- . به نقل از : الذریعة : ج 26 ص 21 .

دو . اربعين نویسی یا چهل حدیث نگاری

اشاره

دو. اربعین نویسی یا چهل حدیث نگاری واژه های «الأربعین» یا «كتاب الأربعین» یا «اربعین حدیثا»، اصطلاحاً به مجموعه ها و رساله هایی گفته می شود که در برگزیده «چهل حدیث» از پیامبر اکرم یا معصومان علیهم السلام هستند و در زبان فارسی به نام «چهل حدیث» خوانده می شوند. شاید ریشه اصلی این نوع گردآوری احادیث، حدیث مشهور پیامبر صلی الله علیه و آله باشد که فرموده است: مَنْ حَفِظَ مِنْ أُمَّتِي أَرْبَعِينَ حَدِيثًا يَنْتَفِعُونَ بِهَا، بَعَثَهُ اللَّهُ تَعَالَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَقِيهَا عَالِمًا. (1) هر کس برای بهره گیری امت من، چهل حدیث حفظ کند، خداوند متعال، روز قیامت، او را دین شناسی دانشمند برمی انگیزد. پیشینه نگارش چهل حدیث به قرون اولیه اسلام باز می گردد، لیکن تعیین تاریخ دقیق آغاز تدوین اربعین ها کار آسانی نیست. به همین دلیل، در تعیین اولین اربعین نگارش یافته، اختلاف نظر وجود دارد. حاجی خلیفه در کشف الظنون به تبع شرف الدین نوای (م676ق) می نویسد که عبد الله بن مبارك (م181ق)، از اولین کسانی است که اقدام به نگارش اربعین نموده است، (2) در حالی که در دائرة المعارف فارسی آمده که نگارش چهل حدیث، از اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم، آغاز شده است. (3) ایرانیان نیز به مفید بودن نگارش چنین رساله هایی پی بردند. در نتیجه، در نگارش چهل حدیث یا ترجمه آنها همت گماشتند. نخستین چهل حدیث منثور فارسی به نام طیب القلوب، اثر محمد بن علی غراوی حریمی، در سال 500ق، نگارش یافته و نخستین چهل حدیث منظوم فارسی، متعلق به عبدالرحمان جامی است. (4) اهتمام علمای شیعی در تدوین چهل حدیث و اربعینات، در سده های پایانی بیشتر شد و این امر، منجر به تألیف کتاب های باارزشی گردید، از جمله کتاب شهید اول با نام الأربعون حدیثا، اربعین شیخ بهایی و الأربعین علامه مجلسی. به احتمال فراوان، بسیاری از این تألیفات نیز به علل مختلف به دست ما نرسیده است. (5) با وجود این، شیخ آقا بزرگ تهرانی در الذریعة، نام حدود هشتاد کتاب با عنوان «الأربعون حدیثا» یا «چهل حدیث» را ذکر کرده است. (6)

1- . عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج 1، ص 41؛ بحار الأنوار، ج 2، ص 156.

2- . کشف الظنون، ج 2، ص 1036.

3- . دائرة المعارف فارسی، ج 1، ص 84_85.

4- . دانش حدیث، ص 221.

5- . این مطلب را می توان از بیان شهید اول در کتاب الأربعون حدیثا به دست آورد: «كثرت عناية العلماء السالفين والفضلاء المتقدمين بجمع أربعين حدیثا من الأحادیث النبوية والألفاظ الإمامية مما اشتهر في النقل الصحيح عنه بألفاظٍ مختلفة بهذا العدد المخصوص» (الأربعون حدیثا، شهید اول، ص 17).

6- . الذریعة، ج 1، ص 409_434.

شیوه تألیف چهل حدیث

شیوه تألیف چهل حدیث در گردآوری و تدوین کتاب های اربعین یا چهل حدیث، هیچ محدودیتی در شیوه و نوع گردآوری احادیث نبوده است و هر يك از مؤلفان، سلیقه، ابتکارات و شیوه های گوناگونی برگزیده اند. در بعضی اربعینات، احادیث ضعیف و حتی جعلی نیز راه یافته است. موضوعات استفاده شده در جمع آوری احادیث اربعینات، بسیار متنوع است و شامل موضوعاتی از قبیل: توحید، صفات خدا، احکام، عبادات، مواظب اخلاقی، جهاد، حج، اصول دین، معراج، ماه رمضان، آداب معیشت، خواص خوراکی ها، فضایل و مناقب معصومان و ... است. برای برخی از این مجموعه ها، نام های غیر از چهل حدیث، گذاشته شده است. مثلاً مواردی چون کشف الحق، اثر میر محمد صادق خاتون آبادی و الرسالة العلیة فی الأحادیث النبویة، اثر حسین بن علی کاشفی. اکنون، به معرفی چند کتاب مهم اربعین می پردازیم و در ادامه، فهرستی از اربعینات و چهل حدیث های منتشر شده در سده چهاردهم و پانزدهم هجری را تقدیم می کنیم.

1. شرح چهل حدیث

نگاهی به زندگی امام خمینی قدس سره

1. شرح چهل حدیث (1) تألیف امام خمینی قدس سره. چاپ نخست این کتاب، در بهار 1367، در تهران و توسط مؤسسه انتشاراتی رجا انجام شده است.

نگاهی به زندگی امام خمینی قدس سره آیه الله سید روح الله موسوی خمینی قدس سره در روز بیستم جمادی ثانی 1320، در شهرستان خمین در خانواده ای اهل علم و جهاد، پا به عرصه وجود گذاشت. پدر بزرگوارش آیه الله سید مصطفی موسوی، از معاصران آیه الله میرزای شیرازی، پس از تحصیل در نجف و نیل به درجه اجتهاد، به ایران بازگشت و در شهر خمین، ملجأ مردم در امور دینی گردید. پنج ماه از تولد امام خمینی گذشته بود که پدرش به دست خوانین منطقه به شهادت رسید. در نتیجه، امام خمینی دوران کودکی و نوجوانی را تحت سرپرستی مادر با تقوایش بانو هاجر - که از نوادگان مرحوم ملا حیدر خوانساری (صاحب زبدة التصانیف) بود - و عمه بزرگوارش سپری کرد؛ اما در پانزده سالگی از نعمت وجود آن دو نیز محروم گردید. پس از فراگیری ادبیات عرب و دروس مقدماتی در خمین، در سال 1298 ق، عازم حوزه علمیه اراک گردید. پس از هجرت آیه الله شیخ عبد الکریم حائری در اسفند 1299 به قم، امام خمینی، به همراه ایشان، ره سپار قم شد و به سرعت، مراحل تکمیل دروس سطح و خارج را نزد اساتید مختلف (حضرات آیات: شیخ عبد الکریم حائری، ملا محمد طاهر اشعری، سید علی یشری کاشانی، سید محمد تقی و سید ضیاء الدین موسوی خوانساری، میرزا حسین نایینی، و...) طی کرد و در کنار آن، به فراگیری ریاضیات، هیئت و فلسفه نیز همت گماشت. در زمینه اخلاق و عرفان نیز از محضر حضرات آیات: محمد علی شاه آبادی، میرزا محمد ارباب اشراقی قمی، میرزا جواد آقا ملکی تبریزی و میرزا مهدی پابین شهری (حکمی) بهره جست (2) و پس از سال ها تدریس چند دوره فقه و اصول و فلسفه و عرفان، به عنوان یکی از مراجع تقلید، شناخته شد. امام خمینی، در آبان 1343 به دلیل مبارزات سیاسی و اعتراض به لایحه کاپیتولاسیون (مصونیت قضایی) اتباع امریکا، دستگیر و به ترکیه و پس از یازده ماه به نجف اشرف، تبعید شد. ایشان، پس از سیزده سال اقامت در نجف، در اوج مبارزات مردم ایران، عازم پاریس شد و چندی بعد در دوازدهم بهمن 1357 به وطن بازگشت. پس از پیروزی انقلاب و بیش از ده سال رهبری نظام جمهوری اسلامی ایران، در شامگاه شنبه سیزدهم خرداد 1368، به سرای باقی شتافت. (3)

1- یادآوری می شود در نگارش مطالب این بخش، بیشتر از مقاله «آثار حدیثی امام خمینی»، به قلم آقای ناصر الدین انصاری قمی، منتشر شده در فصل نامه علوم حدیث (ش 14) استفاده شده است.

2- گفتنی است امام خمینی، حتی پیش از اقامت در قم (همچون پس از آن)، به استفاده از محضر درس عالمان و عارفان و حکیمانی که در سایر شهرها می زیستند، اهتمام داشت و در ایام تعطیل حوزه و بویژه در فصل تابستان، به شهرهایی چون: قم، تهران، همدان و تبریز، سفر می کرد و اقامت ایشان در این شهرها، گاه تا سه ماه به طول می انجامید.

3- جهت اطلاع بیشتر، ر. ک: گلشن ابرار، ج 2، ص 915 - 936.

برخی آثار امام خمینی قدس سره

برخی آثار امام خمینی قدس سره 1. شرح دعاء السَّحَر ؛ 2. شرح حديث رأس الجالوت ؛ 3. شرح چهل حديث ؛ 4. شرح حديث جنود عقل و جهل ؛ 5. التعليقة على «الفوائد الرضوية» للقاضي سعيد القمي ؛ (1) 6. حاشيه بر مصباح الأنس ؛ 7. مصباح الهداية إلى الخلافة والولاية ؛ 8. سر الصلاة ؛ 9. التعليقة على «الأسفار الأربعة» (4 ج) ؛ 10. كشف اسرار ؛ 11. أنوار الهداية في التعليقة على الكفاية (2ج) ؛ 12. كتاب الطهارة (4ج) ؛ 13. المكاسب المحرمة (2ج) ؛ 14. تحرير الوسيلة (5ج) ؛ 15. كتاب البيع ؛ 16. ديوان شعر .

مروری بر «شرح چهل حدیث»

مروری بر «شرح چهل حدیث» شرح چهل حدیث، کتابی است در بردارنده مجموعه ای از عالی ترین نکات عرفانی و لطیف ترین آموزه های اخلاقی، که امام خمینی در 38 سالگی (1358ق) به رشته تحریر درآورده است. سی و سه حدیث از این کتاب، مربوط به اخلاق اسلامی و هفت حدیث آخر، در باب اعتقادات و کلام است. مؤلف، در آغاز، برخی از مشایخ روایی خویش را به این ترتیب، معرفی نموده است: 1. شیخ ابوالمجد محمد رضا اصفهانی (م1362ق)، صاحب وقایة الأذهان؛ 2. حاج شیخ عباس قمی (م1359ق)، صاحب مفاتیح الجنان؛ 3. علامه سید محسن امین عاملی (م1371ق)، صاحب أعيان الشيعة؛ 4. سید ابوالقاسم دهکردی اصفهانی (م1353ق)، صاحب الوسيلة إلى السير والسلوك.

موضوعات احادیث

روش تدوین کتاب

موضوعات احادیث پیش از این گفته شد که 33 حدیث از این مجموعه، اخلاقی است که موضوعات آنها عبارت اند از: جهاد با نفس، ریا، عجب، کبر، حسد، حب دنیا، غضب، تعصب، نفاق، هوای نفس و طول آرزو، فطرت، تفکر، توکل، خوف و رجا، امتحان مؤمن، صبر، توبه، ذکر خدا، غیبت، اخلاص، شکر، کراهت از مرگ، اقسام طالبان علم، اقسام علم، شک و وسواس، فضیلت علم، عدم معرفت حقیقی خداوند متعال و پیامبر و ائمه یقین، ولایت اهل بیت، و اعمال. موضوعات هفت حدیث اعتقادی نیز چنین است: مقام مؤمن نزد خداوند، معرفت اسمای حق تعالی، صفات حق، معرفت خدا و رسول و اولی الامر، آفرینش آدم بر صورت خداوند، خیر و شر (و جبر و اختیار) و در نهایت، حدیثی درباره تفسیر سوره توحید و آیات نخستین سوره حدید.

روش تدوین کتاب امام خمینی قدس سره در تنظیم این اثر، ابتدا متن حدیث را با سند کامل نقل کرده، ترجمه می کند و پس از آن، کلمات اصلی حدیث و گاه بیشتر عبارات آن را شرح می نماید. ایشان، در تفسیر لغات از کتاب هایی چون الصحاح جوهری، القاموس و المصباح المنیر استفاده برده است. منبع همه احادیث انتخاب شده در این مجموعه، کتاب شریف الکافی است. روش تألیف این مجموعه را به طور خلاصه می توان در موارد زیر برشمرد: 1. مؤلف، پس از نقل حدیث، آن را ترجمه تحت اللفظی نموده و از هر گونه تصرّف در متن، خودداری ورزیده است. 2. اسناد هر حدیث، بررسی شده است. 3. لغات مشکل، شرح شده اند. 4. بعضاً به نکات صرف و نحو و علوم بلاغت توجه شده و در جای خود بیان شده است. 5. در جای جای کتاب، از آیات قرآنی در توضیح مطالب، بهره گیری شده است. 6. افزون بر شرح چهل حدیث، به ترجمه و توضیح روایات بسیاری که در خلال شرح از آنها بهره گیری شده، پرداخته شده است. 7. در بعضی موارد، مؤلف به موعظه های اخلاقی و ارشاد خوانندگان پرداخته، خطر وسوس شیطانی و تمایلات نفسانی را گوشزد کرده و راه های دوری از این خطرها را نمایان ساخته است. 8. در توضیح بعضی مطالب، به نکات ارزشمند عرفانی و فلسفی اشاره شده است.

2. چهل حدیث**برخی آثار حجة الاسلام و المسلمین رسولی محلاتی**

2. چهل حدیثتألیف حجة الاسلام و المسلمین سید هاشم رسولی محلاتی . (1) چاپ سوم این کتاب، توسط دفتر نشر فرهنگ اسلامی، به سال 1375 منتشر شده است.

برخی آثار حجة الاسلام و المسلمین رسولی محلاتی: 1. كشف الغمّة، 3 ج؛ 2. تفسیر العیاشی، 2 ج؛ 3. مناقب آل أبی طالب، 4 ج؛ 4. مرآة العقول، 10 ج. دو. ترجمه: 1. الإرشاد، شیخ مفید، 2 ج؛ 2. مجمع البیان، 2 ج؛ 3. الصحیفة العلویة؛ 4. مقاتل الطالبیین. سه. تألیف: 1. تاریخ انبیاء، 2 ج؛ 2. تاریخ زندگانی رسول خدا صلی الله علیه و آله، 3 ج؛ 3. تاریخ زندگانی امیرالمؤمنین علیه السلام، 2 ج.

1- . وی در 28 رمضان 1348، در محلات چشم به جهان گشود. پس از ورود به حوزه علمیه قم و فراگیری مقدمات وسطوح حوزه، در درس خارج آیه الله بروجردی و امام خمینی شرکت نمود. وی، پس از هجرت به تهران و اقامت در آن جا آثار قلمی متعددی در حوزه های تصحیح، ترجمه و تألیف، پدید آورد.

مروری بر کتاب «چهل حدیث»

مروری بر کتاب «چهل حدیث» این مجموعه چهل حدیث، موضوعات گوناگونی را دربر گرفته که مؤلف، هر يك از احادیث آن را بدین صورت شرح و بسط داده است که ابتدا يك فقره از روایت را بیان کرده، ترجمه و شرح می نماید و در خلال آن، مطالب مرتبط با آن فقره را با استفاده از آیات و روایات متعدّد و بعضاً شعر و داستان، بیان نموده است. این کتاب، در سه مجلّد تدوین یافته که جلد اول و دوم، هر يك ده حدیث و جلد سوم، بیست حدیث را در خود جای داده است. بعضی از موضوعات احادیث، اینهاست: نشانه های مؤمن، فضیلت نماز، سخت ترین اعمال، ضمانت بهشت در برابر شش چیز، فایده رفت و آمد به مسجد، قوام دین به چهار طایفه است، دعا و فواید آن، مکارم اخلاق، استغفار و شرایط آن، وصایای پیامبر خدا به سلمان، محبوب ترین کارها نزد خدا، وصایای پیامبر خدا به ابوذر، به آنچه امید نداری، امیدوار تر باش، خوشی مؤمن در دنیا سه چیز است، تبت مؤمن بهتر از عمل اوست، چهار خصلت موجب رستگاری است و... .

3. پرورش روح در پرتو چهل حدیث

3. پرورش روح در پرتو چهل حدیث تألیف سید محمد شفیع . این کتاب ، در قم به وسیله دفتر تبلیغات اسلامی ، در زمستان 1370 ش ، منتشر شده است . این کتاب ، مجموعه ای است دو جلدی که مؤلف در گزینش احادیث آن، چهل موضوع اخلاقی ، اعتقادی و سیاسی را در نظر گرفته و برای هر یک از موضوعات، چهل حدیث مرتبط با آنها را انتخاب نموده که به طور خلاصه ، ساختار کتاب چنین است : 1. گذشته از احادیث اصلی که با شماره مسلسل مشخص شده اند، جهت توضیح و تبیین مطالب، اغلب حدیث یا احادیث دیگری تحت عنوان «تذنیب» ذکر شده است. 2. در نقل همه احادیث از ذکر سلسله سند ، خودداری شده است. 3. منابع احادیث ، غالباً مجلّات بحار الأنوار و دیگر منابع متأخر چون میزان الحکمة و سفینة البحار و... است که در پاورقی آمده است . 4. از میان موضوعات، بیست موضوع در جلد اول و بیست موضوع دیگر در جلد دوم ، تدوین یافته که به تفکیک بدین شرح است : موضوعات جلد اول : اخلاص، اخلاق، تواضع، تقوا، عفت و پاک دامنی، حُسن ظن و سوء ظن، صبر، سکوت حکیمانه، توبه، زهد، ازدواج، آیین همسررداری، متابعت از هوای نفس، حسد، خودبینی، خودپسندی، عیب جوئی، غیبت، غضب، دروغ و تکبر . موضوعات جلد دوم: شهوت پرستی، جدل، می گساری، پیروی از شیطان، نوع دوستی، دانش، آیین دوستی، زیارت خانه خدا، صیله رحم، جهاد و شهادت، روزه، نیایش و ارتباط با خدا، صلوات بر محمد و آل محمد، نماز شب، راه های عفو و غفران الهی ، کسب حلال و حرام، انتظار، شیعه و تشیع ، امامت و ولایت و حماسه عاشورا .

4. چهل حدیث حضرت رضا علیه السلام

4. چهل حدیث حضرت رضا علیه السلام تألیف مرحوم حجة الاسلام والمسلمین کاظم مدیرشانه چی . (1) چاپ دوم این کتاب به سال 1371 ش ، به وسیله انتشارات آستان قدس رضوی در مشهد ، منتشر شده است . هدف مؤلف از تألیف این کتاب ، گذشته از ارائه چهل حدیث از امام رضا علیه السلام ، در اصل ، معرفی شخصیت ، زندگی و اوضاع فرهنگی _ سیاسی دوران امام علیه السلام بوده است . به همین دلیل ، بیشتر حجم کتاب را این مطالب به خود اختصاص داده است : تولد امام رضا علیه السلام ، امامت وی و متون نقل شده از ائمه پیش از وی بر وصایت او ، مقام علمی و اخلاقی امام علیه السلام ، و اوضاع سیاسی زمان امام علیه السلام . مؤلف ، در ادامه نام چهل تن از اصحاب امام رضا علیه السلام را برشمرده و به اختصار ، معرفی می نماید . سپس به ذکر دانشمندان و بزرگان معاصر ایشان در شهرهای اسلامی پرداخته ، به معرفی آنها می پردازد و در نهایت نیز ماجرای شهادت و تاریخ وفات امام علیه السلام را بیان می کند . در پایان ، چهل حدیث کوتاه از امام رضا علیه السلام بدون ذکر سند آمده و منابع احادیث نیز مشخص نشده است . مفهوم و ترجمه احادیث نیز به همت آقای باقرزاده ، تنظیم یافته و در ذیل هر حدیث ، آمده است .

1- . شرح زندگی ایشان در «فصل دوم / مجموعه های حدیثی خاص یا موضوعی» گذشت .

کتاب شناسی کتاب های اربعین سده های چهاردهم و پانزدهم

- کتاب شناسی کتاب های اربعین سده های چهاردهم و پانزدهم 1. اربعین حسینی، میرزا محمد ارباب اشراقی قمی (م 1341ق)، تهران: أسوه، 1372 ش. 2. أسوه حسنه - شایسته ترین الگو (چهل حدیث درباره پیامبر گرامی اسلام)، هادی موحدی (موحد کیا)، تهران: مؤسسه مهد قرآن، 1385 ش، دوم. 3. الأربعون حدیثا، به کوشش: محمد علی احمدیان، با تحقیق: مرتضی احمدیان، قم: فاضل، 1378 ش، اول. 4. الأربعون حدیثاً (آداب التلاوة)، معاونت آموزشی، پژوهشی و تربیتی دفتر امور قرآنی، عصمت، 1378 ش. 5. الأربعون حدیثا، محمد بن الحسین الآجری، بیروت: المکتب الإسلامی، 1409ق. 6. الأربعون حدیثا، السید روح الله الموسوی الخمینی، سامی خضراء، بیروت: دار التعارف للمطبوعات، 1415ق / 1995 م. 7. الأربعون حدیثا المختارة من السنّة، السید عبّاس الموسوی، بیروت: دار المرتضی، 1998 ق. 8. الأربعون حدیثا عن النبی الأکرم، قم: سازمان تبلیغات اسلامی. 9. الأربعون حدیثا عن کلّ معصوم، علی پناه الإشتهاردی، قم: مؤسسه السیّدة المعصومة، 1420ق. 10. الأربعون حدیثا (فضل القرآن)، مکتب الشؤون القرآنیة (دفتر امور قرآنی)، 1376 ش. 11. الأربعون حدیثا فی فضائل أميرالمؤمنین، أحمد المحمودی، بیروت: مؤسسه البلاغ، 1410 ق. 12. الأربعون حدیثا فی من یملاً الأرض قسطاً وعدلاً، هادی النجفی، قم: الهدایة، 1411 ق. 13. الأربعون حدیثا للإمام الرضا علیه السلام، دائرة الشؤون الثقافية، مشهد: آستان قدس رضوی، 1412ق. 14. الأربعینات فی القرآن و الحدیث، محمود اکبر زاده خراسانی، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، 1420ق. 15. الأربعین المحسنة (الفوائد السنیة فی شرح الأربعین)، محسن بن غفّار الحسینی التبریزی (م 1392ق)، چاپ تبریز. 16. الأربعین الهاشمیة فی شرح جملة من الأحادیث الواردة فی العلوم الدینیة، مهدی العلوی، دمشق: دار الفكر، 1399 ق / 1357 ش. 17. الأربعین جامی، عبد الرحمان جامی، به کوشش: کاظم مدیر شانه چی، مشهد: آستان قدس رضوی، 1363 ش. 18. الأربعین حجت، علی حجت هاشمی خراسانی، قم: حاذق، 1370 ش. 19. الأربعین فی فضائل مولانا امیر المؤمنین، محمد رضا بانی کاشانی، قم: مؤلف، 1376 ش. 20. الأربعینات، احمد المولانی، تحقیق: هاجر مولوی همدانی، قم: 1369 ش. 21. انوار درخشان: چهل حدیث پیرامون روزه و ماه رمضان، مؤسسه پیام امام هادی علیه السلام، قم: 1378 ش. 22. انوار هدایت: چهل حدیث در موعظه و حکمت، مؤسسه پیام امام هادی علیه السلام، قم: 1382 ش. 23. جلوه نور (چهل حدیث قابل تصویرگری)، سید حمید محمودزاده حسینی، تهران: محبت، 1377 ش. 24. چهل چلچراغ (چهل چهل حدیث) موضوعی - کاربردی، هادی موحدی، قم: ارم، 1385 ش. 25. چهل حدیث، به کوشش: شیخ عبّاس قمی (1254 - 1319 ش)، قم: لوح محفوظ، 1378 ش، اول. 26. چهل حدیث، سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1375 ش. 27. چهل حدیث آخرین پیشوای معصوم، به کوشش: سید محمّدباقر طباطبایی، تهران: ایران نگین، 1378 ش، اول. 28. چهل حدیث آزادی، محمد عابدی میانجی، قم: معروف، 1380 ش. 29. چهل حدیث آموزش و پرورش، مهدی امامی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1373 ش. 30. چهل حدیث احتکار، محمد رحیم بیگ محمدی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1375 ش. 31. چهل حدیث اذان، محمد جواد فرقانی، قم: معروف، 1374 ش. 32. چهل حدیث: اربعین در روایات اسلامی، به کوشش: محبوب عزیزاده، تهران: ایران نگین، اول، 1378 ش. 33. چهل حدیث از امام حسن مجتبی علیه السلام، احمد زمانی، قم: معروف، 1375 ش. 34. چهل حدیث ازدواج، محمد رحیم بیگ محمدی، قم: معروف، 1375 ش. 35. چهل حدیث از سخنان پیشوایان اسلام، محمد سالار، قم: نهضت. 36. چهل حدیث از غیبت فضل بن شاذان، علی اکبر مهدی پور، قم: حاذق، 1415ق. 37. چهل حدیث استقلال، محمد عابدی میانجی، قم: معروف، 1380 ش. 38. چهل حدیث اسراف، محمود شریفی، تهران: سازمان تبلیغات

اسلامی، 1372 ش. 39. چهل حدیث اسوه‌ها، عباس رفیعی پور علویجه، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1373 ش. 40. چهل حدیث انتظار فرج حضرت ولی عصر، محمود شریفی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1373 ش. 41. چهل حدیث اولین‌ها، محمود شریفی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1372 ش. 42. چهل حدیث با ترجمه فارسی (ج 1 تا 6)، هادی موحدی، تهران: برهان، 1373_1374 ش. 43. چهل حدیث بازار، محمود مهدی پور، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1372 ش. 44. چهل حدیث بیت المال، محمد عابدی، قم: معروف، 1375 ش. 45. چهل حدیث بیمار و بیمارستان، عباس عزیزی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1374 ش. 46. چهل حدیث بینش و حکمت، محمود شریفی، قم: معروف، 1374 ش. 47. چهل حدیث پرسش و پاسخ، احمد لقمانی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1374 ش. 48. چهل حدیث پیرامون درختکاری، مهدی مجیدی، تهران: سازمان جنگل‌ها و مراتع، 1371 ش. 49. چهل حدیث تربیت، سید رضا تقوی دامغانی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی. 50. چهل حدیث تربیت، جعفر شیخ الاسلامی، تهران: 1377 ش. 51. چهل حدیث تغذیه، عباس عزیزی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی. 52. چهل حدیث تغذیه درمانی، حبیب‌الله سلمانی آرانی، مرکز نشر علوم دانشگاهی، 1373 ش. 53. چهل حدیث تفکر، حسین زینالی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1373 ش. 54. چهل حدیث جوان و نوجوان، محمد صحتی سردرودی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1375 ش. 55. چهل حدیث، چهل چراغ زندگی، محمد زارعی نورآبادی، قم: دار الحدیث، 1375 ش. 56. چهل حدیث حج، محمود مهدی پور، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1370 ش. 57. چهل حدیث حج، ترجمه و شرح: حسین انصاریان، تهران: مشعر، 1374 ش. 58. چهل حدیث حُسن ظن و سوء ظن، عباس عزیزی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی. 59. چهل حدیث حسینی، سازمان تبلیغات اسلامی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1373 ش. 60. چهل حدیث حضرت رضا علیه السلام، کاظم مدیرشانه چی، مشهد: آستان قدس رضوی، 1371 ش. 61. چهل حدیث حضرت علی علیه السلام، کاظم مدیرشانه چی، مشهد: آستان قدس رضوی، 1371 ش. 62. چهل حدیث حقوق زن و شوهر، مرتضی نظری، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1373 ش. 63. چهل حدیث در اهمّیت زکات، محمد محمدی اشتهاردی، تهران: مطهر، 1374 ش. 64. چهل حدیث در اهمّیت صدقه، محمد محمدی اشتهاردی، تهران: مطهر، 1374 ش. 65. چهل حدیث در اهمّیت نماز، محمد محمدی اشتهاردی، تهران: مطهر 1378 ش. 66. چهل حدیث درباره بهداشت دهان و دندان، غلامعلی غلامی، تهران: رسالت قلم، 1375 ش. 67. چهل حدیث در پرتو چهل آیه در فضائل حضرت سید الشهداء، مؤسسه نشر حدیث اهل‌البیت علیه السلام، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1374 ش. 68. چهل حدیث در سیر و سفر، حسین زینالی، قم: مرکز انتشارات دارالنشر 1374 ش. 69. چهل حدیث در فضایل امام حسن مجتبی علیه السلام، مؤسسه نشر حدیث اهل‌البیت علیهم السلام، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی 1374 ش. 70. چهل حدیث در فضایل امام رضا علیه السلام، مؤسسه نشر حدیث اهل‌البیت علیهم السلام، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1374 ش. 71. چهل حدیث در فضایل رسول اکرم صلی الله علیه و آله، مؤسسه نشر حدیث اهل‌البیت علیهم السلام، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1374 ش. 72. چهل حدیث در فضایل سوره‌های قرآن، مؤسسه نشر حدیث اهل‌البیت علیهم السلام، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1415 ق. 73. چهل حدیث در فضایل فاطمه علیها السلام از زبان عایشه، مؤسسه تحقیقاتی _ فرهنگی جلیل، تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی صائب، 1375 ش. 74. چهل حدیث در فضایل ماه مبارک رمضان، مؤسسه نشر حدیث اهل‌البیت علیهم السلام، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1374 ش. 75. چهل حدیث در فضایل و آداب تلاوت، مؤسسه نشر حدیث اهل‌البیت علیهم السلام، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1373 ش. 76. چهل حدیث در فضایل و آداب نماز، مؤسسه نشر حدیث اهل‌البیت علیهم السلام، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1374 ش. 77. چهل حدیث در فضایل و کلمات امام موسی بن جعفر علیهما السلام، مؤسسه نشر حدیث اهل‌البیت علیهم السلام، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1374 ش. 78. چهل حدیث دعا، امیر سجّادی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1372 ش. 79. چهل حدیث دوستی، علی عسگری، تهران: سازمان

تبلیغات اسلامی مرکز چاپ و نشر، 1374 ش . 80 . چهل حدیث دهان و دندان، عباس عزیزی، تهران : سازمان تبلیغات اسلامی،
1371 ش . 81 . چهل حدیث ربا، حسین بیرشک، تهران : سازمان تبلیغات اسلامی، 1369 ش . 82 . چهل حدیث رزمی از حضرت
علی علیه السلام، حسین صبوری، قم : بلاغ دانش، 1376 ش . 83 . چهل حدیث روزه، محمد حسین فلاح زاده، قم : معروف 1374 ش
. 84 . چهل حدیث روزه و رمضان، محمد حسین فلاح زاده، تهران : سازمان تبلیغات اسلامی، 1371 ش . 85 . چهل حدیث ریاست،
حسن زینالی، تهران : سازمان تبلیغات اسلامی، 1374 ش . 86 . چهل حدیث زکات، محمود شریفی، قم : معروف، 1374 ش . 87 .
چهل حدیث سپاس، محمود شریفی، تهران : سازمان تبلیغات اسلامی، 1373 ش . 88 . چهل حدیث سنت نبوی، جواد محدّثی، تهران
: سازمان تبلیغات اسلامی، 1373 ش . 89 . چهل حدیث سوگواری، جواد محدّثی، تهران : سازمان تبلیغات اسلامی، 1372 ش . 90 .
چهل حدیث سیره انبیا علیهم السلام، محمود احمدیان، قم : معروف، 1379 ش . 91 . چهل حدیث سیره اهل بیت علیهم السلام،
محمود شریفی، قم : معروف، 1379 ش . 92 . چهل حدیث سیره باقری، محمود مدنی بجستانی، قم : معروف، 1377 ش . 93 . چهل
حدیث سیره تقوی، محمود شریفی، قم : معروف، 1378 ش . 94 . چهل حدیث سیره حسنی، حسین زینالی، قم : معروف، 1378 ش .
95 . چهل حدیث سیره حسینی، حسین سجّادی تیلی، قم : معروف، 1379 ش . 96 . چهل حدیث سیره رضوی، محمود احمدیان، قم :
معروف، 1377 ش . 97 . چهل حدیث سیره سجّادی، محمود شریفی، قم : معروف، 1379 ش . 98 . چهل حدیث سیره صادقی،
محمود مدنی بجستانی، قم : معروف، 1378 ش . 99 . چهل حدیث سیره عسکریین علیهما السلام، حسین سجّادی تیلی، قم : معروف،
1379 ش . 100 . چهل حدیث سیره علوی، محمود لطیفی، قم : معروف، 1378 ش . 101 . چهل حدیث سیره فاطمی، محمود لطیفی،
قم : معروف، 1377 ش . 102 . چهل حدیث سیره کاظمی، محمود احمدیان، قم : معروف، 1379 ش . 103 . چهل حدیث سیره
مهدوی، محمود مدنی بجستانی، قم : معروف، 1379 ش . 104 . چهل حدیث سیره نبوی، جواد محدّثی، قم : معروف، 1377 ش . 105 .
. چهل حدیث شریف قدسی، احمد کتابچی، تهران : کتاب فروشی اسلامیة، بی تا . 106 . چهل حدیث شریف قدسی منسوب به
مولای متقیان از علمای متقدم، ترجمه و تصحیح : محمد بهشتی، تهران : اسلامیة، 1378 ش . 107 . چهل حدیث شعر، محمد صحتی
سردودی، تهران : سازمان تبلیغات اسلامی، 1374 ش . 108 . چهل حدیث شهادت، محمد حسین فلاح زاده، قم : معروف،
1377 ش . 109 . چهل حدیث صدقه جاریه، جواد محدّثی، قم : معروف، 1378 ش . 110 . چهل حدیث صلوات، محمد شفیع
مازندرانی، تهران : سازمان تبلیغات اسلامی، 1375 ش . 111 . چهل حدیث ظلم، حسین بیرشک، تهران : سازمان تبلیغات اسلامی،
1370 ش . 112 . چهل حدیث عبادت، حسین بیرشک، تهران : سازمان تبلیغات اسلامی، 1373 ش . 113 . چهل حدیث عید، محمود
لطیفی، تهران : سازمان تبلیغات اسلامی، 1372 ش . 114 . چهل حدیث عید، محمود لطیفی، تهران : سازمان تبلیغات اسلامی،
1372 ش . 115 . چهل حدیث عیسی بن مریم علیه السلام، محمد جواد فرقانی، تهران : سازمان تبلیغات اسلامی، 1373 ش . 116 .
چهل حدیث غدیر، محمود شریفی، تهران : سازمان تبلیغات اسلامی، 1376 ش . 117 . چهل حدیث غدیر، محمود شریفی، قم :
معروف، 1379 ش . 118 . چهل حدیث غیبت، امیر سجّادی خو، تهران : سازمان تبلیغات اسلامی، 1372 ش . 119 . چهل حدیث
فضائل امیر المؤمنین، خانه کتاب ایران، تهران : وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1373 ش . 120 . چهل حدیث قدس، محسن ادیب
بهرز، تهران : سازمان تبلیغات اسلامی، 1372 ش . 121 . چهل حدیث قدسی (برگردان چهل سوره از تورات توسط علی بن ابی طالب
علیه السلام از سریانی به عربی)، ترجمه : محمد فرودی، قم : نهاوندی، 1379 ش . 122 . چهل حدیث قرآن، محمود شریفی، تهران :
سازمان تبلیغات اسلامی، 1371 ش . 123 . چهل حدیث قرص الحسنه، محمود شریفی، تهران : سازمان تبلیغات اسلامی، 1368 ش .
124 . چهل حدیث قم و حضرت معصومه علیها السلام، محمود شریفی، قم : معروف، 1416 ق . 125 . چهل حدیث کار و کارگر، سیّد
رضا تقوی دامغانی، تهران : سازمان تبلیغات اسلامی، 1373 ش . 126 . چهل حدیث کتاب و کتابت، خانه کتاب ایران، تهران : وزارت
فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1373 ش . 127 . چهل حدیث کربلا، محمد صحتی سردودی، قم : معروف، 1374 ش . 128 . چهل

حدیث لباس، محمود مدنی بجستانی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1373 ش. 129. چهل حدیث مسجد، حسین زینالی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1373 ش. 130. چهل حدیث معاشرت، محمود شریفی، قم: معروف، 1376 ش. 131. چهل حدیث مواعظ حضرت عیسی علیه السلام، مؤسسه نشر حدیث اهل البیت علیهم السلام، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1373 ش. 132. چهل حدیث نام گذاری، محمود شریفی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1373 ش. 133. چهل حدیث نشانه ها، جواد محدثی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1373 ش. 134. چهل حدیث نماز، محمود شریفی، قم: معروف، 135. چهل حدیث نماز جمعه و جماعت، محمود لطیفی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1373 ش. 136. چهل حدیث نماز شب، محمود شریفی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1372 ش. 137. چهل حدیث والدین، محمود شریفی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1373 ش. 138. چهل حدیث وحدت، محمد حسین فلاح زاده، قم: معروف، 1376 ش. 139. چهل حدیث وعده و عهد، مرتضی نظری، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1372 ش. 140. چهل حدیث وقت، محمد جواد فرقانی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1372 ش. 141. چهل حدیث ولایت و غدیر، معاونت امور فرهنگی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 142. چهل حدیث همسایه، حسین زینالی تیلی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1374 ش. 143. چهل حدیث هوای نفس، اصغر جدایی، تهران: کتاب آشنا، 1377 ش. 144. چهل درس خوش بختی، محمد رضا حاج شریفی، قم: حضور، 1377 ش. 145. چهل سخن، محمد حسین حجازی، تهران: فجر، 1355 ش. 146. چهل کلام از چهارده معصوم درباره امر به معروف، ید الله بهتاش، تهران: سبحان، 147. چهل گفتار درباره آداب معاشرت از چهارده معصوم علیهم السلام، تهیه و تنظیم: ید الله بهتاش، تهران: سبحان، دوم. 148. چهل گوهر از زهرای اطهر علیها السلام، مهدی موسوی، تهران: مؤسسه فرهنگی قدر ولایت، 1378 ش. 149. چهل گوهر درخشان، محمد محمدی ری شهری، قم: تربیت، 1370 ش. 150. گفتار دل نشین چهارده معصوم علیهم السلام (شامل 560 حدیث از چهارده معصوم علیهم السلام از هر کدام چهل حدیث)، محمد محمدی اشتهاردی (1323 _ 1385 ش)، قم: انصاریان، 1371 ش. 151. گل یاد: مجموعه چهل حدیث نماز، محمد مطهر، ناظم: محمد علی مردانی، قم: الهادی، 1379 ش. 152. اللؤلؤ والمرجان حول أربعین من أخبار أهل بیت الوحی، آیه اللہی جهرمی، قم: دار الحکمة، 1411 ق. 153. یک آیه و چهل حدیث علم، هادی موحدی (موحد کیا)، قم: چاپ خانه اعتماد، 1376 ش.

معیار گزینی

سه. گزیده نویسیمدّت هاست که بعضی از مؤلفان، با انگیزه های گوناگون، اقدام به گزینش آثار حدیثی گذشتگان نموده و در شکل های مختلف، منتشر ساخته اند. در نگاهی کلی به نوع این گونه آثار، می توان هدف از تلخیص و گزیده نویسی را در سه مورد جستجو کرد:

1. محور قرار دادن موضوعی خاص از میان احادیث يك یا چند کتاب، همچون احادیث اخلاقی، اعتقادی، پزشکی یا تفسیری و...؛ 2.
- کم کردن حجم اثر و حذف مکررات و مطالب کم فایده؛ 3. انتخاب و استخراج احادیث صحیح از میان يك مجموعه حدیثی. برای موارد اول و دوم، نمونه های بسیاری می توان نام برد که فهرستی اجمالی از آن ارائه خواهد شد؛ اما نسبت به مورد سوم، یعنی استخراج احادیث صحیح از میان کتاب های معتبر حدیثی شیعه، کمتر کسی به این کار، اقدام نموده است. تنها تلاش قابل ذکر در این زمینه، استخراج احادیث صحیح کتب اربعه توسط استاد محمد باقر بهبودی (1) است.

معیار گزینش معیار استاد بهبودی در انتخاب احادیث صحیح، توجه هم زمان به متن و سند احادیث بوده است. ایشان، ابتدا راویان ضعیف و بدنام را مشخص نموده و روایات آنها را جدا ساخته است. سپس با مقایسه متون، روایات صحیح السند با مضامین قرآن و سنت پیامبر خدا و ائمه معصوم علیهم السلام و احادیث تقیه آمیز و معارض با قرآن را شناسایی نموده و کنار گذاشته است و روایات باقی مانده را به عنوان صحاح، عرضه کرده است. پس از چاپ کتاب های صحیح الکافی و صحیح [کتاب] من لایحضره الفقیه، ترجمه آنها با عنوان گزیده کافی، گزیده [کتاب] من لایحضره الفقیه و در نهایت، گزیده تهذیب الأحکام، منتشر گردیده است.

1- . وی در هفدهم جمادی اول 1350 ق / 1308 ش، در مشهد به دنیا آمد. از سال 1327 ش، تحصیلات دینی را به صورت جدی آغاز نمود و در سال 1333 ش، به قم عزیمت نمود و اندکی بعد، عازم نجف شد و دو سال در محضر آیات عظام: خویی و حکیم، تلمذ نمود. پس از ترک تحصیل، عازم تهران شد و به تحقیق و تصحیح کتاب های خطی و چاپی پرداخت. از جمله کارهای ایشان: تصحیح جلد هفدهم تا آخر بحار الأنوار و تألیف گزیده های الکافی، تهذیب الأحکام و کتاب من لایحضره الفقیه و... است. گفتنی است پس از انتشار این کتاب ها، بعضی از علما و دانش پژوهان به این نوع کارها، یعنی استخراج روایات صحیح از میان کتب روایی معتبر، ایراداتی وارد ساختند.

کتاب‌شناسی گزیده‌ها و منتخب‌های حدیثی در سده‌های چهاردهم و پانزدهم

کتاب‌شناسی گزیده‌ها و منتخب‌های حدیثی در سده‌های چهاردهم و پانزدهم 1. آداب معاشرت (انتخاب از اصول کافی، به ضمیمه راه رستگاری)، تهران 1354 ش. 2. احادیث منتخبه از اصول کافی، محمد امین رضوی، تهران: فرّخی، 1361 ش. 3. احادیث منتخبه از روضه کافی، محمد امین رضوی، تهران: هیئت مکتب النبى صلى الله عليه وآله، 1351 ش. 4. المنتخب من الكتاب و السنة و الخطب، إبراهيم الדיباجی، تهران: سمت، 1366 ش. 5. انتخاب از کتاب اصول کافی با ترجمه و شرح، جواد مصطفوی، تهران: 1351 ش. 6. بحار الأنوار فی تفسیر المأثور للقرآن، کاظم مرادخانی، تهران: طور، 1411 ق / 1369 ش. 7. برگزیده ای از اصول کافی، سید جواد رضوی، قم: انتشارات امام حسن مجتبی علیه السلام، 1380 ش. 8. بنادر البحار (خلاصه بیست و پنج جلد کتاب بحار الأنوار)، علینقی فیض الاسلام اصفهانی (م 1364 ش)، تهران: فقیه، بی تا. 9. پاداش‌ها و کیفرها (گزیده «ثواب الأعمال و عقاب الأعمال» شیخ صدوق)، گزینش علی افراسیابی، قم: نهاوندی، اول، جیبی. 10. تحف العقول (گزیده متون حدیثی / 3)، به کوشش: مرکز تحقیقات دار الحدیث، قم: دار الحدیث، 1383 ش. 11. تلخیص بحار الأنوار (ج 6 _ 10)، محمدباقر شریعتی اصفهانی، قم: بی تا، 1406 ق / 1364 ش. 12. دُرر الأخبار (گزیده «بحار الأنوار»)، مهدی حجازی، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، 1419 ق. 13. دُرر الأخبار من بحار الأنوار، مهدی الحجازی الشهرزائی، بیروت: الإرشاد، 1417 ق / 1996 م. 14. زبدة الکافی، محمدباقر البهبودی، 3 ج، بیروت: الدار الإسلامیة، 1981 م / 1359 ش. 15. زبدة نهج البلاغة لعلى بن أبی طالب علیه السلام، به کوشش: عبد الحمید صالح حمدان، بیروت: عالم الكتب، 1420 ق / 2000 م / 1378 ش. 16. شهاب الأخبار (گزیده متون حدیثی / 1)، به کوشش: مرکز تحقیقات دار الحدیث، قم: دار الحدیث، 1383 ش. 17. صحیح کافی، محمدباقر البهبودی، 3 ج، بیروت: الدار الإسلامیة، 1401 ق / 1981 م، اول. 18. غرر الحکم و درر الکلم (گزیده متون حدیثی / 2)، به کوشش: مرکز تحقیقات دار الحدیث، قم: دار الحدیث، 1383 ش. 19. گزیده ای از اصول کافی در مبانی دین اسلام، ترجمه و تنظیم: علی اصغر خسروی شبستری، تهران: امیری، 1351 ش. 20. گزیده اصول کافی، محمد کاظم بهنیا، تهران: رایحه، 1377 ش. 21. گزیده «تحفة الزائر» (135 حدیث در فضیلت زیارت امام حسین علیه السلام)، قم: عصر ظهور، 1379 ش. 22. گزیده کافی، محمدباقر بهبودی، 6 ج، تهران: علمی و فرهنگی، 1368 ش، اول. 23. گلچینی از سخنان حکمت آمیز و اندرزهای رسول خدا و ائمه معصومین علیهم السلام (منتخب از کتاب روضه بحار الأنوار)، تألیف و ترجمه: سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1378 ش. 24. گنجینه حکمت (برگزیده کلمات قصار حضرت امیرالمؤمنین علی علیه السلام با ترجمه به نثر و نظم روان و کوتاه فارسی)، عطاء الله مجدی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، دوم. 25. مختصر اصول کافی، عبد الصمد اسلامی، قم: نصاب، 1381 ش. 26. المختصر من الکافی، حسین برکه شامی، قم: مؤسسه دار الإسلام، 1381 ش، اول. 27. مناهل الأبرار فی تلخیص «البحار»، حسین درگاهی، قم: عالمه، 1422 ق / 1380 ش. 28. منتخب الأثر فی الإمام الثانی عشر علیه السلام، 3 ج، لطف الله الصافی، قم: انتشارات حضرت معصومه، 1422 ق / 1380 ش. 29. منتخب الأحادیث، حسین احمدی لامردی، تحقیق و پاورقی: عبد الهادی احمدی، 1415 ق / 1373 ش، قم: حسن احمدی لامردی، 1373 ش. 30. منتخب الأنوار المصنیه فی ذکر القائم الحجة علیه السلام [، بهاء‌الدین علی بن عبدالکریم النیلی النجفی (م 803 ق) تحقیق: مؤسسه الإمام الهادی علیه السلام، قم: مؤسسه الإمام الهادی علیه السلام، 1420 ق / 1378 ش. 31. منتخب الحکم، محمد رضا عزیز اللهی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، 1369 ش. 32. منتخب الخصال، گردآورنده: محمدعلی عماد الإسلام، بی جا: بی تا، چاپ نبرد ما. 33. منتخب الدعوات، محمد بن محمد کریم کرمانی (1263 _ 1324 ق) بی جا:

1332ق ، سنگی . 34. منتخب الغرر (دو هزار و چهار صد سخن از سخنان حکیمانه علی علیه السلام) ، به کوشش: فضل الله کمپانی، مفید. 35. منتخب الغرر (دو هزار و چهار صد سخن از سخنان حکیمانه علی علیه السلام) ، عبد الواحد بن محمد التمیمی الآمدی (م 510ق)، گردآورنده: فضل الله کمپانی، تهران: مفید، 1362ش . 36. منتخب الفضائل ومناقب المعصومین علیهم السلام (انوار مقدّسات)، حسین صابر خاتمی، 313 ص. 37. منتخب میزان الحکمه، محمد محمدی ری شهری، تلخیص: سیّد حمید حسینی، ترجمه: حمیدرضا شیخی، قم: دار الحدیث، 1422ق. 38. منتخب نهج البلاغه، احمدعلی بابایی، تهران: موسوی . 39. منتخبی از نهج البلاغه، ترجمه: سیّد جعفر شهیدی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1377ش، دوم.

چهار . پژوهش های حدیثی شیعه در منابع اهل سنت

1 . ملحقاتُ إحقاق الحق

چهار . پژوهش های حدیثی شیعه در منابع اهل سنت از دیرباز ، علمای شیعه برای اثبات حقانیت تشیع و هدایت مردم به سوی مذهب اهل بیت علیهم السلام و یا برای ردّ شبهات و تهمت ها علیه مذهب تشیع ، کتاب ها و آثار متعدّدی را تدوین و تألیف نموده اند . در این گونه آثار ، علاوه بر استفاده از شواهد و منابع تاریخی ، از احادیث روایت شده در کتاب های اهل سنت ، بهره بسیار برده شده است ، چه این که در بعضی از این آثار ، منحصر از کتاب های حدیثی اهل سنت استفاده شده و با استناد به روایات آنان ، تدوین شده است . از سوی دیگر ، در سال های اخیر ، کتاب هایی نیز تألیف شده اند که هدف آنها جمع آوری و تدوین احادیث مشترک از میان روایات فریقین بوده است . اینک برخی از مهم ترین نمونه های این دو دسته آثار ، معرفی می شود .

1 . ملحقاتُ إحقاق الحق تألیف آیه الله سید شهاب الدین مرعشی نجفی (م 1369 ش) پس از این که علّامه حلّی نهج الحق را به درخواست سلطان محمد خدابنده (ایلخان مغول) در تبیین عقاید شیعه نگاشت ، حدود یک و نیم قرن بعد ، فضل الله بن روزبهان خنجی ، از علمای اهل سنت ، کتابی در ردّ آن نوشت و نام آن را ابطال نهج الباطل گذاشت و به زعم خود ، مبانی عقاید شیعه را زیر سؤال برد . شهید ثالث ، سید نور الله بن شریف حسینی مرعشی (956 _ 1019 ق) مشهور به قاضی نور الله شوشتری ، در دفاع از کیان تشیع ، کتابی کم نظیر و مستدل به نام إحقاق الحق نگاشت و به عالم اسلام عرضه نمود و در میان اهل علم ، با همین کتاب و کتاب دیگرش الصوارم المهرقة فی نقد الصّواعق المحرقة شهرت یافت . آیه الله مرعشی نجفی ، طی حدود چهل سال ، به تکمیل ، شرح و توضیح مطالب إحقاق الحق همّت گماشت و آن را به نام ملحقات الإحقاق عرضه کرد .

نگاهی به زندگی آیه الله مرعشی نجفی

نگاهی به زندگی آیه الله مرعشی نجفیسید شهاب الدین محمد حسین بن سید شمس الدین محمود حسینی مرعشی تبریزی نجفی، در روز پنجشنبه بیستم صفر 1315، در شهر نجف از پدری عالم و مادری فاضل، دیده به جهان گشود. نسب وی با 33 پشت به امام زین العابدین علیه السلام می رسد. او مقدمات علوم را نزد مادر بزرگش (مادرِ مادرش) تا کتاب مغنی اللیب آموخت، گرچه از آموزش های والدینش نیز بهره می جست. سپس برای فراگیری ریاضیات، وارد مدارس جدید شد و پس از پایان دوره مدرسه، این علوم را نزد سید ابوالقاسم موسوی خوانساری و میرزا محمود اهری و دیگران، تلمذ نمود. در کنار آن به فراگیری علوم طب از پدرش و عرفان از ابوالحسن اخباری هندی و ... پرداخت. آیه الله مرعشی، علوم حوزوی را نزد اساتیدی چون شیخ مرتضی طالقانی و سید محمدکاظم خرم آبادی و شیخ محمد حسین سدهی اصفهانی و میرزا علی ایروانی آموخت و خارج فقه و اصول را نیز نزد شیخ ضیاء الدین عراقی، شیخ احمد کاشف الغطاء، سید احمد بهبهانی و بسیاری از آیات عظام آن دوران، فراگرفت. علاوه بر اینها، آیه الله مرعشی نجفی به آموختن از علمای غیر امامی نیز توجه داشت، چنان که احادیث مروی از طرق زیدیه را نزد جمال الدین احمد بن علی کوبانی، و رجال اهل سنت را از عبد السلام کردستانی، نور الدین شافعی و سید عبد الوهاب آفندی حنفی و ... آموخت. او در 27 سالگی به درجه اجتهاد نایل گشت و در سال 1342 ق، به قصد زیارت امام رضا علیه السلام عازم ایران شد و پس از مدتی اقامت در جوار آن امام بزرگوار، عازم تهران شد و سپس در شعبان 1343 وارد شهر قم گردید و از ابتدای اقامت در قم، به تدریس سطوح مختلف حوزه پرداخت و پس از وفات آیه الله حاج شیخ عبد الکریم حائری یزدی (م 1355 ق)، تدریس خارج فقه و اصول را آغاز نمود. ایشان در کنار تدریس، به تأسیس مدارس علمیه و مهم تر از همه، تأسیس کتابخانه ای شامل مجموعه بزرگی از نسخ خطی کمیاب پرداخت که یکی از کتابخانه های بزرگ کشور به شمار می آید. آیه الله مرعشی نجفی، در روز چهارشنبه هفتم شهریور ماه 1369 (1411 ق) وفات کرد و در ورودی کتابخانه خود در قم به خاک سپرده شد. (1)

مروری بر «ملحقات الإحقاق»

مروری بر «ملحقات الإحقاق» شهید ثالث در إحقاق الحق، نخست متن نهج الحق را با عبارت «قال المصنّف» و سپس متن إبطال نهج الباطل را با عبارت «قال الناصب» و در نهایت، دیدگاه خود را با عنوان «أقول» بیان نموده است. مرحوم آیه مرعشی در ابتدای جلد اول، مقدمه مفصلی را با عنوان «اللّٰئالی المنتظمة والدّرر الثمينة» آورده و در ضمن آن از علامه حلّی و محمّد خدابنده (ألجایتو) _ که علامه، نهج الحق را برای وی نگاشته بود _ و همچنین از فضل الله بن روزبهان و قاضی نور الله و کتاب های آنها سخن گفته است. سپس تعلیقات گسترده و توضیح هر سه متن یاد شده را در پانویست های بعضاً چند صفحه ای نوشته است. البته در بعضی مجلّدات کتاب، دیگر خبری از متن سه کتاب قبلی نیست و هر چه هست، مستدرکات إحقاق الحق است تا این که پس از جلد بیست و یکم، یک جلد فهرست مفصّل برای همه آن تعلیقات و استدرکات، تهیّه شده است. اما کار به پایان نرسید و ادامه کار، توسط محققان کتاب خانه آیه الله مرعشی پیگیری شد تا این که مجلّدات این مجموعه به 33 جلد رسید و منتشر گردید و در سال 1374 ش، به عنوان کتاب سال جمهوری اسلامی انتخاب شد. پیش بینی می شد که تدوین این کتاب، تا پنجاه جلد ادامه داشته باشد. (1) باید یادآور شد که این مجموعه طی چند سال به تدریج چاپ شده و بعضاً استدرک هایی بر مجلّدات قبلی افزوده شده است. بدین ترتیب، مطالب کتاب، پراکنده و ناهمگون است و این، کار را برای مراجعه کننده دشوار ساخته است، چنان که مثلاً اگر کسی بخواهد فضایل و مناقب امام حسین علیه السلام را در این کتاب مطالعه کند، ناچار است همه مجلّدات کتاب را از اول تا آخر ببیند؛ چرا که این مطالب، در چندین جلد ذکر شده است. (2)

1- گفتنی است در تکمیل این اثر بزرگ، تعداد بیست نفر از علما و محققان حوزه علمیه قم، شرکت داشتند و تحت نظارت آیه الله مرعشی، مشغول به کار بودند (ر. ک: شهاب، شماره 11، ص 70).

2- ر. ک: مقاله «در سایه إحقاق الحق»، محمّد صحتی سردودی (مجله شهاب، شماره 11، ص 64_70).

2. موسوعة الإمامة في نصوص أهل السنة

2. موسوعة الإمامة في نصوص أهل السنة در ادامه کار تهیه و تدوین ملحقات إحقاق الحق که توسط آیه الله مرعشی نجفی و گروه همراه ایشان انجام می شد، مدّتی است که گروهی از پژوهشگران، زیر نظر فرزند ایشان، حجة الاسلام و المسلمین سیّد محمود مرعشی، بر اساس يك ساز و کار معین، به تنظیم و ترتیب و تکمیل آن کتاب، مشغول اند و حاصل تلاش آنان تاکنون، مجموعه ای است پنج جلدی که تحت عنوان موسوعة الإمامة في نصوص أهل السنة به تازگی به چاپ رسیده و بقیه مجلّدات آن نیز در دست تحقیق و نشر است. این پنج جلد، حاوی مجموعه احادیثی از کتاب های قرن دوم تا هفتم اهل سنت درباره اهل بیت علیهم السلام و امامان معصوم است. عدم برنامه ریزی دقیق در جمع آوری ملحقات إحقاق الحق و پراکندگی مطالب کتاب و استفاده ناقص از منابع و نسخ خطّی و عکسی که سرفصل های بسیاری را ناتمام گذاشته بود، و از سوی دیگر، نیاز مبرم پژوهشگران به استفاده از این کتاب با ارزش، می طلبید که همّتی نو در تکمیل و سامان دادن آن صرف شود. موسوعة الإمامة که در صفحه آرایی و تجلید نیز چشم نواز است، به صورت موضوعی و مُسندی تنظیم شده است. بخش اوّل از این کتاب، به اهتمام سیّد محمود مرعشی و محمد اسفندیاری و دیگران، توسط انتشارات صحیفه خرد در قم در سال 1384 در پنج جلد به چاپ رسیده است و کار آماده سازی سایر مجلّدات آن، همچنان ادامه دارد. حجم کلی این اثر، بین سی تا چهل جلد، پیش بینی شده است.

3. نفحات الأزهار في خلاصة عبقات الأنوار

نگاهی به زندگی میر حامد حسین هندی

3. نفحات الأزهار في خلاصة عبقات الأنوار تلخیص و ترجمه و تألیف حجة الإسلام والمسلمین سید علی حسینی میلانی . (1) کتاب عبقات الأنوار ، در اصل به زبان فارسی نگاشته شده بود که آقای حسینی میلانی پس از تنظیم مباحث و تعلیق و تلخیص آن ، این اثر بزرگ را به عربی ترجمه کرده است . همچنین ، بخش اول کتاب عبقات که مربوط به بررسی آیات وارد شده درباره امامت ائمه علیهم السلام بوده و هنوز چاپ نشده است ، توسط ایشان مجدداً تدوین شده که در آن ، به روش علامه میر حامد حسین به اثبات دلالت آن آیات پرداخته است . این اثر پیش از این با نام های خلاصة عبقات الأنوار و دراسات فی کتاب العبقات ، چاپ شده بود و سپس در سال 1414 ق ، به صورت منقح و با تنظیم فهرست ها و با عنوان فعلی ، در بیست جلد به چاپ رسید .

نگاهی به زندگی میر حامد حسین هندی (م 1306 ق) میر حامد حسین موسوی هندی نیشابوری ، از علما و متکلمان نام آور سده سیزدهم هجری به شمار می رفت . در زمان شاه سلطان حسین صفوی ، سید محمد نامی از علمای نیشابور به هندوستان رفته ، در دهلی اقامت گزید . پس از وی ، فرزندان او به مناصب دولتی رسیدند . یکی از نوادگان او به نام برهان الملک ، فرماندار کنتور ، از شهرهای هند شد و در نتیجه ، بسیاری از اهالی نیشابور ، راهی آن دیار شده ، در این شهر ، سکنا گزیدند که جد میر حامد حسین نیز از آن جمله بود . میرحامد حسین ، فرزند محمد قلی ، در پنجم محرم 1246 در لکنو در ایالت اود (اوتارپرادش) متولد شد . نام اصلی او سید مهدی بود و به سید حامد حسین مشهور شد . او پس از فراگیری مقدمات علوم در نزد پدر ، در پانزده سالگی ، پدر خویش را از دست داد . دیگر اساتید برجسته وی ، سید محمد عباس شوشتری و سید مرتضی بن سلطان العلما و سید محمد و سید حسن بن سید دلدار علی بودند . میرحامد حسین ، پس از فراگیری علوم مختلف ، به تحقیق و تألیف رو آورد و است که مهم ترین آنها کتاب عبقات الأنوار فی مناقب الأئمة الأطهار است . (2) وی در هجدهم صفر 1306 ، ندای حق را لبیک گفت و به دیار باقی شتافت .

1- . وی در رمضان 1367 در شهر نجف ، دیده به جهان گشود . در کودکی ، همراه پدرش آیه الله سید نورالدین میلانی به کربلا هجرت کرد . دروس مقدمات و سطح را در حوزه کربلا فرا گرفت و برای تکمیل تحصیلات ، عازم نجف گردید . در سال 1390 ق ، راهی مشهد مقدس شد و در درس جد بزرگوارش آیه الله سیدهادی میلانی شرکت جست . پس از فوت آیه الله میلانی ، عازم حوزه قم شد و از محضر اساتیدی چون : آیه الله گلپایگانی ، آیه الله وحید خراسانی ، آیه الله شیخ مرتضی حائری و آیه الله سیدمحمد روحانی بهره گرفت . ایشان دروس فقه و اصول آیه الله گلپایگانی و آیه الله وحید خراسانی را به رشته تحریر در آورده و کتاب تحقیق الأصول وی _ که تقریرات بحث های اصولی آیه الله وحید است _ منتشر شده است .

2- . نقباء البشر ، ج 1 ، ص 348 .

مروری بر «عَبَقَاتُ الْأَنْوَارِ»

مروری بر «عَبَقَاتُ الْأَنْوَارِ» در نیمه نخست سده سیزدهم هجری یکی از علمای اهل سنت هندوستان به نام مولوی عبدالعزیز دهلوی که به «سراج الهند» شهرت داشت، کتابی فارسی به نام تحفه اثنا عشریه نوشت. او در آن کتاب، عقاید و آرای شیعه را با عباراتی غیر منطقی و کلماتی بیرون از آداب مناظره، مورد حمله قرار داد و تهمت و افتراءات بسیاری به شیعیان وارد ساخت. پس از انتشار این کتاب، علمای شیعه در ردّ برخی ابواب کتاب و یا همه آن، کتاب های متعدّدی نوشتند. یکی از بهترین و کامل ترین این آثار، کتاب عَبَقَاتُ الْأَنْوَارِ فِي مَنَاقِبِ الْأَئِمَّةِ الْأَطْهَارِ است. این کتاب، همانند تحفه اثنا عشریه، به فارسی و در دو «منهج»، تنظیم یافته است. منهج اول، به بحث و اثبات دلالت آیات قرآن کریم در امامت ائمه علیهم السلام پرداخته است. ظاهراً این بخش، هنوز چاپ نشده و به صورت مخطوط، باقی مانده است. (1) منهج دوم کتاب، به بحث درباره احادیث دوازده گانه دال بر امامت ائمه علیهم السلام و پاسخ اعتراضات و شبهات وارد شده، اختصاص دارد. البته بررسی پنج حدیث را خود میر حامد حسین به انجام رساند؛ اما آجل مهلت نداد تا بقیه احادیث را تکمیل نماید. لذا فرزند برومندش سید ناصر حسین، چهار حدیث دیگر به روش پدر گرامی اش بدان افزود و پس از ناصر، فرزندش سید محمد سعید، دو حدیث دیگر را مورد بررسی قرار داد. تاکنون شانزده جلد از مجلّلات کتاب که درباره نُه حدیث اول است، به چاپ رسیده است.

1- . سید علی میلانی در جلد بیستم نفعات الأزهار، این بخش را به روش علامه میرحامد حسین، تألیف نموده و به اثبات دلالت شش آیه در امامت ائمه علیهم السلام پرداخته است.

4 . سلسلة الأحاديث المشتركة

4 . سلسلة الأحاديث المشتركة عنوان مجموعه كتاب هاى است كه توسط مجمع جهانى اهل بيت عليهم السلام زير نظر آية الله محمّد على تسخيرى به نگارش درآمده است . هر يك از اين آثار ، موضوعات مستقلّى را شامل مى شود و توسط مؤلّف جداگانه اى تأليف شده است . هر يك از مجلّدات اين اثر ، داراى ابواب مختلفى در زمينه موضوع كتاب است كه ابتدا احاديث اهل سنّت ، گزينش شده و پس از آن ، احاديث اماميه در همان مضمون ، آمده است . البته از نظر تعداد احاديث هر يك از فريقين ، مطابقت وجود ندارد و ممكن است در يك موضوع خاص ، يك يا دو حديث از اهل سنّت وارد شده باشد و از طريق شيعه احاديث متعدّدى ذكر شود و يا بالعكس . همچنين ، احاديث ياد شده ، بدون ذكر سند آمده اند و براى همه روايات ، شماره مسلسلّى بدون تفكيك بين احاديث اهل سنّت و شيعه قيد شده است . تاكنون ، هفت عنوان از اين مجموعه در مجلّدات ذيل به چاپ رسيده است : 1 . الإمام المهدى في الأحاديث المشتركة بين السنّة و الشيعة ، محمّد أمير الناصرى . 2 . الأخلاق في الأحاديث المشتركة بين السنّة و الشيعة ، 2 ج ، على المختارى . 3 . عيسى المسيح في الأحاديث المشتركة بين السنّة و الشيعة ، مهدى منتظر القائم . 4 . الوحدة الإسلامية في الأحاديث المشتركة بين السنّة و الشيعة ، السيّد شهاب الدين الحسينى . 5 . الأمر بالمعروف و النهى عن المنكر ، محمّدى رستم نجّار . 6 . الأحاديث القدسية المشتركة بين السنّة و الشيعة ، السيّد محسن الحسينى الأمينى . 7 . الحج ، معطياته ، أحكامه و الروايات المشتركة فيه ، محمّد على التسخيرى و محمود قانصوه .

کتاب شناسی پژوهشی های حدیثی شیعه در منابع اهل سنت در سده های چهاردهم

کتاب شناسی پژوهشی های حدیثی شیعه در منابع اهل سنت در سده های چهاردهم و پانزدهم 1. آية التطهير في أحاديث الفريقين ، 4 ج ، السيد علي الموحّد الأبطحي ، قم : جبل المتين ، 1404ق ، اول . 2. الإمام الحسين في أحاديث الفريقين ، السيد علي الموحّد الأبطحي ، 4 ج (تاکنون) ، قم : جبل المتين ، 1414 _ 1427ق . 3. امام كاظم عليه السلام از دیدگاه اهل سنت ، علی اصغر قربانی ، قم : مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما ، 1385 ش . 4. امام مهدی در احادیث شیعه و سنتی ، محمد امین بالا دستیان ، قم : بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود . 5. أحاديث أمّ المؤمنین عائشة ، السيد مرتضى العسكري ، تهران : مكتبة الصدوق ، بی تا . 6. أحاديث أهل البيت عليهم السلام عن طرق أهل السنة ، السيد مهدی الروحانی وعلی الأحمدي الميلاجي ، قم : مؤسسة النشر الإسلامي ، 1421 ق . 7. تشييد المراجعات و تفنييد المكابرات ، السيد علي الحسيني الميلاني ، 3 ج ، بی جا : 1423 ق . 8. التطبيق بين الأحاديث من مصادر أهل السنة و الشيعة ، يحيى النورى ، تهران : هفده شهريور ، 1371 ش . 9. حديث الكساء من طرق الفريقين ، السيد مرتضى العسكري ، تهران : توحيد ، 1406 ق . 10. شب های پيشاور ، سيد محمد موسى (سلطان الواعظين) ، تهران : دار الكتب الإسلامية ، 1374 ش . 11. الشيعة في أحاديث الفريقين ، السيد علي الموحّد الأبطحي ، قم : جبل المتين ، 1405 ق ، اول . 12. طرق حديث الغدير ، أمير التقدّمى المعصومى ، قم : دليل ما ، 1422 ق . 13. الفرقة الناجية ، مناظرات و مراسلات في العقائد و التاريخ ، السيد محمد الموسوى (سلطان الواعظين) ، تعريب : فاضل الفراتي ، 1422 ق / 1380 ش ، بی جا . 14. الفصول المهمة في تأليف الأمة ، السيد عبدالحسين شرف الدين الموسوى ، نجف : دار النعمان ، بی تا . 15. فضائل الخمسة من الصحاح السنة ، 3 ج ، السيد مرتضى الحسيني الفيروزآبادي ، قم : المجمع العالمي لأهل البيت عليهم السلام ، 1422ق . 16. القرآن الكريم و روايات المدرستين ، 3 ج ، السيد مرتضى العسكري ، تهران : توحيد ، 1419ق . 17. المراجعات ، السيد عبدالحسين شرف الدين ، بيروت : مكتبة الرسول الأعظم ، 1411 ق . 18. معالم المدرستين ، السيد مرتضى العسكري ، 3 ج ، تهران : مؤسسة البعثة ، 1406 ق .

فصل سوم : علوم حدیث

درایه یا مصطلح الحدیث

اشاره

فصل سوم : علوم حدیث درایه یا مصطلح الحدیث لغت شناسان ، در بیان معنای لغوی واژه «درایه»، عموماً آن را هم معنای علم دانسته اند . (1) برخی نیز بین این دو واژه ، فرق قائل شده اند. (2) در اصطلاح نیز بزرگان علوم حدیث ، تعاریف گوناگونی از علم درایه نموده اند . شیخ بهایی در الوجیزة چنین آورده است : درایه ، عبارت است از دانشی که در آن از سند و متن حدیث و چگونگی دریافت و آداب نقل آن ، بحث می شود . (3) شهید ثانی گفته است: درایه ، عبارت است از دانشی که در آن از متن حدیث و طُرُق صحیح و ضعیف آن ، بحث می شود و نیز چیزهایی که برای شناسایی حدیث مقبول از مردود لازم است، بررسی می شود. (4) برخی درایة الحدیث را همان مصطلح الحدیث دانسته اند و برخی میان این دو تفاوت قائل شده اند ؛ اما با توجّه به نزدیکی تعاریف این دو واژه و کاربرد مترادف آنها در بسیاری کتاب های علوم حدیث ، به نظر تفاوت چندانی با هم ندارند. در کتاب تحفة الأحوزی چنین آمده است: مصطلح الحدیث ، از فنون روایة الحدیث است و از چگونگی نقل احادیث راویان از جهت اتصال و انقطاع زنجیره سند ، دارا بودن سند یا ارسال، تواتر و وحدت نقل، صحّت و ضعف و ... بحث می کند. (5) درباره تاریخ پیدایش، تدوین و تکامل این علم ، سخن های گوناگونی گفته شده است . گروهی پایه گذار این دانش را قاضی ابو محمد حسن بن عبدالرحمان رامهرمزی (م 360ق) ، صاحب کتاب المحدثّ الفاصل بین الرّاوی و الواعی می دانند. (6) برخی دیگر معتقدند که پایه گذار آن ، ابو عبد الله حاکم نیشابوری (م 405ق) ، صاحب کتاب معرفة علوم الحدیث بوده است. (7) تاکنون تألیفات قابل توجّهی در حوزه درایة الحدیث تدوین شده است، مهم ترین آثار به جای مانده از شیعه امامیه تا پیش از قرن چهاردهم هجری بدین قرارند : 1. رسالة فی أحوال الأخبار، قطب الدین سعید راوندی (م 573ق) . 2. شرح أصول درایة الحدیث، سیّد علی بن عبد الحمید الحسنی النجفی (م 8 ق) . 3. البداية فی علم الدراية، الشهید الثانی (م 966ق) . 4. الرواشح السماویة، المیرداماد الإسترآبادی (م 1041ق) . 5. درایة الحدیث، نورالدین علی بن حسین بن عبد العالی الکرکی (م 940ق) . 6. البداية فی علم الدراية و شرح البداية، زین الدین علی العاملی (الشهید الثانی) (م 965ق) . 7. الوجیزة ، بهاء الدین العاملی (م 1030ق) . 8. وصول الأخبار الی أصول الأخبار، حسین بن عبد الصمد العاملی (م 984ق) . 9. تحفة القاصدين، ابن أبی جمهور الأحسانی (م 909ق) . 10. جامع المقال فیما یتعلّق بأحوال الحدیث و الرجال ، فخرالدین الطّریحی (م 1085 ق) . 11. القوامیس، ملا آقا دربندی (م 1285 ق) . در قرون بعد، نگارش کتب درایه ای ادامه یافت و بخصوص ، شروح بسیاری بر کتاب الوجیزة ی شیخ بهایی نگاشته شد. در قرن چهاردهم هجری نیز تألیفات عالمان در این زمینه به اوج خود رسید و آثار پُر ارزشی به وجود آمد. مهم ترین اثر درایه ای در این سده را می توان کتاب مقباس الهدایة فی علم الدراية از شیخ عبد الله مامقانی دانست که اینک به توصیف آن و چند اثر دیگر خواهیم پرداخت.

1- المصباح المنیر ، ج 1 ، ص 263 ؛ لسان العرب ، ج 14 ، ص 255 .

2- ر . ر . ک : معجم الفروق اللغویة ، ص 230 .

3- الوجیزة ، شیخ بهایی ، ص 2 (علم الدراية ، علم یبحث فیہ عن سند الحدیث و متنه و کیفیة تحمّله و آداب نقله) .

- 4- . الرعاية فى علم الدراية ، ص 51 (علم يبحث فيه عن متن الحديث و طرقه من صحيحها و سقيمها و عللها و ما يحتاج اليه ليعرف المقبول فيه من المردود) .
- 5- . دانش حديث ، ص 109 (به نقل از : تحفة الأحوزى ، ص 2 ؛ تدريب الراوى ، ص 5) .
- 6- . دائرة معارف القرن العشرين ، فريد و جدى .
- 7- . تأسيس الشيعة لعلوم الإسلام ، ص 62_64 ؛ تدريب الراوى ، ص 51 .

1. مقباس الهداية في علم الدراية

نگاهی به زندگی آیه الله مامقانی

1. مقباس الهداية في علم الدراية تأليف فقيه ورجالی بزرگ، آیه الله شیخ عبد الله مامقانی نجفی (1290 _ 1351 ق).

نگاهی به زندگی آیه الله مامقانی عبد الله مامقانی، فرزند شیخ محمد حسن، فرزند شیخ عبد الله، فرزند ملا محمد باقر، فرزند علی اکبر، فرزند رضا مامقانی نجفی، فقیه جامع و محدث رجالی و یکی از مراجع بزرگ عصر خود بود. وی در تاریخ پانزدهم ربیع اول 1290، در شهر نجف اشرف، زاده شد. در کودکی قرآن را آموخت. سپس مقدمات را نزد پدرش تلمذ نمود و کتاب قوانین و ریاض را نزد شیخ غلامحسین دربندی و رسائل و مکاسب را نزد شیخ حسن خراسانی به اتمام رساند و در سال 1308 ق، در هجده سالگی در درس خارج پدرش حاضر شد. (1) از وی، تألیفات بسیار به جای مانده که بالغ بر 48 کتاب و رساله است. برخی از تألیفات وی بدین قرار است: 1. منتهی مقاصد الأنام فی نکت شرائع الإسلام، که شرحی است بر کتاب شرائع الإسلام محقق حلی و در 63 جلد تدوین یافته است؛ اما تنها چند جلد آن در زمان حیات مؤلف به چاپ رسید؛ 2. مطارح الأفهام فی مبانی الأحكام، در اصول؛ 3. هدایة الأنام فی أموال الإمام علیه السلام، که در سال 1320 ق، در تبریز به چاپ رسید؛ 4. مناهج المتّقین فی فقه أئمّة الحق والیقین؛ 5. تنقیح المقال فی علم الرجال؛ و بیش از بیست رساله در فقه و اصول و کتاب هایی در مناسک حج و استغاثات و...

مروری بر «مقباس الهدایة»

مروری بر «مقباس الهدایة» مؤلف، در مقدمه کتاب، به تعریف علم درایه و به موضوع و هدف این علم پرداخته است. جلد اول این کتاب، حاوی پنج فصل و دارای این عناوین است: فصل اول، در بیان اصطلاحات علم درایه؛ فصل دوم، در بیان خبر و اقسام آن؛ فصل سوم، تقسیم خبر به متواتر و آحاد؛ فصل چهارم، تنوع خبر واحد به اعتبار حال راویانش؛ فصل پنجم، در بیان دیگر اصطلاحات علمای حدیث، مثل: حدیث مسند، متصل، مرفوع، مُعَنَّع، معلق، مفرد و... در پایان این پنج فصل، بخشی با عنوان «تذییل» آمده که شامل این عناوین است: حدیث عالی و نازل، شاذ، نادر، محفوظ، منکر، مردود، معروف، مسلسل، مزید و... در نهایت نیز تذکرات مفیدی ذکر شده است. جلد دوم کتاب، بخش عمده فصل ششم را به خود اختصاص داده و درباره کسانی است که روایت آنها قبول یا رد می شود، که شامل این عناوین است: شروط معتبر در راوی؛ کیفیت ثبوت عدالت راوی؛ اختلاف در قبول جرح و تعدیل مطلق یا همراه ذکر سبب؛ اقوال مختلف در مواردی که جرح و تعدیل با هم جمع شوند؛ آنچه در تصحیح سند، معتبر است؛ الفاظ به کار رفته در جرح و تعدیل و... جلد سوم کتاب که تتمه فصل ششم است، تحت عنوان: الفاظی که نه معنای مدح و نه معنای ذم دارند، آمده، مثل: مولای غلام، شاعر کوفی، له اصل و... فصل هفتم: در شرافت علم حدیث و کیفیت دریافت و نقل آن است و در بر گیرنده این عناوین است: سزاوار بودن در دریافت حدیث؛ راه های دریافت حدیث؛ کتابت و ضبط حدیث؛ کیفیت روایت حدیث؛ آداب گفتن حدیث و آداب طالب حدیث و... فصل هشتم: در اسمای رجال و طبقات آنهاست، که شامل این مطالب است: تعریف صحابی و تابعی و مُخَضَّرَم؛ روایت بزرگان از زیردستان، و امور متنوع دیگر... جلد چهارم، مربوط به خاتمه کتاب و درباره معرفی کسانی است که درباره رجال و علم درایه، تألیفاتی داشته اند، که در این میان، مؤلف، نام هشتاد نفر را ذکر کرده است. سپس فهرست های فنی این چهار جلد تهیه گردیده که بیش از سه چهارم این مجلّه را به خود، اختصاص داده است. سه جلد دیگر (پنجم و ششم و هفتم) به این مجموعه افزوده شده است: دو جلد به عنوان مستدرکات مقباس الهدایة و یک جلد تحت عنوان نتایج مقباس الهدایة. در جلد پنجم، مؤلف، تعداد 139 مستدرک تحت عناوین مختلف بیان می کند و در جلد ششم نیز 139 مستدرک از شماره 140 تا 238 مستدرک ذکر می نماید. در نهایت، جلد هفتم این مجموعه که توسط فرزند مؤلف تدوین گردیده، یک معجم الفبایی است از کلّ مجلّات کتاب، جهت سهولت جستجو و استفاده بهتر از مطالب آن.

2. نهاية الدراية**نگاهی به زندگی آیه الله سید حسن صدر**

2. نهاية الدراية تأليف آية الله سید حسن صدر کاظمی .

نگاهی به زندگی آیه الله سید حسن صدر سید حسن صدر، در 29 رمضان 1272 ق، در شهر کاظمین به دنیا آمد . پس از گذراندن مراحل اولیه تعلیم و تربیت، در خدمت علمایی چون باقر بن محمد حسن آل یاسین و سید باقر بن سید حیدر و میرزا باقر سلماسی، دروس صرف و نحو و منطق را گذراند. دروس فقه و اصول را نیز در خدمت پدرش سید هادی صدر، فرا گرفت و در هجده سالگی، سطوح فقه و اصول را به پایان رساند. سپس به نجف اشرف عزیمت نمود و دروس کلام و حکمت را در محضر شیخ محمد باقر شکی و شیخ محمد تقی گلپایگانی فرا گرفت و در همین دوران، به درجه اجتهاد، نایل شد. سپس در سال 1297 ق، به سامرا هجرت نمود و به خدمت میرزای شیرازی رسید و نزد وی، جایگاه ویژه ای یافت. در سال 1314 ق، به شهر کاظمین بازگشت و به تبلیغ و تدریس و تحقیق پرداخت و تألیفات بسیاری از خود به جا گذاشت. وی پس از وفات سید اسماعیل صدر، در جایگاه افتا نشست و رساله عملیه او منتشر شد. سرانجام، در سال 1354 ق، پس از 82 سال زندگی، درگذشت. (1)

1- . نهاية الدراية، ص 47_ 49 (مقدمه محقق).

برخی آثار آیه الله سید حسن صدر

برخی آثار آیه الله سید حسن صدر او در حوزه های گوناگون علوم، چون: اصول، فقه، حدیث، درایه، رجال، اخلاق، تاریخ و... آثار فراوانی از خود به جای گذاشته است. محقق کتاب نه‌ایة الدراية، از آن میان، نام 82 کتاب و رساله را ذکر کرده است. بعضی از آنها عبارت اند از: 1. حدائق الأصول؛ 2. التعادل و التعارض و الترجیح؛ 3. تعلیقة علی رسائل الشیخ الأنصاری؛ 4. أحكام الشكوك الغير منصوصة؛ 5. تبیین الإباحة؛ 6. تحصیل الفروع الدينية فی فقه الإمامية؛ 7. حواشی بر عروة الوثقی و نیز بر غایة القصوى و نجاة العباد و التبصرة؛ 8. بیش از ده رساله فقهی در ابواب مختلف فقه؛ 9. چند تعلیقه بر بعضی رساله های شیخ انصاری؛ 10. بغیة الوعاة فی طرق طبقات مشایخ الإجازات؛ 11. التعلیقة علی منتهی المقال؛ 12. تکملة أمل الآمل؛ 13. عیون الرجال؛ 14. مختلف الرجال؛ 15. نکت الرجال؛ 16. رساله فی السلوك؛ 17. تأسیس الشيعة الكرام لعلوم الإسلام؛ 18. الشيعة و فنون الإسلام؛ 19. البراهین الجلیة فی ضلال ابن تیمیة؛ 20. الفرقة الناجية؛ 21. قاطعة اللجاح فی تزییف أهل الاعوجاج؛ 22. محاسن الرسائل فی معرفة الأوائل؛ 23. وفيات الأعلام من الشيعة الكرام؛ 24. مجالس المؤمنین فی وفيات الأئمة المعصومین علیهم السلام. در میان تألیفات ایشان، ده اثر درباره حدیث و مرتبط با آن دیده می شود که عبارت اند از: 1. أحادیث الرجعة؛ 2. تحية أهل القبور بالمأثور؛ 3. تعريف الجنان فی حقوق الإخوان؛ 4. الحقائق فی فضائل أهل البيت علیهم السلام من طریق الجمهور؛ 5. رساله فی المناقب؛ 6. شرح وسائل الشيعة (که يك جلد آن از ابتدای باب طهارت به چاپ رسیده است)؛ 7. صحیح الخبر فی الجمع بین الصلاتین فی الحضر؛ 8. مفتاح السعادة و ملاذ العبادة؛ 9. النصوص المأثورة؛ 10. هداية النجدين و تفصیل الجندين. (1)

مروری بر «نهایة الدراية»

مروری بر «نهایة الدراية» کتاب الوجیزة ی شیخ بهاء الدین عاملی، یکی از کتاب های مهم در زمینه درایة الحدیث است که از زمان تألیف تاکنون، وزانت و ارزش علمی خود را از دست نداده است. به همین دلیل، سیّد حسن صدر، شرح نسبتاً مبسوطی از این کتاب به نام نهایة الدراية نگاشته که به معرفی آن می پردازیم. این مجموعه، در شش فصل و یک خاتمه، تنظیم شده است: فصل اول، در معنای متن و سند _ تقسیم خبر به: متواتر و واحد _ تقسیم خبر به اعتبار راوی آن به: مستفیض، مشهور، غریب، عزیز و... _ تقسیم خبر به: مرفوع، موقوف، متصل، مسند، معلق و... _ تقسیم خبر به: مُعَنَّ، مُضَمَّر، عال و... _ تقسیم خبر به: مسلسل، شاذ، نادر، مخالف و مشهور. فصل دوم، حکم اقسام خبر _ تقسیم احکام اخبار به سه نوع: صدق و کذب، متواتر و آحاد، آنچه صدق یا کذبش دانسته می شود یا احتمال آن می رود؛ _ بیان تفصیلی احکام این انواع. فصل سوم، در بیان بعضی اصطلاحات و القاب برای حدیث مثل: مُعَلَّل، مُدْرَج، مُدَلَّس، مَقْلُوب، مُصَحَّف، مزید و... _ بیان انواع واضعان و برخی از موضوعات اخبار _ بیان مطالب مختلفی در معنای «الأقران» و «الدَّبِج»، «روایة السابق واللاحق» روایت کردن بزرگ ترها از کوچک ترها (یعنی راویانی که از افراد کم سن تر نقل روایت کنند). فصل چهارم، حاوی مسائل گوناگون جرح و تعدیل، قدح و مدح است. فصل پنجم، در کیفیت تحمّل و دریافت حدیث است که شامل هفت روش تحمّل حدیث است: 1. سَمَاع، 2. قرائت، 3. اجازة، 4. مُناوَلَة (به دست سپردن)، 5. کتابت، 6. إِعْلَام، 7. وَجَادَة (یافتن). فصل ششم: در بیان آداب کتابت حدیث و نقل آن، که در این باره، فواید قابل توجهی بیان شده است و در نهایت، خاتمه کتاب آمده که در برگیرنده موضوعات مختلفی است، از جمله: _ بیان طریق شیعه که به امامان معصوم علیهم السلام منتهی می شود؛ _ تقدّم شیعه در جمع آوری حدیث؛ _ بیان تعداد احادیث کتب خاصّه و تطبیق با صحاح ستّه، _ کیفیت جمع آوری الکافی و کتاب من لایحضره الفقیه و بیان تعداد احادیث آنها؛ _ بیان وضعیّت کتب التهذیب و الإستبصار و مطالب متنوعی درباره دیگر کتاب های حدیثی.

3. رسائل في دراية الحديث

اشاره

3. رسائل في دراية الحديث (1) این کتاب، مجموعه ای است از اولین رساله های شیعی تدوین یافته در علم درایة الحديث که به همت آقای ابوالفضل حافظیان بابلی در دو مجلد، توسط «مركز تحقیقات دار الحديث»، منتشر شده است. هر يك از رساله های یاد شده، توسط یکی از اندیشوران حوزه به صورت منقح و همراه با پاورقی ها و توضیحات لازم از روی نسخ خطی موجود، تحقیق و تصحیح شده است. جلد اول، حاوی يك مأخذشناسی مفصل درایة الحديث شیعه (به قلم گردآورنده) و چهار رساله در علم درایه و جلد دوم نیز حاوی شش رساله است که به معرفی آنها خواهیم پرداخت.

1- . گرچه این کتاب، شامل رساله های درایة الحديثی است که اغلب پیش از قرون چهاردهم و پانزدهم هجری نگاشته شده اند، اما به جهت این که در يك مجموعه مستقل، تحت عنوانی خاص، گرد آمده اند و نیمی از رساله های آن برای اولین بار چاپ شده است، آن را در زمره آثار قرن معاصر به شمار آوردیم.

رساله های جلد اول

یک . مصنفات الشيعة في علم الدراية

دو . البداية في علم الدراية

سه . الرعاية لحال البداية في علم الدراية

رساله های جلد اول يك . مصنفات الشيعة في علم الدراية كتاب شناسی ای است توصیفی درباره تألیفات و تصانیف شیعه امامیه در علم درایه از ابتدا تاکنون، به قلم آقای ابوالفضل حافظیان، که در آن، این موارد به انجام رسیده است: الف . معرّفی اجمالی کتاب ها و بیان ارزش علمی آنها؛ ب . معرّفی رساله های خطّی مهم و بیان مشخصّات و ذکر مصادر آنها در فهرست نامه های نسخ خطّی؛ ج . ذکر مشخصّات چاپ و نشر کتاب ها یا مقالات چاپ شده در ذیل عنوان.

دو . البداية في علم الدراية تألیف زین الدین بن علی عاملی، مشهور به شهید ثانی (965ق). رساله ای است مشهور و مختصر در علم درایه که بعضی آن را اولین اثر شیعی در این زمینه شمرده اند و توسط آقای غلامحسین قیصریه ها تحقیق شده است.

سه . الرعاية لحال البداية في علم الدراية تألیف زین الدین بن علی عاملی (شهید ثانی). مؤلف، آن را در شرح کتاب خود نگاشته و بارها به چاپ رسیده است؛ اما چون همه آن چاپ ها دارای اغلاط فراوانی بوده اند، مجدّداً توسط آقای غلامحسین قیصریه ها تحقیق و تصحیح شده است.

چهار . وصول الأخبار إلى أصول الأخبار

پنج . الوجيزة في علم الدراية

رساله های جلد دوم

يك . المقنعة الأنيسة والمغنية النفيسة

دو . الفن الثاني من القواميس

چهار . وصول الأخبار إلى أصول الأخبار تأليف حسين بن عبد الصمد حارثي عاملی (م 984ق) . وی _ که از شاگردان شهید ثانی به شمار می رود _ ، در این کتاب ، مباحث مهم این علم را مطرح کرده و بخش بزرگی را درباره حجیت اقوال معصومان تخصیص داده است. پیش از این، کتاب دو بار چاپ شده، لیکن هر دو دارای نواقص و اشتباهاتی بوده است به همین جهت ، آقای سید محمد رضا حسینی جلالی به تحقیق و تنقیح آن مبادرت ورزیده است .

پنج . الوجيزة في علم الدراية تأليف بهاء الدين محمد بن حسين عاملی، مشهور به شیخ بهایی (م 1030ق). رساله ای است موجز که شیخ بهایی ، آرای جدیدی در علم درایه در آن مطرح نموده است. نظر به اختصار رساله و در بر داشتن مطالب مهم، مورد توجه بسیاری از علما گردیده و نسخه های متعددی از آن برداشته شده و بارها به چاپ رسیده است . تحقیق و تصحیح این رساله را آقای سید حسن آل مجدّد شیرازی به عهده داشته است.

رساله های جلد دوم يك . المقنعة الأنيسة والمغنية النفيسة تأليف مهذب الدين احمد بن عبد الرضا بصری (م بعد از 1085ق) . مؤلف ، آن را همانند الوجيزة ی شیخ بهایی ، به اختصار تألیف نموده است. تحقیق این اثر را آقای علیرضا هزار به عهده داشته است .

دو . الفن الثاني من القواميس تأليف ملا آقا فاضل دربندی (م 1285ق). مؤلف ، در این رساله نسبتاً مفصّل ، هیچ ترتیبی را در بیان مسائل درایه رعایت نکرده و هر آنچه به به نظرش مورد نیاز بوده ، مطرح کرده است. این رساله ، توسط آقای محمد کاظم رحمان ستایش ، تحقیق و تنقیح شده است .

سه . رساله في علم الدراية**چهار . الجوهره العزيزة في شرح الوجيزة****پنج . موجز المقال في مقاصد علم الدراية و قواعد تحمّل الرواية**

سه . رساله في علم الدراية تأليف ملاً رفيع بن علي گیلانی رشتی (م 1292ق). این رساله ، مجموعه درس های مؤلف در ماه رمضان بوده که بر اساس کتاب لُب اللباب ، اثر محمد جعفر استرآبادی مطرح شده است و می تواند به منزله شرح و تفصیل آن رساله باشد. تحقیق این رساله را آقای سید حسن آل مجدد شیرازی به عهده داشته است .

چهار . الجوهره العزيزة في شرح الوجيزة (1) تأليف سید علی محمد نصیر آبادی نقوی هندی (م 1312ق). این رساله ، شرحی است بر الوجيزة ی شیخ بهایی و موضوعات آن ، بیشتر مطابق عبارات های کتاب شرح بداية الدراية ی شهید ثانی است. این رساله ، به همت آقایان : محمد برکت و نعمة الله جلیلی تصحیح شده است.

پنج . موجز المقال في مقاصد علم الدراية و قواعد تحمّل الرواية تنظيم و تدوين شیخ عبد الرحيم بن عبد الحسين اصفهانی حائری (م 1367ق). این رساله ، منظومه ای است از الوجيزة ی شیخ بهایی در 292 بیت که در سال 1309ق ، به پایان رسیده و ناظم آن ، مدعی است که آن را پیش از رسیدن به سن بلوغ ، سروده است. (2) تصحیح این منظومه را آقای سید حسن آل مجدد شیرازی بر عهده داشته است.

1- . مؤلف این کتاب ، دو شرح دیگر بر الوجيزة ی شیخ بهایی به نام های : شرح الوجيزة و سلسلة الذهب دارد .

2- . نَظْمَتِهَا قَبْلَ بُلُوغِي الحُلْمُ فَإِنْ تَجَدَّهَا شَطْحًا فَلَا تَلْمُ .

شش . الوجيزة في علم دراية الحديث

شش . الوجيزة في علم دراية الحديث تأليف ملا عبد الرزاق بن علي رضا حائري اصفهاني (م 1383ق). مؤلف ، در تدوين اين رساله ، تنها در صدد بيان مطالب مهم علم درايه بوده و هيچ ترتيبی در فصل بندی و تقسيمات كتاب ، انجام نداده است. اين رساله ، توسط آقای رضا قبادلو ، تحقيق شده است. در سال های اخير نیز كتاب های متعددی در حوزه دراية الحديث ، تأليف و چاپ شده است که در خور توجه اند و اينک ، فهرستی از آنها را نام می بریم :

کتاب شناسی آثار درایة الحدیثی سده های چهاردهم و پانزدهم

کتاب شناسی آثار درایة الحدیثی سده های چهاردهم و پانزدهم 1. آشنایی با متون حدیث و نهج البلاغه، مهدی مهریزی، قم: مرکز جهانی علوم اسلامی، 1377 ش. 2. أصول الحدیث، عبد الهادی الفضلی، قم: مؤسسه أم القرى، 1416 ق، دوم. 3. أصول الحدیث و أحكامه فی علم الدراية، جعفر السبحانی، قم: مؤسسه الإمام الصادق علیه السلام، 1419 ق، دوم. 4. الأسس الحدیثیة و الرجالیة عند العلامة الشیخ محمدتقی المجلسی، محمدرضا جدیدی نژاد و عبد الهادی مسعودی، قم: دار الحدیث، 1385 ش. 5. تدوین الحدیث، محمدعلی مهدوی راد، بیروت: الهادی: 1427 ق. 6. تلخیص مقباس الهدایة، علی اکبر الغفاری، تهران: جامعة الإمام الصادق علیه السلام، 1369 ش. 7. حدیث پژوهی، مهدی مهریزی، قم: دارالحدیث، 1385 _ 1381 ش. 8. حدیث شناسی، علی نصیری، قم: سنابل، 1383 ش. 9. حدیث ما، سیّد علی اکبر موسوی (محب الاسلام)، تهران: بی نا، 1364 ش. 10. الحدیث النبوی بین الروایة و الدراية، جعفر السبحانی، قم: مؤسسه الإمام الصادق علیه السلام، 1426 ق، دوم. 11. دانش حدیث، محمد باقر نجف زاده بارفروش، جهاد دانشگاهی، 1373 ش، اول. 12. دانش درایة الحدیث، محمد حسن ربّانی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، 1380 ش، اول. 13. درآمدی بر مباحث علم الحدیث، یدالله ملکی، قم: عرش اندیشه، 1384 ش. 14. دراسات فی علم الدراية، علی اکبر الغفاری، تهران: مکتبة الصدوق، 1412 ق. 15. درایه و حدیث شناسی، سیّد موسی شبیری زنجانی، قم: دار التبلیغ، 1389 ق. 16. الدراية فی علم الروایة، محمد باقر الزاهد المهاجرانی، قم: مکتبة بصیرتی، بی تا. 17. درس نامه علم حدیث، علی نصیری، قم: سنابل، 1384 ش. 18. درس نامه وضع حدیث، ناصر رفیعی، قم: مرکز جهانی علوم اسلامی، 1384 ش. 19. دروس فی علم الدراية، أكرم بركات العاملي، قم: منشورات سعید بن جبیر، 1418 ق. 20. دروس موجزة فی علم الرجال و الدراية، جعفر السبحانی، قم: المركز العالمی للدراسات الإسلامية، 1380 ش. 21. الدرّة العزیزة فی شرح الوجیزة، السیّد علی بن محمد حسین الحسینی الشهرستانی (م 1344 ق)، تهران: 1320 ق (ضمن رسائل الشهرستانی). 22. الدرّة الفاخرة (منظومة فی الدراية)، ملا حبیب الله بن علی مدد الشریف الکااشانی، آماده سازی و مقدمه: محمد تقی حسینی، قم: دار الحدیث، 1417 ق، (ضمن دو فصل نامه علوم الحدیث). 23. رساله فی الدراية، عبدالحسین الأمینی (م 1390 ق) (منتشر شده در: یادنامه علامه امینی). 24. روایت و درایت، سیّد محمد امین، قم: بی نا، 1372 ش. 25. سنّت، ابوالفضل شکوری، قم: هجرت، 1358 ش. 26. سیر حدیث در اسلام، سیّد احمد میرخانی، تهران: گنجینه، 1357 ش. 27. ضیاء الدراية، السیّد ضیاء الدین الفانی الإصفهانی، قم: چاپ خانه حکمت، 1378 ق. 28. طریق الهدایة فی علم الدراية، السیّد محمد بن عبد الکریم الموسوی التبریزی (م 1363 ق)، تحقیق: محمد رضا جدیدی نژاد، قم (منتشر شده در: میراث حدیث شیعه، دفتر سوم، ص 331 _ 356). 29. علم الحدیث: پژوهشی در مصطلح الحدیث، سیّد رضا مؤدّب، قم: احسن الحدیث، 1378 ش، اول. 30. علم الحدیث و درایة الحدیث، کاظم مدیر شانه چی، قم: اسلامی، 1376 ش، دوازدهم. 31. علم حدیث و نقش آن در شناخت و تهذیب حدیث، زین العابدین قربانی، قم: انصاریان، 1370 ش، اول. 32. علم الدرايه، حسین مؤید، قم: چاپ نهضت، 1417 ق. 33. علم الدرايه تطبیقی، سیّد رضا مؤدّب، قم: مرکز جهانی علوم اسلامی، 1382 ش، اول. 34. قواعد الحدیث، محیی الدین الموسوی الغریفی، بیروت: دار الأضواء، 1406 ق. 35. قواعد الدارِية، مصطفی النورانی، قم: مؤسسه مکتب أهل البيت علیهم السلام، 1411 ق. 36. الکفایة فی علم الدراية، أبو طالب الزنجانی (م 1329 ق) (منتشر شده در: میراث حدیث شیعه، دفتر پنجم، مرکز تحقیقات دارالحدیث). 37. الکفایة فی علم الدراية، أبوطالب محمد بن أبی القاسم الموسوی الزنجانی (م 1329 ق)، تحقیق: علی فرّخ (چاپ شده در: میراث حدیث شیعه، دفتر پنجم، ص 279 _ 400). 38. کلیاتی در علم حدیث، سید حسین نخلی، قم: نخلی، 1381 ش. 39. المختصر النافع فی علم الدراية، السیّد شهاب الدین المرعشی النجفی، تحقیق: محمدرضا

جدیدی نژاد (منتشر شده در : مجله میراث شهاب ، ش 27، ص 3) . 40 . معجم مصطلحات الرجال و الدراية ، محمد رضا جدیدی نژاد ، قم : دارالحديث ، 1383 ش . 41 . معرفة الحديث و تاريخ نشره ، محمد باقر بهبودی، تهران : علمی و فرهنگی، 1362 ش . 42 . مقباس الرواية في علم الدراية ، على أكبر السيفي المازندراني، قم : جامعه مدرّسين، 1421 ق، رقعی . 43 . مقباس الهداية في علم الدراية ، عبد الله المامقاني ، تحقيق : محمد رضا المامقاني ، قم : مؤسسة آل البيت عليهم السلام ، 1411 ق / 1369 ش . 44 . نهاية الدراية ، السيد حسن الصدر الكاظمي ، تحقيق : ماجد الغرباوي ، قم : المشعر ، بی تا . 45 . هدية المحصلين (درايه فارسی) ، على اكبر بن غلامعلي مروّج الإسلام کرمانی (زنده در 1348ق)، تهران : كتاب فروشی مصطفوی، 1378ق. (1)

1- . در تنظیم این کتاب شناسی ، در مواردی چند ، از مقاله زیر ، بهره گرفته شده است : «کتاب شناسی درایة الحديث» ، ابوالفضل حافظیان ، کتاب ماه دین ، ش 51 و 52 (دی و بهمن 1380) .

يك . کلیات علم رجال

تاریخچه علم رجال

رجـالِـالـیك. کلیات علم رجالرجال، واژه ای عربی و جمع «رَجُلٌ» و در لغت به معنای مردان است و بعضا درباره مردان بزرگ نامی، مشهور و شاخص نیز به کار رفته است. در اصطلاح، «رجال» به علمی اطلاق می شود که درباره اوصاف و احوال راویان حدیث از جهت پذیرش یا عدم پذیرش قول آنان، بحث می کند. (1) نظر به این که قرآن کریم، همه احکام را صریحا بیان ننموده و آنچه در قرآن تصریح گردیده، متضمن بیان همه اجزا و شرایط و خصوصیات آنها نیست، احکام شرعی را نمی توان از روی حدس و گمان انجام داد و عقل نیز نمی تواند این احکام را ثابت کند. اجماعی که بیانگر گفته معصوم باشد، بسیار اندک است و تنها اجماعی حجت است که کاشف از قول معصوم باشد. در نتیجه، بیشتر احکام شرعی را باید از طریق روایات به دست آورد و یکی از راه های اساسی و مهم تشخیص روایات معتبر از غیر معتبر، علم رجال است. (2)

تاریخچه علم رجالنگارش کتاب های رجالی، از دیرباز توسط علما انجام گرفته است. به نوشته شیخ طوسی، اولین کتاب رجالی، مربوط به قرن اول هجری بوده و اولین رجال نویس مسلمان، عبید الله بن ابی رافع، کاتب امیرمؤمنان بود. (3) او می نویسد: ابورافع در کتابی به نام تسمیة من شهد مع امیرالمؤمنین علیه السلام الجمل و صفین و نهروان من الصحابة، نام یاران و همراهان امام علی علیه السلام را از میان صحابه در سه جنگ جمل و صفین و نهروان، فهرست کرده بود. پس از وی، افرادی چون ابن جبلة، ابن فضال و ابن محبوب، به تدوین کتاب رجالی پرداختند (4) تا این که در قرن سوم هجری، محمد بن خالد برقی، که یکی از یاران امام کاظم علیه السلام بود، به عنوان اولین رجال نویس شیعه، اثر خویش را پدید آورد. (5) شیخ طوسی می نویسد: بعضی از بزرگان شیعه به تدوین فهرست کتاب های شیعه و آنچه از اصول روایت شده بوده، پرداختند، که ابو الحسن بن علی (ابن غضائری) آنها را تکمیل نمود و در دو کتاب، تدوین کرد؛ اما این دو کتاب، پس از مرگ وی از میان رفتند. (6) و در نهایت، در اوایل قرن پنجم، اصول چهارگانه رجالی، یعنی: اختیار معرفة الرجال، فهرست الطوسی، رجال الطوسی و رجال النجاشی، از مصنفات قبلی استخراج شد و تدوین یافت. در قرن ششم، دو کتاب فهرست منتجب الدین و معالم العلماء ابن شهر آشوب، تألیف گردید. در قرن هفتم نیز احمد بن طاووس حلّی، کتاب حلّ الإشکال را با استفاده از اصول چهارگانه قبلی تدوین نمود و دو شاگردش علامه حلّی و ابن داوود، از وی پیروی نمودند و نام علمای قرن هفتم را به کتاب هایشان افزودند. پس از آنها سید علی بن عبد الحمید نیلی (841 ق)، رجال خود را تألیف نمود، تا این که شیخ حرّ عاملی، کتاب أمل الآمل را تدوین کرد. پس از وی، میرزا عبد الله افندی، ریاض العلماء را تألیف نمود. (7) این جریان، کم و بیش در قرون بعدی ادامه داشت و آثار قابل توجهی نیز به وجود آمد. (8) در قرن چهاردهم نیز چند اثر برجسته رجالی تألیف شد که در صفحات آتی، ضمن معرفی آنها، فهرستی از دیگر آثار رجالی در این قرن، ارائه خواهد شد.

- 2- . ر . ك : تنقيح المقال ، ج 1 ، ص 180 .
- 3- . الفهرست ، ص 175 .
- 4- . الذريعة ، ج 10 ، ص 80 .
- 5- . تأسيس الشيعة لعلوم الإسلام ، ص 64 _ 67 .
- 6- . الذريعة ، ج 10 ، ص 80 .
- 7- . همان ، ج 10 ، ص 81 _ 82 .
- 8- . جهت اطلاع بیشتر ، ر . ك : همان ، ج 10 ، ص 82 _ 160 .

دو . جرح و تعدیل

بعضی از اصطلاحات جرح و تعدیل

دو. جرح و تعدیل اصطلاح جرح و تعدیل، مرگب از دو واژه «جرح» به معنای زخم زدن و «تعدیل» به معنای عادل شمردن است و در اصطلاح علوم حدیث، دانشی است که درباره روایان و ارزش گذاری آنها به وسیله آنچه درباره شان از مدح و ذم گفته شده، بحث می کند. (1) دانش جرح و تعدیل، یکی از مهم ترین دانش های مرتبط با علم رجال است که هر کسی به صیرف داشتن آگاهی از علوم حدیث، جرئت و توانایی ورود به قلمرو آن را ندارد؛ چرا که شخص جارج یا معدل، باید از هر جهت دارای اطلاعات کافی باشد و به احوال روایان و مشایخ و طبقات روایان، آگاهی کامل داشته باشد و از مذهب، اغراض و مقاصد، زمان زیستن، زمان وفات، محل زندگی، قدرت حفظ، قدرت تحمل حدیث، چگونگی دریافت حدیث و بسیاری خصوصیات دیگر راوی، اطلاع کافی در اختیار داشته باشد. (2) به همین جهت، بسیاری از علما معتقدند این صفات به آسانی در هر کس یافت نمی شود. لذا تعداد ارباب جرح و تعدیل در میان اهل سنت و امامیه، اندک است. (3)

بعضی از اصطلاحات جرح و تعدیل الف _ تعدیل (توثیق و مدح): حجة، ثقة، ثقة فی الحدیث، ثقة ثقة، عین، وجه، وجه من وجوه أصحابنا، فقیه. ب _ جرح (مذمت و تضعیف): ضعیف، کذاب، وضاع، فاسق، واه، غال، ملعون، متهم، لایعبا به، مضطرب.

1- . علوم الحدیث و مصطلحه، ص 109 .

2- ر. ک: دانش حدیث، محمد باقر نجف زاده، ص 116 _ 117 .

3- . همان، ص 117 .

مهم ترین کتاب های جرح و تعدیل

سه . چند اثر برجسته در رجال شیعه

1 . تنقیح المقال فی علم الرجال

اشاره

مهم ترین کتاب های جرح و تعدیل 1. معرفة رواة الأخبار ، حسن بن محبوب السراء (149 _ 224ق) . 2. مناقب رواة الحدیث و مثالب رواة الحدیث ، سعد بن عبد الله الأشعری (م 299ق) 3. الممدوحین و المذمومین، محمد بن أحمد القمی (م 368ق) 4. الممدوحین و المذمومین، أحمد بن عمّار الكوفی (م 346ق) 5. رجال الكشّی، أبو عمرو محمد بن عبد العزيز الكشّی (ق 4 ق) 6. الرجال الممدوحین و الضعفاء المذمومین، أحمد بن الحسين الغضائری (م 411ق) 7. رجال النجاشی و کتاب فی الجرح و التعدیل، أحمد بن علی النجاشی (م 450ق). (1) اینک به معرفتی چند اثر مهم رجالی خواهیم پرداخت .

سه . چند اثر برجسته در رجال شیعه 1 . تنقیح المقال فی علم الرجال تألیف رجالی بزرگ ، آیه الله شیخ عبد الله مامقانی نجفی (م 1351ق). (2) این کتاب ، یکی از مفصّل ترین و جامع ترین کتاب هایی است که تاکنون در میان شیعه ، در علم رجال ، تألیف شده است و به دلیل شخصیت علمی مؤلف و دقت نظر و بی طرفی او در نقد رجال، اهمیت به سزایی در میان فقها و مجتهدان شیعه یافته است . مامقانی ، بنیان گذار شیوه های نوی از تحقیق و استدلال در این فن است که پیش از وی ، سابقه نداشته است. البته عدّه ای از علما چون علامه محمدتقی شوشتری ، به نقد این اثر پرداخته و بر همین اساس ، تعلیقات تنقیح المقال را نگاشتند که بعدا با عنوان قاموس الرجال ، در چند مجلد ، منتشر گردید. با وجود این ، اثر یاد شده ، هنوز یکی از جامع ترین و پُر استفاده ترین آثار رجالی موجود است. قاضی طباطبایی ، در تأیید جامعیت و علمیت آن ، چنین گفته است: اگر تنقیح المقال با تهذیب و تنقیح و تحقیق و به اشراف جمعی از اهل فن، طبع دوم می شد و اشتباهات آن در تعلیقات رفع می گردید و به اغلب اعتراضات بی مورد صاحب قاموس الرجال اشاره می شد و جملات وی با عبارات تلخ و بدون مراعات انصاف درباره تنقیح المقال روشن می شد ، کتابی رجالی می شد که از هر جهت ، جامع و بی نظیر بود . (3) البته بحمد الله ، این مهم ، به همت فرزند مؤلف ، شیخ محیی الدین مامقانی ، جامه عمل پوشید و چاپ منقّح آن ، همراه با استدراکات جدید ، منتشر گردید .

1- . نجاشی ، از بزرگ ترین و نخستین علمای امامیه در دانش جرح و تعدیل به شمار می رود (نهایة الدراية ، ص 27 ، مقدّمه محقق) .

2- . شرح حال مرحوم مامقانی ، در «فصل سوم / درایه یا مصطلح الحدیث» گذشت .

3- . دائرة المعارف تشیع ، ج 5 ، ص 112 (به نقل از : تحقیق درباره اول اربعین حضرت سیّد الشهداء ، ص 435) .

مروری بر «تنقیح المقال»

مروری بر «تنقیح المقال» این کتاب، اولین بار در سال 1350 ق، در سه جلد رحلی در نجف، به چاپ رسیده و شامل شرح حال تعداد بسیاری از صحابیان، تابعیان و اصحاب ائمه و راویان شیعه تا قرن چهارم هجری است و تعداد نام‌های ثبت شده در آن، شانزده هزار و 307 نفر است. ترتیب کتاب، بدین صورت است که اسامی راویان، به ترتیب حروف هجا آمده و با شماره مسلسل، مشخص شده است. مؤلف، نخست به ضبط دقیق نام راوی و نام پدر و نسبت او پرداخته و با نقل اقوال مختلف در مورد او، به نقد و بررسی آنها پرداخته است. سپس تمامی مطالبی که در کتب قدما راجع به آن عنوان آمده، نقل کرده و بعضاً به نقد آنها پرداخته است. مؤلف، مبانی و اصول و قواعد علم رجال را در يك «مقدمه» و سی «فایده» در مقدمه و بخشی را نیز در خاتمه آورده است. وی، در نهایت، چکیده نظر خود را در مورد هر يك از رجال، در فهرستی با عنوان «نتائج التنقیح» ضمیمه کتاب ساخته است. (1)

1- . تاکنون، بخشی از جلد اول قدیمی (رحلی) به صورت هفت مجلد، به همت فرزند مؤلف، توسط مؤسسه آل البيت عليهم السلام تنقیح و تجدید چاپ شده است و به دلیل عدم تکمیل تمام مجلدات چاپ جدید، در معرفی، از چاپ قدیم رحلی استفاده کرده ایم.

2. الموسوعة الرجالية

مروری بر «الموسوعة الرجالية»

2. الموسوعة الرجالية تأليف آية الله سيّد حسين بروجردی (م 1380ق). (1)

مروری بر «الموسوعة الرجالية» از جمله آثار علمی و پُر ارزش آیه الله بروجردی، تألیف چند اثر رجالی است که مجموع آنها الموسوعة الرجالية نامیده شده است. این اثر، چنان که در مقدمه مفصل آقای واعظ زاده بر جلد نخست آن آمده، با پیگیری وی و سرمایه بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی و با تصحیح و تعلیق و تکمیل مرحوم حجة الاسلام والمسلمین میرزا حسن نوری همدانی - که شاگرد رجالی آیه الله بروجردی و مُحَرَّر ایشان بود (2) - در سال 1413 ق، منتشر گردید. در این کتاب، برای به دست آوردن خصوصیات اسناد روایات، روشی جدید، مطرح شده است، بدین صورت که مؤلف، سندهای احادیث کتب الکافی، التهذیب والاستبصار والنخصال، علل الشرائع والأمالی و چند کتاب دیگر صدوق را از متون آنها مجزاً کرده و به صورت زیر عمل کرده است: بعد از مشخص نمودن مشایخ مؤلف هر يك از کتاب های یاد شده و تعیین نام های دیگر آنها و آوردن آنها تحت يك نام، آنها را به ترتیب حروف هجا، مرتب نموده است. مثلاً در ترتیب آسانید الکافی، نام 36 تن از مشایخ محمد بن یعقوب کلینی را ذکر و از «احمد بن ادریس» آغاز می کند، چون هم نام خودش با «الف» آغاز شده و هم نام پدرش. آن گاه، همه اساتید احمد بن ادریس را ذکر می کند و سپس احادیث وی را بر حسب نام مشایخ او - که اولین آنها احمد بن اسحاق است - بر اساس حروف هجا مرتب می سازد. آن گاه، همه روایاتی را که احمد بن ادریس نقل کرده، ذکر می کند. سپس، به مشایخ دیگر احمد بن ادریس، از جمله احمد بن عیسی اشاره می کند و به همین ترتیب، همه مشایخ او را به ترتیب یاد شده می آورد و بعد از ذکر همه اساتید احمد بن ادریس، به سراغ استاد دیگر کلینی، «احمد بن محمد» می رود. (3)

- 1- شرح حال آیه الله بروجردی، در فصل دوم آمد. گفتنی است بر اساس مقدمه آیه الله واعظ زاده بر این کتاب، بخش هایی از آن، تألیف مرحوم میرزا حسن نوری است (نیز، ر. ک: زندگی آیه الله العظمی بروجردی، ص 313).
- 2- وی، به سال 1302 ش، در روستای پاینده از توابع همدان به دنیا آمد. دروس حوزه را در نزد پدر و نیز ملاً علی معصومی همدانی و سپس از سال 1322 در قم و در محضر حضرات آیات: بروجردی، محقق داماد، علامه طباطبایی و امام خمینی فرا گرفت. اورجالی ای مبرز، خطیبی توانا و مجاهدی آگاه و روشن اندیش بود و سرانجام، در سال 1369 ش، در سفری تبلیغی، دچار سانحه شد و به دیدار حق شتافت (برای آگاهی از آثار علمی او، ر. ک: کتاب ماه کلیات، ش 96، ص 61؛ المنهج الرجالی، ص 160 و 342؛ علوم حدیث، ش 12، ص 219؛ زندگی آیه الله العظمی بروجردی، ص 292 و 310-314؛ جریان ها و سازمان های مذهبی - سیاسی ایران، ص 277 و 539).
- 3- جهت اطلاع بیشتر، ر. ک: المنهج الرجالی، ص 171 - 173.

فواید روش آیه الله بروجردی**يك . مشخص شدن تعداد روایت هر راوی****دو . مشخص شدن راویان ساقط شده در سند**

فواید روش آیه الله بروجردی يك . مشخص شدن تعداد روایت هر راوی : به وسیله مطالعه در کلیه اسانید ، معلوم می شود که هر يك از راویان ، چند روایت نقل کرده اند و از این راه ، درجه معلومات و اهمیت مقام علمی وی به دست می آید. دو . مشخص شدن راویان ساقط شده در سند : وقتی که سندهای کتاب را مطالعه کردیم و معلوم گردید که مثلاً فلان راوی ، همیشه با واسطه فلان شخص ، نقل حدیث می کند، به احتمال قوی مشخص می شود که این حدیث ، مُرسَل است، یعنی واسطه ای در بین بوده و حذف شده است. سه . تمییز مشترکات : تمییز مشترکات ، بدین معناست که برای مثال ، وقتی دیدیم فلان راوی ، غالباً از «حسن بن یحیی» نقل می کند و سپس ، در موارد معدودی مشاهده شود که از «حسن» نقل کرده است و شك داریم که آیا او «حسن بن یحیی» است یا «حسن بن عیسی» ، به قرینه موارد غالب، در می یابیم که مقصود ، همان «حسن بن یحیی» است. البته این امر در میان بزرگان رجال ، سابقه داشته است. چهار . معلوم شدن تحریف و تصحیف : بدین صورت که پس از مشخص شدن این که فلان راوی ، غالباً از مثلاً «حسن بن محمد بن علان» نقل می کند، اگر در موارد معدودی ببینیم که از «حسین بن محمد بن عیلان» نقل کرده، در می یابیم در استنساخ ، تصحیف روی داده است. پنج . تعیین طبقات راویان : تعیین طبقه راوی ، از ملاحظه سندهای روایت، اساتید و شاگردان هر يك از راویان معلوم می گردد. در این کار که ایشان مبتکر آن است ، راویان ، بر حسب استادی و شاگردی طبقه بندی می شوند ، بدین ترتیب که: اصحاب پیامبر خدا ، مثل سلمان و ابو ذر ، از طبقه اول و تابعیان آنها مثل ابو الطفیل از طبقه دوم و از طبقه سوم، کسانی مثل ابو حمزه ثمالی و از طبقه چهارم، کسانی مثل زرارة بن أعین و... هستند تا در نهایت ، خود آیه الله بروجردی که در طبقه آخر یعنی طبقه سی و ششم ، واقع شده اند. (1)

1- . جهت اطلاع بیشتر ، ر.ك : مفاخر اسلام ، ج 12 ، ص 347_ 349 ؛ المنهج الرجالی ، ص 207_ 216 .

سه . تمییز مشترکات**چهار . معلوم شدن تحریف و تصحیف****پنج . تعیین طبقات راویان****ویژگی های روش رجالی آیه الله بروجردی**

ویژگی های روش رجالی آیه الله بروجردی روش آیه الله بروجردی در اخذ روایت و عمل به مضمون آن، اعتماد بسیار به شهرت فتوایی بود ، بدین معنا که ایشان ، وقتی سراغ مناقشه در سند روایت می رفت که بین دو روایت ، تعارض وجود داشت ، آن هم نه تعارض مطلق ، بلکه تعارضی که رفع آن ، ممکن نباشد. (1) روش ایشان ، جمع بین روایات ، تا حدّ امکان بود ، (2) حتی به نحو تخییر میان آنها . در نتیجه ، وقتی تعارض بین روایات ثابت شود و امکان جمع یا تخییر وجود نداشته باشد، نوبت به معالجه سندی می رسد، که اولین آنها شهرت فتوایی است ؛ یعنی آن که فقهای مشهور بر مضمون یکی از متعارضین ، بدون در نظر گرفتن وضعیت راویان حدیث، فتوا داده باشند . در این صورت است که روایت معارض ، کنار گذاشته می شود، حتی اگر سندش صحیح باشد. اما در صورتی که اختلاف فتوایی وجود داشته باشد و شهرت فتوایی تحقّق نیابد، ترجیح با خبری است که در کتاب های حدیثی و جوامع روایی معتبر ، بیشتر نقل شده باشد، و در صورت تساوی در تعداد نقل ها و عدم تحقّق شهرت روایی، سراغ نظر علمای رجال رفته و آنچه ضعیف تر است ، کنار می گذارد. پس نزد آیه الله بروجردی ، معالجه سندی ، سه مرحله دارد: مرحله اول ، ترجیح از ناحیه دلالت به وسیله اعتماد بر شهرت فتوایی ؛ مرحله دوم ، ترجیح از ناحیه صدور ، بدون در نظر گرفتن سند ، به وسیله مؤثر دانستن تعداد نقل روایات و در مواردی به وسیله ضابط بودن راویان يك حدیث و اضطراب دیگری. مرحله سوم ، از راه تضعیفات در سند ، که شامل: غلو، جهالت، عدم توثیق، مُرسل بودن، موافق عامّه بودن و... انجام می شود. (3)

1- . المنهج الرجالی ، ص 76 (به نقل از : نهاية التقرير ، ج 1 ، ص 239 و 244) .

2- . همان جا (به نقل از : البدر الزاهر ، ص 240) .

3- . المنهج الرجالی ، ص 77 _ 88 .

3. معجم رجال الحديث

اشاره

3. معجم رجال الحديث تأليف آية الله سيّد ابوالقاسم موسوی خویی (1278 _ 1371 ش). این کتاب، یکی از جامع ترین و مفیدترین کتاب های رجالی است که در دوران معاصر، تألیف گردیده است.

نگاهی به زندگی آیه الله خویی برخی آثار آیه الله خویی

نگاهی به زندگی آیه الله خویی در شب پانزدهم رجب سال 1317، در شهر خوی دیده به جهان گشود و در اوان کودکی به فراگیری خواندن و نوشتن پرداخت. در سال 1328ق، پدرش به نجف هجرت نمود و دو سال بعد، در سال 1330ق، سید ابوالقاسم به همراه برادر بزرگ تر و دیگر اعضای خانواده به پدر خود پیوستند. وی، در نجف، پس از تحصیل بعضی دروس نزد پدرش، به فراگیری درس خارج فقه و اصول پرداخت و در محضر بزرگانی چون شیخ الشریعه اصفهانی، شیخ مهدی مازندرانی، آقا ضیاء الدین عراقی، محمد حسین غروی اصفهانی و میرزا محمد حسین نایینی حاضر شد، و نزد هر کدام، یک دوره کامل اصول و فقه را فرا گرفت و البته نزد دو شخصیت آخر، بیشتر از دیگران تلمذ نمود. همچنین ایشان، اجازاتی از بعضی بزرگان، جهت نقل روایت اخذ نمود که یکی از طرق آن، اجازه از استادش آیه الله نایینی و او از استادش میرزای نوری است و ایشان نیز طرق خود را در خاتمه مستدرک، ذکر کرده است.

برخی آثار آیه الله خویباز ایشان، آثار بسیاری به جای مانده که اغلب آنها در حوزه فقه است (البته بجز تقریرات دروس فقه و اصول ایشان که برخی از شاگردان فاضلش نگاشته اند). بعضی از تألیفات قلمی ایشان، بدین شرح است: 1. البیان فی تفسیر القرآن (در تفسیر)؛ 2. أجود التقریرات (در اصول)؛ 3. نفحات الإعجاز (در علوم قرآن)؛ 4. تکملة منهاج الصالحین (در فقه)؛ 5. المسائل المنتخبة (در فقه)؛ 6. مستحدثات المسائل (در فقه)؛ 7. تعلیقة علی العروة الوثقی (در فقه)؛ 8. منتخب الرسائل (در فقه)؛ 9. مناسک الحج (در فقه)؛ 10. معجم رجال الحدیث (در رجال). (1) اکنون به اجمال به معرفی کتاب رجالی آیه الله خویی خواهیم پرداخت.

1- . معجم رجال الحدیث، ج 23، ص 20_23 (شرح حال خود نوشت مؤلف).

مروری بر «معجم رجال الحديث»

مروری بر «معجم رجال الحديث» این کتاب، یکی از مفیدترین آثار رجالی در دوران معاصر به شمار می رود که در 25 مجلد، توسط آیه الله سید ابوالقاسم موسوی خویی تألیف گردیده و به دفعات به چاپ رسیده است. اولین بار در 1398ق، در نجف و سپس در قم و بیروت (1403ق)، و چند بار دیگر در ایران به چاپ رسیده است که چاپ پنجم آن، به سال 1413ق، بوده است. خصوصیات کتاب معجم رجال الحديث را می توان در موارد زیر بیان کرد: 1. هر آنچه از کسی نقل شده، همه از مصادر اصلی بوده و جز در مواردی که در مصادر اصلی یافت نشده، از مصادر واسطه استفاده شده است. 2. در شرح حال هر شخص، همه راویان او و نیز کسانی که وی از آنها در کتب اربعه به نقل روایت پرداخته، ذکر شده است. 3. در ذکر نام راویان، از همه اسامی به کار رفته در کتاب های رجال استفاده شده است. به همین دلیل، بعضاً نام يك راوی چندین بار به صور گوناگون به کار رفته است، مثل: أحمد البرقی، أحمد بن أبي عبد الله، أحمد بن أبي عبد الله البرقی و...؛ اما در شرح حال آنها، هر راوی تنها يك بار آورده شده است. 4. توثیقاتی که در کتاب های متأخر آمده و قبلاً در کتب قدما مطرح شده، در این جا ذکر نشده است، مگر مواردی که در کتب قدما یافت نشده باشد؛ گرچه به نظر مؤلف، توثیقات متأخران اعتباری نداشته است. 5. جهت سهولت مراجعه، شماره ردیف رجالی که نام آنها در سه کتاب الفهرست، رجال الطوسی و رجال الکشی آمده، در این کتاب نیز ذکر شده است.

4 . قاموس الرجال**نگاهی به زندگی علامه شوشتري**

4 . قاموس الرجال تألیف علامه محمد تقی شوشتري (م 1415 ق) . این کتاب ، در ده مجلد ، تدوین و منتشر شده است .

نگاهی به زندگی علامه شوشتري شیخ محمد تقی شوشتري ، در سال 1320 ق ، در نجف اشرف ، زاده شد و تا هفت سالگی در همان جا اقامت داشت . سپس به شهر شوستر عزیمت نمود و در این شهر ، تحصیلات مقدماتی و تحصیلات عالی خود را نزد اساتید بزرگی چون محمد تقی شیخ الاسلام ، سید مهدی آل طیب و پدر بزرگوارش شیخ محمد کاظم ، ادامه داد . وی در سال 1314 ش ، در گیرودار واقعه کشف حجاب ، همراه خانواده اش به کربلا عزیمت نمود . پس از مدتی اقامت و تحصیل در عراق و اخذ اجازه روایت از شیخ آقا بزرگ تهرانی ، در سال 1321 ش ، به شوستر بازگشت و به تدریس و تحقیق و تألیف پرداخت و تا آخر عمر در همان جا مسکن گزید و سرانجام در سال 1374 ش ، وفات یافت . (1)

1- . بهج الصباغة فی شرح نهج البلاغة ، مقدمه کتاب .

برخی آثار علامه شوشتی مروری بر «قاموس الرجال»

برخی آثار علامه شوشتی 1. تحقیق المسائل (در شرح کتاب الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة)؛ 2. الرسالة المبصرة فی أحوال أبی بصیر (به ضمیمه جلد یازدهم قاموس الرجال چاپ شده)؛ 3. قضاء امیر المؤمنین علی بن أبی طالب علیه السلام؛ 4. جوامع أحوال الأئمة علیهم السلام، (چاپ شده به ضمیمه جلد یازدهم قاموس الرجال)؛ 5. رسالة سهو النبی صلی الله علیه و آله (چاپ شده به ضمیمه جلد یازدهم قاموس الرجال)؛ 6. الأوائل (که در آن، نخستین ها در موضوعات مختلف، معرفی شده اند)؛ 7. البدائع (حاوی حکایت های شگفت انگیز و نکات ادبی در زبان عربی)؛ 8. آیات ینات فی حقیقة المنامات؛ 9. الأربعین حدیثا؛ 10. بهج الصباغة فی شرح نهج البلاغة (شرح موضوعی نهج البلاغة در چهارده جلد)؛ 11. قاموس الرجال (شرح تنقیح المقال، در چهارده جلد)؛ 12. الأخبار الدخيلة (که يك جلد اصلی و سه جلد به عنوان مستدرک به چاپ رسیده است)؛ 13. نوادر الأخبار و جواهر الآثار.

مروری بر «قاموس الرجال» این کتاب از جمله آثار رجالی معاصر است که هدف اصلی از تدوین آن، تعلیق و نقد کتاب تنقیح المقال مرحوم مامقانی بوده است. خود مؤلف، در مقدمه این کتاب با بیانی صریح و گزنده، چنین آورده است: فإن کتاب رجال العلامة المامقانی؛ وإن کان أحسن ما صنّف فی بابه، استقصاء للمدارك والأقوال وأتقن ما ألف فی فنه إحصاء لنقل عبارات علماء الرجال، إلا أن فیہ تطویلات بلاطائل ك... و فیہ اشتباهات عجيبة والتباسات غریبة، منها...، و له تخلیطات و تناقضات ك...، فیہ نواقص و معایب ك... با این که کتاب علامه مامقانی رحمه الله بهترین تألیف در این باب بوده، چرا که مدارك و گفته های رجالیان را گلچین نموده و دقت فراوانی در این فن در نقل عبارت های علمای رجال نموده است، لیکن در این کتاب، زیاده گویی های بی فایده، مثل...، و اشتباهات عجیب، مثل...، و در هم ریختگی و تناقضات، مثل...، و نواقص و معایبی، مثل...، یافت می شود. علامه برای هر يك از این ادعاهای خود، نمونه هایی را ذکر کرده است. این مجموعه چهارده جلدی که یازده جلد آن، متن اصلی و سه جلد دیگرش ملحقات است، حاوی نام و توصیف همه کسانی است که درباره آنها در کتاب ها مدح یا ذمی وارد شده است، مگر بعضی از مهملین که فایده ای در بیان احوال آنها نبوده است. بنا بر این، به نظر مؤلف، رجوع به این کتاب، ما را از رجوع به دیگر اصول رجالی بی نیاز می کند. مؤلف، در ابتدای کتاب، قبل از شروع به ذکر رجالیان و مدح و ذم آنها، نکاتی را که بعضاً بسیار قابل توجه است، در 28 بخش، متذکر شده که عنوان «فصل» بر آنها نهاده است. اکنون به بعضی از مطالب و عناوین این فصول، اشاره می گردد: در فصل سوم آمده است: همان طور که در مانند «محمد بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه»، نسبت دادن وی به پدرش صحیح است، نسبت دادن او به جدّ اعلایش، یعنی «بابویه» نیز صحیح است؛ چون نام او (بابویه) خاص است؛ اما نسبت دادن وی به جدّش «حسین» یا پدر جدّش «موسی»، درست نیست. در فصل هشتم آمده است: هر چیز که در ابتدایش کلمه «أب» باشد، جزء کنیه محسوب نمی گردد؛ بلکه باید مضاف الیه «أب»، انسان باشد و مواردی مثل «أبا السفاتج» یا «أبو الأكراد»، از القاب به حساب می آیند. فصل پانزدهم نیز درباره لفظ «شیعی» در قول اهل سنت است که علامه معتقد است از نظر اهل سنت، مفهوم این لفظ، اعم از شیعیان امامی است، چون هم شامل رافضیان و هم غالیان می شود. مثلاً درباره حاکم نیشابوری، از ذهبی چنین نقل می کند: اما این که از دشمنی با علی به دور است، بسیار واضح است؛ اما شیخین را تعظیم می کند. پس او شیعی است، نه رافضی. مؤلف، در فصل شانزدهم، به معرفی هر يك از منابع چهارگانه اصلی رجالی پرداخته است و در فصل هفدهم، فرق های میان منابع اصلی این فن را بیان کرده و در فصل بیستم، به میزان اعتبار هر يك از منابع رجالی پرداخته است. اینک، فهرستی از کتب رجالی معاصر، ارائه می گردد:

كتاب شناسی آثار رجالی سده های چهاردهم و پانزدهم هجری

كتاب شناسی آثار رجالی سده های چهاردهم و پانزدهم هجری (1) 1. إتيان المقال، محمد طه التبريزي النجفي (م 1323 ق)، نجف: بي نا، 1341 ق، سري. 2. أصول علم الرجال، عبد الهادي فضلي، بيروت: مؤسسة أم القرى، 1416 ق، دوم. 3. أصول علم الرجال، مسلم الداوري، تحقيق و تدوين: محمد علي صالح المعلم، قم: مؤلف، 1416 ق / 1374 ش. 4. أصول علم الرجال بين النظرية و التطبيق، تأليف و تحقيق: محمد علي صالح المعلم (تقريراً لبحث الشيخ مسلم الداوري)، قم: مؤلف، 1416 ق / 1374 ش. 5. إطلالة على الرجال والحديث، السيد حسين الطباطبائي البروجردي، جمع و تصحيح و تحقيق: محمد مهدي نجف، قم: المجمع العالمي للتقريب بين المذاهب الإسلامية، 1421 ق. 6. الأسس الحديثية و الرجالية عند العلامة الشيخ محمدتقي المجلسي، محمدرضا جديدي نژاد و عبد الهادي مسعودي، قم: دار الحديث، 1385. 7. الجامع في الرجال، السيد موسى الزنجاني، قم: بي نا، 1352 ش، اول. 8. أبو هريرة، السيد عبد الحسين شرف الدين الموسوي، بيروت: دار الزهراء، 1406 ق / 1986 م. 9. أصحاب الإجماع و ثلاثون من فطاحل العلماء، إبراهيم المشكيني، قم: الإمام الحسين عليه السلام، 1413 ق / 1371 ش. 10. أصحاب الإمام أمير المؤمنين عليه السلام و الرواة عنه، محمد هادي الأميني، بيروت: دار الغدير و دار الكتاب الإسلامي، 1412 ق / 1992 م. 11. أصحاب امام صادق عليه السلام، علي محدث زاده، تهران: مسجد جامع و كتاب خانه مدرسه چهل ستون، 1371 ش. 12. أضبط المقال في ضبط أسماء الرجال، حسن حسن زاده آملی، تحقيق: سيد محمد كاظم مدرّسی و فاضل عرفان و محمد كاظم محمودي، قم: مركز الأبحاث و الدراسات الإسلامية، 1418 ق، اول. 13. بازشناسی منابع اصلي رجال شيعه، محمد كاظم رحمان ستايش و محمدرضا جديدي نژاد، قم: دار الحديث، 1426 ق. 14. بحوث في علم الرجال، محمد آصف المحسنی، مطبعة سيد الشهداء، 1403 ق، دوم. 15. بحوث في فقه الرجال، تقرير بحث آية الله الفاني الإصفهاني، تأليف: علي حسين المكّي العاملي، بي جا: مؤسسه العروة الوثقى، 1414 ق / 1994 م. 16. بحوث في مباني علم الرجال، محمد صالح التبريزي (تقريرات درس آية الله محمد السند)، قم: عصر ظهور، 1420 ق، اول. 17. بررسی نظريات رجالی امام خميني، محمد حسن ربّاني، قم: بوستان كتاب، 1384 ش، اول. 18. بنیان المقال في الرجال، السيد محمد باقر الكنجي (م 1335). 19. بهجة الآمال في شرح زبدة المقال، ملا علي العلياري التبريزي (1236 _ 1347 ق)، تهران: بنياد فرهنگ اسلامي حاج حسين كوشان پور. 20. تحرير المقال في كليّات علم الرجال، مهدي الهادي الطهراني، تهران: الزهراء، 1412 ق / 1371 ش. 21. تراجم الرجال، السيد أحمد الحسيني الإشكوري، قم: دليل ما، 1380 ش، اول. 22. ترتيب أسانيد الأمالي، السيد حسين الطباطبائي البروجردي (م 1381 ق)، تحقيق: ميرزا حسن النوري الهمداني، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية 1414 ق / 1371 ش، دوم. 23. ترتيب أسانيد التهذيب، السيد حسين الطباطبائي البروجردي (م 1381 ق)، تحقيق: ميرزا حسن النوري الهمداني، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1414 ق / 1371 ش، دوم. 24. ترتيب أسانيد الخصال، معاني الأخبار، علل الشرائع و ثواب الأعمال، السيد حسين الطباطبائي البروجردي (م 1381 ق)، تحقيق: ميرزا حسن النوري الهمداني، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1413 ق / 1371 ش، دوم. 25. ترتيب أسانيد الكافي، السيد حسين الطباطبائي البروجردي (م 1381 ق)، تحقيق: ميرزا حسن النوري الهمداني، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1414 ق / 1372 ش، دوم. 26. ترتيب أسانيد رجال الكشي، فهرست الطوسي و فهرست النجاشي، السيد حسين الطباطبائي البروجردي (م 1381 ق)، تحقيق: ميرزا حسن النوري الهمداني، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، دوم. 27. ترجمة أبي بصير، السيد محمد هاشم الموسوي الخوانساري، 1318 ق. 28. تصحيح تراثنا الرجالي، مع التعريف بالمجهولين من رواته، ج 2، محمد علي النجار، 1410 ق. 29. تكملة أمل الآمل، السيد حسن الصدر، تصحيح: السيد أحمد الحسيني، قم: مكتبة آية الله المرعشي، 1406 ق / 1364 ش. 30. تنقيح المقال في أحوال الرجال،

عبد الله المامقاني (1287 _ 1351 ق)، تهران: انتشارات جهان، 1351 _ 1352 ق، دوم. 31. توثيق رواية الصحاح، السيد أحمد ماجد البحراني، قم: دار الهدى ومؤسسة أم القرى، 1382 ش، أول. 32. توضيح المقال في علم الرجال، الملا علي الكني (1220 _ 1306 ق)، تحقيق: محمد حسين مولوي، قم: مركز بحوث دار الحديث، 1421 ق / 1379 ش. 33. تهذيب المقال في كتاب الرجال، السيد محمد علي الموحد الأبطحي، قم، 1374 ش، دوم. 34. الثقات الأخيار من رواية الأخبار، حسين المظاهري، قم: مؤسسه فرهنگي _ مطالعاتي الزهراء، 1385 ش. 35. ثقات الرواة من جامع الرواة، السيد حسن الموسوي الإصفهاني، قم: مؤسسة الإمام المنتظر، 1382 ش، أول. 36. چهار كتاب اصلي علم رجال، سيد علي خامنه اي، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامي، 1374 ش. 37. خاتمة مستدرک الوسائل، ميرزا حسين النوري الطبرسي (1254 _ 1320 ق)، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، 1415 ق، أول. 38. خمسون و مئة صحابي مختلق، السيد مرتضى العسكري، تهران: التوحيد، 1422 ق، پنجم. 39. دراسات في علم الرجال، حميد الزبيدي البغدادي، قم: اعتصام، أول. 40. دراسات في مشيخة الفقيه، إبراهيم الشبوط، بيروت: الأعلمي، 1427 ق. 41. دروس تمهيدية في القواعد الرجالية، باقر الإيرواني، 1417 ق، أول. 42. راويان امام رضا عليه السلام در مسند الرضا عليه السلام، عزيز الله العطاردی، المؤتمر العالمي للإمام الرضا عليه السلام، 1409 ق. 43. راويان مشترك (پژوهشی در بازشناسی راويان مشترك شيعه و اهل سنت)، 2 ج، حسين عزيزي و پرويز رستگار و يوسف بيات، قم: دفتر تبليغات اسلامي حوزه علميه قم، 1380 ش، أول. 44. رجال الخاقاني، علي بن الحسين الخاقاني النجفي، قم: مكتب الإعلام الإسلامي، 1404 ق، دوم. 45. رجال السيد أحمد اللكنهوي النقوي (متولد 1308 ق). 46. رجال السيد جعفر الأعرجي، السيد جعفر بن راضي الأعرجي المقدس (م 1332 ق). 47. رجال السيد محمد صادق بحر العلوم ابن السيد حسن (متولد 1315 ق). 48. رجال السيد محمد علي ابن السيد حسين الحسيني الحائري الشهرستاني (متولد 1300 ق). 49. رجال الشيخ أسد الله الأنصاري التستري (م 1353) (جلد اول حدائق الأدب). 50. رجال الشيخ علي بن الحسين الخاقاني النجفي (م 1334 ق). 51. رجال الشيخ محمد باقر الهمداني (م 1333 ق). 52. رجال الشيخ محمد حسين بن علي ابن محمد رضا آل كاشف الغطاء (متولد 1294 ق). 53. رجال الشيخ محمد حسين بن محمد المظفري (1312 _ 1381 ق). 54. رجال الملا باقر التستري النجفي (م 1327 ق). 55. رجال ايزد گشسب، اسدالله گلپايگانی (م 1366 ق). 56. رجال الشيعة في أسانيد السنة، محمد جعفر الطيبي، قم: مؤسسة المعارف الإسلامية، 1420 ق. 57. رجال ملا محمد باقر قائني (م 1352 ق) (مؤلف، رساله اي در درايه و رجال دارد). 58. رجال ميرزا محمد علي بن محمد طاهر المدرّس التبريزي الخياباني (م 1373 ق) (مؤلف ريحانة الأدب). 59. الرسائل الرجالية، أبو المعالي الإصفهاني الكلّباسي (1247 _ 1315 ق)، قم: مركز تحقيقات دار الحديث، 1422 ق / 1380 ش. 60. رسالة في الحاجة إلى علم الرجال، محمد باقر الزنجاني (م 1341 ق). 61. روات و محدّثين نهج البلاغه، محمد دشتي، قم: مؤسسه فرهنگي _ تحقيقاتي اميرالمؤمنين، 1378 ش، أول. 62. سماء المقال في علم الرجال، أبو الهدى الكلّباسي (م 1356 ق) تحقيق: السيد محمد الحسيني القزويني، قم: مؤسسة ولي العصر عليه السلام، 1419 ق، أول. 63. سه رساله در علم رجال (توضيح الإشتباه والإشكال، از محمد علي ساروي، رساله في معرفة الصحابة، از شيخ حرّ عاملي و رجال قائن از محمد باقر آيتي بيرجندی)، زير نظر: جلال الدين محدّث أرموي، تصحيح: سيد كاظم موسوي، تهران: دانشگاه تهران: 1345 ش. 64. شرح مشيخة تهذيب الأحكام، السيد حسن الموسوي الخرساني، بيروت: دار صعب و دار التعارف، 1401 ق. 65. شعب المقال في أحوال الرجال، ميرزا أبو القاسم النراقي، تصحيح: محمد علي نحوي، يزد: ديوان الإنتشارات الدينية، 1367 ق / 1325 ش. 66. الضعفاء من رجال حديث الشيعة، حسين الساعدي، 3 ج، قم: دار الحديث، 1426 ق. 67. طرائف (ظرائف) المقال في معرفة طبقات الرواة، السيد علي اصغر البروجردي الجابلق (م 1313 ق)، تحقيق: مهدي الرجائي، قم: مكتبة آية الله المرعشي، 1410 ق / 1368 ش. 68. العنديل في تمييز الصحيح من العليل، علم الهدى الرضوي الكاشاني (م 1385 ق). 69. الفائق في رواية و أصحاب الإمام الصادق عليه السلام، 2 ج، عبد الحسين الشبستري، مؤسسة النشر الإسلامي، 1418 ق، أول. 70. الفوائد الرجالية، السيد علي الحسيني الصدر، قم: دار

الغدیر ، 1420 ق / 1378 ش . 71 . الفوائد الرجالية ، مهدي الكجوری الشیرازی ، تحقیق : محمّد کاظم رحمان ستایش ، قم : دار الحديث ، 1424 ق / 1382 ش . 72 . الفوائد الرجالية ، ابن عبد الحسين المشکینی (م 1358 ق) . 73 . قاموس الرجال ، 9 ج ، محمّد تقی التستری (م 1415 ق) ، قم : مؤسّسة النشر الإسلامی ، دوم ، 1417 ق . 74 . کلیات فی علم الرجال ، جعفر السبحانی ، مرکز مدیریت حوزه ، 1410 ق ، دوم . (2) 75 . مبانی حجّیت آرای رجالی ، سیف الله صرّامی ، قم : مرکز تحقیقات دار الحديث ، 1382 ش . 76 . المدخل فی علم الدراية و الرجال ، الحسيني القزويني ، قم : مؤسّسه ولی عصر علیه السلام . 77 . مستدرکات علم رجال الحديث ، علی نمازی شاهرودی ، اصفهان ، 1412 ق ، اول . 78 . مشایخ الثقات ، غلامرضا عرفانیان الیزدی ، قم : مجتبی عرفانیان ، 1409 ق / 1367 ش . 79 . مشیخة النجاشی ، محمود دریاب النجفی ، قم : دریاب النجفی ، 1413 ق / 1371 ش . 80 . مصفّی المقال فی مصتفی علم الرجال ، آقا بزرگ محمّد محسن المنزوی الطهرانی (م 1386 ق) ، تحقیق : احمد منزوی ، تهران : بی نا ، 1378 ق / 1337 ش ، دوم . 81 . معجم الثقات من جامع الرواة ، علی محمّد دستغیب شیرازی ، شیراز : الفلاح ، 1415 ق / 1373 ش . 82 . معجم الثقات و ترتیب الطبقات ، أبوطالب التجلیل التبریزی ، قم : مؤسّسة النشر الإسلامی ، 1416 ق . 83 . معجم رجال الحديث ، السید أبو القاسم الموسوی الخوئی ، نجف : 1398 ق / بیروت : 1403 ق . 84 . معجم مصطلحات الرجال و الدراية ، محمّد رضا جدیدی نژاد ، قم : دار الحديث ، 1422 ق / 1380 ش . 85 . المعجم الموحّد لأعلام الأصول الرجالية والخلاصة للعلامة ، محمود دریاب النجفی ، قم : مجمع الفكر الإسلامی ، 1414 ق ، اول . 86 . المفید من معجم رجال الحديث ، محمّد الجواهری ، قم : محلاتی ، 1382 ، دوم . 87 . مقياس الرواة فی کلیات علم الرجال ، علی أكبر السیفی المازندرانی ، قم : مؤسّسة النشر الإسلامی ، 1422 ق ، اول . 88 . ملخص المقال ، میرزا ابراهیم الخوئی (م 1325 ق) . 89 . منتخب الرجال ، سیّد محمّد علی شاه عبد العظیمی (م 1334 ق) . 90 . منظومة فی الرجال ، آقا میرزا ابن آقا جمال بن ملّا علی البروجردی (م 1341 ق) . 91 . الموسوعة الرجالية المیسرة ، علی اکبر ترابی و یحیی رهایی ، قم : مؤسّسة الإمام الصادق علیه السلام ، 1419 ق ، اول . 92 . الموسوعة الرجالية المیسرة (معجم رجال «الوسائل») ، علی أكبر ترابی و یحیی رهایی ، بازبین علمی : محمود البغدادی ، قم : مؤسّسة الإمام الصادق علیه السلام ، 1419 ق . 93 . نتیجه المقال ، محمّد حسن بن صفر علی البارفروش (م 1345 ق) . 94 . نتیجه المقال فی علم الرجال ، محمّد حسن البارفروشی المازندرانی (م 1345 ق) . 95 . نقش ایرانیان در تدوین و نشر حدیث ، فاطمه سادات تهامی ، تهران : حوزه هنری سازمان تبلیغات ، 1377 ش . 96 . نقش دانش رجال در تفسیر و علوم قرآنی ، علی اکبر کلاتری ارسنجانی ، قم : بوستان کتاب ، 1384 ش . 97 . یکصد و پنجاه صحابی ساختگی ، سیّد مرتضی عسکری ، ترجمه : عطا محمّد سردار نیا ، تهران : قیصری ، 1361 ش .

1- . عمدہ عناوین این فہرست ، مربوط بہ کتب رجالی بہ معنای مصطلح آن است ، گرچہ از باب تغلیب ، کتاب های دربارہ علم رجال یا معرفی مؤلفان آثار رجالی و . . . نیز در آن ذکر شدہ است . ضمناً کتاب های کہ فاقد اطلاعات کتابشناختی ہستند ، برگرفته از الذریعة اند .

2- . این کتاب توسط آقای مسلم قلی پور گیلانی ترجمہ و در سال 1380 ش ، چاپ شدہ است .

فقه الحدیث‌فهم محتوا و تفسیر متون حدیثی ، از مهم ترین ارکان بهره گیری درست از نصّ احادیث است و آنچه بر اهمیت آن می افزاید ، طرح مباحث جدیدی در تفسیر متون دینی در میان متکلمان و فیلسوفان دینی است. آگاهی بر این مباحث جدید و نیز قواعد عام فهم حدیث، تعارض اخبار، غریب الحدیث، زمان صدور حدیث، تقیّه، نقل به معنا و نسخ حدیث ، از لوازم اصلی فهم و تفسیر متون حدیثی است . در دو سه قرن گذشته ، آثار قابل توجهی در زمینه شرح کتب حدیثی و نیز علوم حدیث (چون درایه به معنای عام آن) ، پدید آمده و بسیار راه گشا بوده است ؛ اما با توجه به موارد ذکر شده، نیاز به پژوهش های جدید و مکمل ، اجتناب ناپذیر می نمود. در سال های اخیر هم آثار قابل توجهی در زمینه شرح متون روایی، غریب الحدیث و قواعد فقه الحدیث پدید آمده که به هر بخش ، جداگانه خواهیم پرداخت.

يك . شرح نویسی شرح ، در لغت به معنای پاره پاره کردن گوشت، شکافتن و توضیح مسئله ، و فهماندن سخن (1) است . سابقه تاریخی شرح نویسی ، به دوران افلاطون باز می گردد، زمانی که نظریات و گفته های استاد خود سقراط را شرح نمود. اسکندر آفرودیسی نیز بسیاری از کتاب های قدیم از جمله بعضی از مقالات کتاب الجدل ارسطورا شرح کرده است . (2) اولین شارحان در تاریخ اسلام ، مفسران قرآن بودند و اولین مفسر ، شخص پیامبر صلی الله علیه و آله بود، چنان که در قرآن کریم آمده است: «وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ . (3) و قرآن را بر تو فرو فرستادیم تا آنچه برای مردم نازل شده ، تبیین نمایی» . پس از پیامبر صلی الله علیه و آله علی علیه السلام از پیشتازان تفسیر قرآن بود . در حوزه حدیث، به دلیل حضور پیامبر خدا و دیگر معصومان علیهم السلام ، نیازی به شرح احادیث ایشان نبود و اگر هم در مواردی کلام معصومان علیهم السلام نیاز به توضیح داشت ، خود ایشان تبیین می نمودند. به همین دلیل ، می توان ادعا کرد که شرح احادیث به صورت امروزی آن ، حداقل تا پیش از دوران تدوین کتب اربعه حدیثی شیعه ، مرسوم نبوده است. در بررسی شروح موجود بر متون حدیثی می توان سه گونه متمایز شرح نویسی یافت: اول ، آن که فقها و مجتهدان در خلال مباحث فقهی خود و در لابه لای کتاب های فقهی ، بعضی روایات مورد استناد را شرح کرده یا بر آن حاشیه نوشته اند ؛ دوم، شرح جوامع و کتاب های مهم حدیثی به صورت مستقل ، بخصوص شرح کتب اربعه ؛ سوم، شرح بر کتب ادعیه، چون صحیفه سجّادیه و یا کتاب های خاص، همانند نهج البلاغه. (4) در سده های اخیر، بخصوص از سده یازدهم قمری، نگارش شرح متون حدیثی توسعه بیشتری یافت و کتاب هایی چون مرآة العقول علاّ مه مجلسی و سپس نور البراهین (شرح التوحید صدوق) و لوامع الأنوار (شرح الاعتقادات صدوق) هر دو از سیّد نعمة الله جزائری و... به نگارش درآمد. در قرن چهاردهم نیز شروح بسیاری بر کتب حدیثی نوشته شده است، خصوصاً نهج البلاغه و کتب ادعیه ، چون صحیفه سجّادیه، و زیاراتی چون عاشورا و جامعه و بسیاری ادعیه مشهور دیگر، که در مقایسه با قرون قبلی، می توان گفت : گرایش غالب به سمت شرح کتب ادعیه و زیارات و احادیث اخلاقی بوده است. به همین دلیل ، اینک به معرفی چند شرح نهج البلاغه و ادعیه خواهیم پرداخت. (5)

1- المنجد، ماده: «شرح» .

2- لغت نامه دهخدا، ذیل: «اسکندر» .

3- نحل، آیه 44 .

4- تا آن جا که می دانیم، تدریس نهج البلاغه و شرح آن، در حوزه های علمی شیعه، حدود يك قرن، سابقه دارد و نخستین مدرّس نهج البلاغه، آیه الله شهید سیّد حسن مدرّس بود که نخست در اصفهان و سپس در مدرسه خان مروی تهران _ که خود، تولیت آن را بر عهده داشت _، این کتاب را به عنوان متن درسی طلاب، در برنامه درسی آنان قرار داد و خود نیز آن را تدریس نمود. از جمله شاگردان وی در این درس، می توان به حضرات آیات: میرزا علی آقا شیرازی، میرزا ابو الحسن شعرانی و سیّد علینقی فیض الاسلام، اشاره کرد. برای اطلاع بیشتر، ر. ک: مدرّس (یاد نامه)، ص 123 (به قلم ابو الفضل شکوری).

5- نظر به اهمّیت کتاب شریف نهج البلاغه و وسعت و تنوع آثار منتشر شده در دهه های اخیر درباره این کتاب، جا داشت فصل یا فصول جداگانه ای به آن اختصاص می یافت و به تفصیل، شروح، ترجمه ها، گزیده ها و دیگر کتاب های تدوین شده درباره نهج البلاغه، معرفی می گردید، اما به دلیل ساختار اجمالی کتاب حاضر و محدودیت های موجود، از آن صرف نظر کرده و به مجال دیگری موکول می کنیم.

1. منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغة

نگاهی به زندگی میرزا حبیب الله خویی

1. منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغة (1) تألیف میرزا حبیب الله خویی (م1324ق).

نگاهی به زندگی میرزا حبیب الله خویمیرزا حبیب الله بن سید محمد بن سید هاشم بن سید عبد الحسین خویی، ملقب به «امین الرعايا»، در شهر خوی به دنیا آمد. از دست نوشته پدر بزرگوارش سید محمد امین الرعايا در حاشیه صفحه اول کتاب حقّ الیقین، چنین به دست می آید که میرزا حبیب الله، در سال 1286ق، در 25 سالگی به همراه عمویش جهت تحصیل علوم دینی عازم عتبات عالیات شده است. بنا بر این، تاریخ ولادت وی حدود سال 1261ق، خواهد بود. در مورد تحصیلات ایشان، چنان که شیخ آقا بزرگ تهرانی در نقباء البشر گفته است، وی در نجف در خدمت میرزا حبیب الله رشتی و میرزا محمد حسن شیرازی تلمذ کرده است. البته از تعلیقاتی که بر فرائد الأصول به خطّ خود در تقریر درس آیه الله سید حسین کوه کمره ای نوشته، به دست می آید که از محضر ایشان نیز بهره برده است. (2) وی در ماه صفر 1324 در تهران وفات یافت و در یکی از حجره های غربی صحن حضرت عبد العظیم حسنی علیه السلام دفن گردید.

1- . در 21 جلد، چاپ بیروت: مؤسسه الوفاء، 1403ق .

2- . مقدمه منهاج البراعة، ص «د» .

مروری بر «منهاج البراعة»

مروری بر «منهاج البراعة» در میان شرح‌هایی که تاکنون بر نهج البلاغه نگاشته شده است، منهاج البراعة، یکی از گسترده‌ترین آنهاست و بین دیگر شروح، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. شارح، در این کتاب، پس از ذکر دیباچه‌ای طولانی و بیان مطالبی از بحث الفاظ در اصول فقه (مثل حقیقت و مجاز و اشتراك) و نیز مواردی از فنون بلاغت که اغلب جلد اول این مجموعه را به خود اختصاص داده، به شرح نهج البلاغه پرداخته است. وی، قسمت‌هایی از يك خطبه را به صورت فصل‌های مجزاً تقسیم نموده، به شرح آن فصل می‌پردازد. در ابتدا کلمات خاصه‌ی را از حیث لغوی بررسی نموده، سپس مطالب نحوی و صرفی و کیفیت اعراب آن لغت را بیان کرده است. شارح محترم، میان معنای ظاهری (لغوی) و محتوای عبارات و به قول خودش میان پوسته و مغز، تمییز قائل شده است. وی در ضمن شرح مطالب، از آیات و احادیث بسیار و نیز از شعر، بهره‌جسته است. این شرح، دارای ویژگی‌هایی است که کمتر در دیگر شروح دیده می‌شود: 1. تقسیم خطبه‌ها و جملات طولانی به چند بخش؛ 2. جداسازی میان لغت، معنا و اعراب و ذکر نکات ادبی؛ 3. بهره‌گیری از روش مزجی در شرح (شرح آمیخته با متن)؛ 4. یادآوری اشکالات شرح ابن ابی الحدید و نقد آرای وی. (1) مؤلف تا زمان حیات خود، موفق به شرح 218 خطبه از نهج البلاغه گردید که این مقدار در سال 1351 در چهارده جلد به چاپ رسید. علامه حسن زاده آملی، شش جلد و آقای محمد باقر کمره‌ای، يك جلد بر آن افزوده‌اند که مجموعاً يك دوره 21 جلدی فراهم و چاپ شده است. (2)

1- ر. ک: دانش نامه امام علی علیه السلام، ج 12، ص 137.

2- این مجموعه، چاپ‌های متعددی دارد، از جمله چاپ مکتبه الإسلامیه تهران، و چاپ جدید بیروت: دار إحياء التراث العربی، 1424ق، در 22 جلد.

2. بهج الصباغة في شرح نهج البلاغة

2. بهج الصباغة في شرح نهج البلاغة تأليف علامه محمد تقی شوشتری (تُستری). (1) کتاب بهج الصباغة، بر خلاف دیگر شروح نهج البلاغة که به ترتیب لفظی، خطبه‌ها و نامه‌ها تدوین شده است، براساس ترتیب معانی و موضوعات موجود در نهج البلاغة نوشته شده است. مثلاً مطالب مرتبط با توحید، در کنار هم و سپس، مباحث نبوت و امامت و... به صورت موضوعی بیان شده است. مؤلف، در ضمن اثر خود، به نقد شروح دیگر نهج البلاغة نیز پرداخته است، از جمله نقد شرح ابن ابی الحدید به دلیل عدم تناسب در حجم مطالب، که معتقد است بعضاً به تفصیل بی مورد در شرح و داستان سرایی پرداخته و در مواردی هم از کنار قسمتی از نهج البلاغة، بدون هیچ توضیحی گذشته است. از سوی دیگر، علامه شوشتری بر شرح ابن میثم، به دلیل تأویل های فلسفی و غیر صحیح، و بر شرح حبيب الله خوبی، به دلیل بهره گیری بسیار از احادیث ضعیف، خُرده گرفته است. روش علامه شوشتری در شرح، چنین بوده که ابتدا قسمت هایی از خطبه های مختلف را در يك موضوع خاص، بیان کرده و سپس به توضیح لغت و تفسیر موارد مشکل از لغات می پردازد و در ادامه، با استفاده از آیات و روایات صحیح به شرح مطالب پرداخته است. همچنین در ضمن آن، بعضاً شرح ابن ابی الحدید و دیگر شروح را نقل و نقد کرده است. جمعا شصت فصل در این مجموعه ذکر شده که هر يك از فصول، دارای چند عنوان فرعی هستند. از ویژگی های این کتاب، معرفی نسخه های گوناگون نهج البلاغة و اشاره به اشتباهات، تصحیف ها و تحریف های این نسخه ها و تعیین میزان اعتبار آنهاست. برخی از عناوین فصول کتاب، بدین قرار است: فی التوحید، فی خلق السماء والأرض، فی النبوة العامة، فی الإمامة العامة، فی زهد (امیرالمؤمنین)، فی علمه، فی القضاء والقدر، فی ادعیه، فی وقعة الجمل، فی شجاعته، فی القرآن، فی العقل، موضوعات مختلفه.

3. ترجمه و تفسیر نهج البلاغه

نگاهی به زندگی علامه جعفری

3. ترجمه و تفسیر نهج البلاغه تألیف علامه محمد تقی جعفری (م 1377 ش). بی گمان، این اثر سترگ در میان دیگر شروح نهج البلاغه، اثری کم نظیر به حساب می آید. این مجموعه، یکی از مفصل ترین و غنی ترین شروحي است که توانسته نمی از اقیانوس کلام امیر مؤمنان را به کام تشنه شیفتگانش بچشانند.

نگاهی به زندگی علامه جعفری وی در سال 1304 ش، در شهر تبریز به دنیا آمد. پدرش نانواي باصفایی بود که سواد نداشت؛ اما قوه یادگیری اش چنان قوی بود که اغلب سخنان واعظان شهر را با دقت برای دیگران، بیان می کرد. جعفری در کودکی، قرآن را از مادرش آموخت و در شش سالگی، چنان خوب قرآن را فرا گرفته بود که وقتی اولین بار وارد مدرسه «اعتماد» تبریز شد، مدیر مدرسه، او را به کلاس سوم فرستاد. او حافظه بسیار نیرومندی هم داشت، به نحوی که متن کلیله و دمنه را از حفظ می خواند. وی در پانزده سالگی به تهران مهاجرت کرده، در مدرسه «فیلسوف»، مشغول تحصیل علوم دینی شد و مکاسب و کفایه را آن جا خواند و منظومه ملا هادی سبزواری را نزد میرزا مهدی آشتیانی تلمذ کرد. وی بعد از مدتی، جهت ادامه تحصیل به قم رفت. سپس در سال 1363 ق، به نجف هجرت کرد و در درس بزرگانی چون حضرات آیات: شیخ محمد کاظم شیرازی، سید ابوالقاسم خویی، سید محمود شاهرودی، سید جمال گلپایگانی و... شرکت جست. علامه جعفری، در 23 سالگی از آیه الله محمد کاظم شیرازی اجازه اجتهاد گرفت. سپس با مشورت ایشان، درسی را در مباحث فلسفی و شبهات روز برای طلاب نجف آغاز کرد که شهید سید محمد باقر صدر هم بعضاً در جلسات درس وی، شرکت می نمود و شاید همین امر، زمینه تألیف کتاب ارتباط انسان و جهان در سه جلد، توسط شهید صدر گردید. او پس از پانزده سال تحصیل در نجف به ایران بازگشت و به مشهد رفت و يك سال در درس آیه الله سید محمد هادی میلانی شرکت جست. وی، روزی در حجره نشسته بود و بدون هیچ درخواستی، نامه ای از آیه الله میلانی مبنی بر گواهی نیل به درجه اجتهاد، دریافت کرد. استاد جعفری، پس از بازگشت به تهران در سال 1344 ش، مجلس شرح مثنوی مولوی تشکیل داد و این، مقدمه ای شد برای ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، که به همت و تلاش ایشان، تا پایان عمر، موفق به تألیف 27 جلد آن گردید. (1) استاد جعفری، در اثر سرطان ریه در 25 آبان 1377، به دیار باقی شتافت.

برخی آثار علامه جعفری

برخی آثار علامه جعفری 1. ترجمه و تفسیر نهج البلاغه (27 ج)؛ (1) 2. تفسیر و تحلیل مثنوی (15 ج)؛ 2. نیایش حسین علیه السلام در عرفات؛ 4. انسان از دیدگاه قرآن؛ 5. فلسفه و هدف زندگی؛ 6. مولوی و جهان بینی ها؛ 7. اصول حکمت سیاسی اسلام؛ 8. رسائل فقهی؛ 9. اسلام و حقوق بشر؛ 10. از دریا به دریا.

مروری بر «ترجمه و تفسیر نهج البلاغه»

مروری بر «ترجمه و تفسیر نهج البلاغه» از ویژگی های این کتاب، تنوع و قدرت تحقیق در مسائل گوناگون است که آن را از هم ردیفان خود، ممتاز ساخته است. ارائه مطلب در حوزه های مختلفی چون: هستی شناسی، انسان شناسی، معرفت شناسی، و نیز بهره گیری از لطایف هنری و نظریات علمی، غنای این کتاب ارزشمند را دو چندان نموده است. (1) روش علامه جعفری در تفسیر، چنین است که ابتدا خطبه را به صورت کامل ذکر کرده، سپس، ترجمه روانی از آن خطبه بیان می کند و آن گاه به شرح و تفسیر عبارات می پردازد. وی، برخلاف دیگر شروح، شرح خود را به صورت تفسیر عام مطالب نگاشته است، نه به صورت شرح کلمات و مفردات. از توضیح لغت و مباحث نحوی هم صرف نظر کرده است. علامه جعفری، ضمن تفسیر، از آیات و اشعار، بخصوص اشعار مثنوی و نیز از نظریات علوم جدید، بهره برده است. بعضی از ویژگی های این کتاب را می توان چنین برشمرد: 1. با توجه به احاطه گسترده علامه جعفری به زبان عربی، ترجمه متن نهج البلاغه بسیار دقیق و روان است و با استفاده از توضیحات جانبی، تعقیدات متن را برطرف ساخته است. 2. مؤلف، کوشیده است با در نظر گرفتن شرایط زمانی و مکانی و مخاطبان کلام امیر مؤمنان، نزدیک ترین تفسیر را از کلام ایشان در اختیار خوانندگان قرار دهد. 3. به اسناد سخنان امام علی علیه السلام و بررسی آنها جهت اثبات موثق بودن آنچه در نهج البلاغه آمده، توجه شده است. 4. برای رسیدن به ژرفای کلام امام علیه السلام تلاش های عقلی گسترده ای شده و غوای های موشکافانه ای انجام شده است؛ 5. یک جلد از کتاب (جلد نخست) به شناخت شخصیت و ابعاد گوناگون امیر مؤمنان از زوایای مختلف با استفاده از قرآن و روایات و سخنان متفکران مسلمان و غیر مسلمان، اختصاص یافته که یکی از ویژگی های برجسته این شرح به شمار می رود.

1- . متأسفانه دست اجل، فرصت تکمیل این کتاب مفصل را گرفت و ایشان، موفق به شرح تنها يك سوم از ف کتاب شریف نهج البلاغه گردید .

4. گفتار فلسفی (شرح و تفسیر دعای «مکارم الأخلاق»)

نگاهی به زندگی حجة الإسلام و المسلمین فلسفی

4. گفتار فلسفی (شرح و تفسیر دعای «مکارم الأخلاق») تألیف حجة الإسلام و المسلمین محمد تقی فلسفی (م 1377 ش). این کتاب، در سه مجلد تدوین گردیده که شرح مبسوطی است از دعای «مکارم الأخلاق» امام سجاد علیه السلام. مجلّات آن از سال 1370 ش، طی دو سال توسط دفتر نشر فرهنگ اسلامی و در ضمن سلسله کتاب های «گفتار فلسفی» به چاپ رسیده است.

نگاهی به زندگی حجة الإسلام و المسلمین فلسفیشیخ محمد تقی فلسفی، فرزند آیه الله شیخ محمدرضا تنکابنی، در دهم ربیع الأول 1326 ق، در تهران به دنیا آمد. پس از گذراندن دروس مقدمات، دروس سطح را نزد پدر خود فراگرفت و فلسفه را نیز از میرزا مهدی آشتیانی و دیگر اساتید این فن آموخت؛ ولی به دلیل اشتیاق فراوان مادرش، از 15_16 سالگی به تمرین منبر پرداخت و به تدریج، با ایراد خطابه در برخی مساجد و تکایای تهران، به شهرت رسید. آوازه شهرت وی تا جایی پیچید که در سال 1306 ش، رئیس مجلس شورای ملی (حسین پیرنیا) _ با آن که خطبای نامداری در تهران بودند _ طی نامه ای رسمی از او که بیست سال بیشتر نداشت، با لقب «افصح المتکلمین» دعوت کرد تا در سه روز آخر ماه صفر، در مجلس عزای منعقد در محلّ مجلس شورا، منبر برود. در سال 1316 ش، به دلیل فشارهای رضاخان و ممنوعیت عزاداری ها، وی ممنوع المنبر و خلع لباس شد، اما در نیمه دوم 1319 ش، بار دیگر به لباس روحانیت، ملبّس و با کوشش آیه الله سید ابوالقاسم کاشانی، از منبر وی رفع ممنوعیت شد. در سال 1327، سخنرانی های وی مستقیماً از رادیو پخش می شد. با گسترش بهائیان در ایران و نفوذ آنان در ارکان دولت، وی در سال 1334 ش، در مسجد شاه (امام خمینی) به شدت نسبت به نفوذ آنان انتقاد کرد و دوبار هم با نفوذ آنان ممنوع المنبر شد. از سال 1341 ش، به دنبال موضعگیری سیاسی امام خمینی در برابر لایحه انجمن های ایالتی و ولایتی، وی همواره از پشتیبانان امام خمینی بود و به همین دلیل، بارها ممنوع المنبر شد و چند نوبت دستگیر و راهی زندان شد. پس از پیروزی انقلاب، کمتر منبر می رفت و بیشتر به تحقیق و تألیف می پرداخت که آثار خوبی از خود به یادگار گذاشت. حجة الإسلام و المسلمین فلسفی، سرانجام در 28 آذر 1377 در نود سالگی درگذشت و در حرم حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام به خاک سپرده شد. (1)

نگاهی به «گفتار فلسفی»

5. دیار عاشقان (تفسیر جامع «صحیفه سجّادیه»)

نگاهی به «گفتار فلسفی» حجة الاسلام والمسلمین فلسفی، سالیان دراز در روایات اهل بیت علیهم السلام مطالعه و دقت نموده و احادیث را از جهات متعدّد، مورد بررسی قرار داده بود. لذا در این کتاب، ضمن تفسیر کلام امام سجّاد علیه السلام، از دیگر روایات نیز بهره بسیاری برده است. ترجمه و تفسیر دعای «مکارم الأخلاق»، ابتدا به صورت درس در حوزه علمیه قم، در حضور جمعی از دانشجویان و طلاب، توسط ایشان آغاز شده و سپس، در تهران ادامه یافته است. بعدها با نظر موافق ایشان و انجام دادن پاره ای اصلاحات و اضافات، این سخنرانی ها به نگارش درآمد و منتشر شد. ایشان، در هر جلسه، قطعه کوچکی از دعا را موضوع سخنرانی خود قرار داده و درباره آن به بحث پرداخته است. تمام آیات و روایات مورد استناد، اعراب گذاری شده و مصادر آن نیز در پاورقی ذکر شده است. جلد اول و دوم این مجموعه، هر يك حاوی سی بخش (سخنرانی) و جلد سوم، شامل 29 بخش است که فهرست عناوین آنها در ابتدا، و فهرست های فنی در پایان هر مجلد، آمده است.

5. دیار عاشقان (تفسیر جامع «صحیفه سجّادیه») تألیف حجة الإسلام والمسلمین حسین انصاریان. (1) کتاب دیار عاشقان، یکی از شروح مفصّلی است که در سال های اخیر به نگارش درآمده است. مؤلف، پس از بیان مقدمه، شرح حال مفصّلی از امام سجّاد علیه السلام بیان کرده است. در این شرح حال، مطالبی درباره ولادت، شخصیت، اخلاق و رفتار و صفات امام سجّاد علیه السلام آمده و در ادامه، بعضی از ماجراها و داستان های مربوط به امام سجّاد علیه السلام ذکر شده است. مؤلف، سپس شرح و تفسیر 54 دعای صحیفه سجّادیه را آغاز می کند، بدین صورت که ابتدا ترجمه قسمتی از دعا را بیان نموده و سپس با استفاده از آیات و روایات و اشعار، به شرح و بسط مفصّل مطالب آن پرداخته است. این مجموعه، در هفت جلد وزیری در سال 1369 ش، توسط هیئت محبّین ائمه علیهم السلام چاپ و منتشر شده است.

1- وی در سال 1323 ش، در شهرستان خوانسار، دیده به جهان گشود و در سال 1325 ش، همراه خانواده به تهران مهاجرت نمود. او پس از پایان دوره دبستان در سال 1338 ش، دروس حوزوی را آغاز کرد و در خلال آن نیز در تفسیر و عرفان، از محضر حکیم محیی الدین مهدی الهی قمشه ای بهره جست. در قم نیز در دروس خارج فقه حضرات آیات میرزا هاشم آملی و سیّد محمد محقق داماد، شرکت کرد. وی پس از مراجعت به تهران، تاکنون مشغول خدمات فرهنگی و علمی است و در این زمینه تألیفاتی را عرضه کرده است، از جمله: ترجمه قرآن کریم، ترجمه نهج البلاغه، ترجمه صحیفه سجّادیه، شرح مصباح الشریعة و مفتاح الحقیقة (12 ج) و . . . .

6. شرح حدیث جنود عقل و جهل

مروری بر «شرح حدیث جنود عقل و جهل»

6. شرح حدیث جنود عقل و جهلین اثر پُر ارج، کتابی است عرفانی_ اخلاقی، به فارسی، مشتمل بر مباحث عرفان نظری، فلسفه اسلامی، اخلاق، شرح احادیث و نکته های اخلاقی که به قلم امام خمینی قدس سره (1) نگارش یافته است. (2)

مروری بر «شرح حدیث جنود عقل و جهل» امام خمینی، در مقدمه کتاب، هدف از شرح این حدیث را چنین بیان داشته است: ... لهذا این قاصر را به خاطر افتاد که حدیث شریفی که در کافی شریف، (3)، مشتمل بر «جنود عقل و جهل» است و متضمن امّات فضایل و رذایل است، به قدر میسور و به طریق اجمال، به فارسی شرح کنم، شاید مؤمنی را از آن، نفعی حاصل آید و این خود، موجب جبران نقایص قاصر شود. ایشان، هدف از شرح حدیث «جنود عقل و جهل» را بحث در جهات علمی آن نمی داند؛ بلکه مقصود وی، استفاده و تهذیب نفوس عموم است و برای آن، دو دلیل عمده بیان می نماید: 1. چون استفاده از نکات علمی، منحصر به اهل علم و فضل است و دست عموم از آن کوتاه است و نظر به استفاده عموم، بلکه عوام بوده است؛ 2. چون، مقصود مهم از صدور این احادیث شریف و مقصد آسنا از بسط علوم الهی، افهام نکات علمی و فلسفی و جهات تاریخی و ادبی نبوده است؛ بلکه غایتِ القصوای آن، سبک بار نمودن نفوس از عالم مُظلم طبیعت و توجّه دادن ارواح به عالم غیب بوده است. (4)

-
- 1- . شرح مختصر زندگانی امام خمینی رحمه الله در بخش «اربعین نویسی» گذشت .
  - 2- . در آماده سازی این کتاب، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام، از دو نسخه دست نویس دو تن از شاگردان امام، بهره برده و بعد، آن را با تصویر نسخه دست نویس خود امام خمینی (رَبوده شده توسط ساواک شاه) که در اختیار وزارت اطلاعات بوده نیز مقابله نموده است .
  - 3- . الکافی، ج 1، ص 15 .
  - 4- . ر. ک: شرح حدیث جنود عقل و جهل، ص 8 .

نگاهی به ساختار کتاب

نگاهی به ساختار کتاب امام خمینی، با تبخّر در علوم عقلی و نقلی، به شرح حدیث نورانی «جنود عقل و جهل» پرداخته و آن را در يك «مقدمه» و شش «مقاله»، تدوین نموده است: مقاله اول: در نقل لفظ حدیث شریف است، تیمّنا و تبرّکا؛ مقاله دوم: در بیان شمه ای از حقیقت عقل و جهل و بیان مراد حدیث شریف؛ مقاله سوم: در شمه ای از خصایص و صفات این دو حقیقت عقلیه و جهلیه به حسب آنچه در این حدیث شریف به آن اشاره فرموده، مقاله چهارم: در بیان شمه ای از حقیقت اقبال و ادبار عقل و جهل کلی و جزئی؛ مقاله پنجم: در شرح اجمالی از بعضی الفاظ حدیث شریف؛ مقاله ششم: در بیان و شرح جنود عقل و جهل از بعضی وجوه که مقصود این رساله است. این مقاله که عمده متن کتاب و هدف اصلی نگارش آن است، شامل 25 «مقصد» است که هر مقصد هم دارای فصولی است. برای توضیح بیشتر و دادن اطلاعات جانبی، پاورقی هایی توسط ناشر در نظر گرفته شده و در انتهای کتاب هم جهت سهولت دستیابی به مطالب، فهرست های فنی تهیه گردیده است. (1)

1- . گفتنی است شرح چهل حدیث امام خمینی و نیز اربعین حسینیّه میرزا محمّد ارباب قمی _ که شرح چهل حدیث مربوط به امام حسین علیه السلام است _ با این که باید در این بخش معرفی می شدند، اما به دلیل اهمّیت آنها در میان چهل حدیث های تدوین شده در سده معاصر، در بخش اربعین نویسی یاد شدند .

کتاب‌شناسی شرح نگاری حدیث در سده های چهاردهم و پانزدهم

- کتاب‌شناسی شرح نگاری حدیث در سده های چهاردهم و پانزدهم 1. آئینه مکارم (شرح دعای مکارم الأخلاق امام سجّاد علیه السلام) ، سیّد روح الله خاتمی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1376 ش، اول. 2. احیای دل: شرحی بر دعاهاى ماه مبارك رمضان، عبدالله امیدی فر، قم: میثم تمّار، دوم. 3. از محضر رضا علیه السلام (شرح دعای مربوط به امام زمان علیه السلام به نقل از امام رضا علیه السلام)، میر ناصر بوذری، تهران: نشر عابد، 1380 ش، اول. 4. اسرار خاموشان (شرح صحیفه سجّادیه)، محمّد تقی خلجی، قم: پرتو خورشید، 1385 ش. 5. اوصاف پارسایان (شرح خطبه امام علی علیه السلام درباره متّقین)، عبد الکریم سروش، تهران: صراط، 1374 ش، سوم. 6. اوصاف روزه داران (شرح خطبه شعبانیه پیامبر اکرم)، محمدعلی جزایری، قم: امام حسن مجتبی علیه السلام، 1381 ش، اول. 7. اوصاف متّقین (ترجمه و شرح خطبه همّام «نهج البلاغه»)، قادر فاضلی، کرج: فضیلت علم، 1377 ش، اول. 8. ابلغ البلاغه فی شرح نهج البلاغه، محمّد جعفر دادخواه شیرازی. 9. أنوار الولاية الساطعة فی شرح زیارة الجامعة، محمّد وحیدی، تحقیق: هاشم صالحی، قم: وفایی، 1377 ش، اول. 10. أنیس اللیل (در شرح دعای کمیل)، محمّد رضا کلباسی، تهران: بهراد، 1380 ش، اول. 11. بحوث فی الصحیفة السجّادیه، 4 ج، صالح الطائی، 1414 ق. 12. بردرگاه دوست (شرح دعای ابو حمزه ثمالی و افتتاح)، محمّد تقی مصباح یزدی، نگارش: عباس قاسمیان، قم: مؤسسه امام خمینی، 1379 ش. 13. برنامه زندگی در کلام امام علی علیه السلام (بیانی کوتاه در شرح خطبه متّقین از نهج البلاغه شریف)، سیّد ضیاء الدین صالحی خوانساری، بنیاد نهج البلاغه، 1379 ش، اول. 14. بلاغ البلاغه (شرح نهج البلاغه)، محمّد جعفر دادخواه و محمّد صادق بی پروا، تهران: فیض کاشانی، 1380 ش، اول. 15. به سوی مدینه فاضله (شرح نامه حیات بخش امیرمؤمنان به امام حسن علیه السلام)، علی کریمی جهرمی، قم: راسخون، 1376 ش، اول. 16. پرتو ولایت در شرح زیارت جامعه کبیره، محمّد وحیدی، ترجمه: هاشم صالحی، قم: وفایی، 1378 ش، اول. 17. پرتوی از نهج البلاغه، 3 ج، سیّد محمود طالقانی (م 1399ق) و سیّد محمد مهدی جعفری، تهران: وزارت ارشاد، 1380، سوم. 18. پرچمداران سعادت (تدبّری در زیارت جامعه کبیره)، سید احمد سجّادی، تهران: بنیاد قرآن و عترت، 1385 ش. 19. پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام، 5 ج، ناصر مکارم شیرازی و همکاران، تهران: دار الکتب الإسلامیه، 1379 ش، دوم. 20. ترجمه و شرح چهل حدیث قدسی، علی فکری تهرانی، قم: علمیه، اول. 21. ترجمه و شرح دعای افتتاح، محمّد رضا مهدوی کنی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1381 ش، اول. 22. ترجمه و شرح دعای سمات، محمّدعلی مدرّس رشتی، تلخیص: عطاء الله تدیّن، تهران: فراهانی، 1350 ش. 23. ترجمه و شرح «رسالة الحقوق» امام سجّاد علیه السلام، محمّد سپهری، قم: دار العلم، 1375 ش، چهارم. 24. ترجمه و شرح صحیفه کامله سجّادیه، سیّد علینقی فیض الإسلام (م 1364ش)، تهران: فقیه، پنجم. 25. ترجمه و شرح نهج البلاغه، سیّد علینقی فیض الإسلام (م 1364ش)، تهران: جاویدان. 26. ترجمه و شرح نهج البلاغه، مصطفی زمانی، قم: پیام آزادی، 1374، دوم. 27. ترجمه و شرح نهج البلاغه، مصطفی زمانی، بازیبانی و تصحیح: قاسم شیرجعفری، تهران: نبوی، 1385 ش. 28. ترجمه و شرح نهج البلاغه، ملّا فتح الله کاشانی، تصحیح: محمّد جواد ذهنی تهرانی، تهران: پیام حق، اول. 29. توضیح نهج البلاغه، السیّد محمد الحسینی الشیرازی، بیروت: دار العلوم، 1423 ق، سوم. 30. حدیث بندگی و دلبردگی (شرح دعای ابو حمزه ثمالی)، عبد الکریم سروش، تهران: صراط، 1375 ش. 31. حکمت و معیشت (شرح نامه امام علی علیه السلام به امام حسن علیه السلام)، عبد الکریم سروش، تهران: صراط، 1373 ش، اول. 32. الصحیفة السجّادیه، شرح و تصحیح: عزّ الدین الجزائری، بیروت: 1417 ق. 33. خطبه حضرت فاطمه زهرا و ماجرای فدک، حسینعلی منتظری، قم: تفکر، 1376 ش. 34. دُرّج گهر

(ترجمه وصایای پیامبر به ابی ذر)، محمد علی انصاری، قم: چاپ خانه حکمت، بی تا. 35. درس هایی از نهج البلاغه، حسینعلی منتظری، تهران: سرایی، 1379، دوم. 36. الدرّة النجفیة فی شرح نهج البلاغة الحیدریة، میرزا ابراهیم بن حسین الدنبلی الخونی (م 1324ق)، چاپ سنگی. 37. دیار عاشقان (تفسیر جامع «صحیفه سجّادیه»)، حسین انصاریان، تهران: پیام آزادی، 1383 ش. 38. رخساره خورشید (شرح خطبه فاطمه زهرا علیها السلام)، محمد تقی خلجی، قم: میثم تمار، 1384 ش. 39. روزهای فاطمه علیها السلام (شرحی بر خطبه فدک)، علی صفایی حائری، قم: لیلّة القدر، 1383 ش. 40. روزه راستین (شرح دعاهای ماه مبارک رمضان)، سیّد روح الله خاتمی اردکانی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1418 ق، دوم. 41. الدرّة البیضاء فی شرح خطبة فاطمة الزهراء، محمد تقی الرضوی القمی (م 1344 ق)، بی جا: بی نا، 1352 ق. 42. زمزمه رمضان (شرح بر دعاهای ماه مبارک رمضان)، ابراهیم کاهه، تهران: فرهنگ امروز، 1378 ش. 43. سیمای ائمه علیهم السلام در شرح زیارت جامعه کبیره، 3 ج، علی نظامی و تقدیر خانم حصار، قم: مرتضی، 1374 ش، اول. 44. شرح احتشام بر نهج البلاغه امام، جواد طارمی زنجانی (م 1325 ق). 45. شرح الأربعین النبویّة، محمد حسین الجلالی، بیروت: مؤسّسة الأعلمی، 1407 ق. 46. شرح چهل حدیث، سیّد روح الله موسوی (امام خمینی)، تهران: مؤسّسه تنظیم و نشر آثار امام، 1371 ش. 47. شرح حدیث جنود عقل و جهل، سیّد روح الله موسوی (امام خمینی)، تهران: مؤسّسه تنظیم و نشر آثار امام، 1377 ش. 48. شرح حدیث عرض دین حضرت عبد العظیم، لطف الله صافی گلپایگانی، قم: مؤسّسه انتشارات حضرت معصومه علیها السلام، 1376 ش. 49. شرح خطبه حضرت زهراء علیها السلام، 2 ج، سیّد عزّ الدین زنجانی، قم: دفتر تبلیغات، 1380 ش، ششم. 50. شرح خطبه حضرت زینب علیها السلام در کوفه، [آیة الله] حیدر قلی خان سردار کابلی (م 1372 ق)، کرمانشاه: مطبعه سردار، 1365 ق. 51. شرح خطبه ششقیّه، حمید احمدی، تهران: زُره، 1373 ش، اول، رقی. 52. شرح خطبه ششقیّه، مرتضی قاسمی کاشانی، کاشان: مُرسل، 1377 ش، اول، پالتویی. 53. شرح خطبه متّقین در نهج البلاغه، مجتبی علوی تراکمه ای، قم: بنیاد معارف اسلامی، 1372 ش، اول. 54. شرح خطبة البیان، محمد بن محمود فانی شیرازی دهمدار، تهران: صائب، 1379 ش. 55. شرح خطبة الصدیقة فاطمة الزهراء علیها السلام، محمد طاهر آل شبیر الخاقانی، قم: أنوار الهدی، 1412 ق. 56. شرح دعای سحر، امام خمینی، ترجمه: سیّد احمد فهری، تهران: نهضت زنان مسلمان، 1359 ش. 57. شرح دعای صباح، سیّد محمد حسن آقا نجفی قوچانی (1256 _ 1315 ق)، تهران: هفت، 1378 ش، اول. 58. شرح دعای عرفه، محمد باقر مدرّس بستان آبادی، تهران: دار الکتب الإسلامیه، 1379 ش، اول. 59. شرح دعای عرفه، محمد علی فاضل، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس، 1381 ش، دوم. 60. شرح دعای عرفه امام حسین، محمد تقی نقوی، تهران: دفتر تحقیقات و انتشارات بدر، 1371 ش، اول. 61. شرح دعای مکارم الأخلاق، محمد علی صالح غفّاری، تهران: برهان، 1372 ش. 62. شرح دعای ندبه، محیی الدین علوی طالقانی، تهران: صدوق، 1371 ش، اول. 63. شرح رساله الحقوق، السیّد حسن القبانچی، قم: مؤسّسة دار التفسیر، 1416 ق. 64. شرح رساله الحقوق، صالح بن مهدی صحین الساعدی النجفی (م 1386 ق)، تحقیق و تعلیق: حسام الساعدی، بیروت: دار المرتضی، 1426 ق. 65. شرح زیارت امین الله، سیّد هاشم رسولی محلاتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1374 ش، اول. 66. شرح زیارت جامعه کبیره، محمد و رضی وحیدی و هاشم صالحی، قم: وفایی، 1378 ش، اول. 67. شرح زیارت جامعه کبیره، محمد هادی شیخ الإسلامی، گردآوری: محمد جواد حائری طبسی، مشهد: فدک و دار القرآن الکریم، 1376 ش، دوم. 68. شرح شیوای عبد الوهاب بر سخنان امیر، عبد الوهاب الحسینی الأرموی، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس، 1370 ش. 69. شرح صحیفه سجّادیه، محمد علی مدرّسی چهاردهی، تصحیح: احمد پاکتچی، تهران: المکتبة المرتضویة، 1360 ش. 70. شرح الصحیفة السجّادیه، السیّد محمد الحسینی الشیرازی، بیروت: دار العلوم، 1423 ق، چهارم. 71. شرح صد کلمه قصار از کلمات امیرالمؤمنین علیه السلام، شیخ عبّاس قمی، قم: در راه حق، 1373 ش. 72. شرح نهج البلاغه، میرزا محمد علی چهاردهی گیلانی (م 1334 ق). 73. شرح نهج البلاغه یا دائرة المعارف علوی، میرزا خلیل کمره ای (م

1405ق). 74. شرح نهج البلاغة، السيّد عباس الموسوی، بیروت: دار الرسول الأکرم ودار المحجّة البيضاء، 1418 ق. 75. شرح و ترجمه صحیفه سجّادیه، سیّد احمد فهری، تهران: مفید، 1370 ش. 76. شرح و تفسیر خطبه پیامبر اکرم در غدیر، محمّد تقی بن کاظم النقی، ترجمه: مهدی جعفری، تهران: مؤسسه تحقیقاتی _ فرهنگی جلیل، 1415 ق. 77. شرح و تفسیر دعای کمیل، محمّد علی صالح غفّاری، تهران: بعثت، 1378 ش. 78. شرح و تفسیر دعای مکارم الأخلاق، محمّد تقی فلسفی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1377 ش، دوم. 79. شرح و تفسیر دعای مکارم الأخلاق (گفتار فلسفی)، محمّد تقی فلسفی (1287 _ 1377 ش)، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1373 ش. 80. شرح وسائل الشیعة (از ابتدای باب طهارت، در یک جلد)، السيّد حسن الصدر. 81. شرح وصیّتی از وصیّت های امیر المؤمنین، سیّد هاشم رسولی محلاتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1379 ش. 82. شرح وصیّتی از وصیّت های امیر المؤمنین علیه السلام هنگام شهادت، سیّد هاشم رسولی محلاتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1379 ش، اوّل. 83. شرحی بر دعای کمیل، عبد العلی بازرگان، تهران: شرکت سهامی انتشار، 1376 ش. 84. شفاء الصدور فی شرح زیارة العاشور، میرزا ابوالفضل الطهرانی، تصحیح: السيّد ابراهیم الشیبیری، تهران: مرتضوی، 1376 ش. 85. صحیفه اسلام (شرح جامع ترین وصیّت رسول اکرم)، محمّد درضا حاج شریفی، قم: حضور، 1376 ش، اوّل. 86. طلیعه رمضان (شرح دعاهاى ماه رمضان)، محمّد درضا خطیبی، قم: محمّد درضا خطیبی، 1379 ش. 87. علی علیه السلام و خطبه تَنْجِیْهِ، عبد العلی گویا، تهران: زراره، 1379 ش. 88. علی علیه السلام و زیارت جامعه کبیره، عبد العلی گویا، تهران: زراره، 1378 ش. 89. علی علیه السلام و العوالم، عبد العلی گویا، تهران: زراره، 1378 ش. 90. علی علیه السلام و فوج فائزین، عبد العلی گویا، تهران: حافظ نوین، 1376 ش. 91. علی علیه السلام و فوج مقتحم، عبد العلی گویا، تهران: حافظ نوین، 1375 ش. 92. علی علیه السلام و المناقب، عبد العلی گویا، تهران: زراره، 1376 ش. 93. غرر الحکم و درر الکلم، عبد الواحد بن محمّد التمیمی الّامدی (م510ق)، ترجمه و شرح: سیّد هاشم رسولی محلاتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1378 ش، دوم. 94. فرهنگ آفتاب (تفسیر موضوعی _ الفبایی نهج البلاغه)، عبد المجید معادیخواه، قم: ذره، 1377 ش. 95. فی ظلال الصحیفة السجّادیه، محمّد جواد مغنیه، تحقیق: سامی الغریری، قم: دار الکتاب الإسلامی، 1423 ق، اوّل. 96. کشف غطاء الکربة عن وجه دعاء الندبة، میر جلال الدین المحدث الأرموی (چاپ شده در: میراث محدث ارموی)، قم: دار الحدیث، 1385 ش. 97. اللّمعة البیضاء فی شرح خطبة الزهراء، هاشم میلانی، قم: الهادی، 1377 ش، اوّل. 98. منشور نینوا (شرح و تفسیری بر زیارت عاشورا)، مجید حیدری فر، قم: مسجد مقدّس جمکران، 1377 ش. 99. نیایش امام حسین در صحرای عرفات، محمّد تقی جعفری تبریزی، تهران: کرامت، 1378 ش، سوم. 100. نیت، راه هدایت (شرح حدیث اخلاص از «شرح چهل حدیث» امام خمینی)، محمّد حسن احمدی فقیه، تهران: ذکر، 1384 ش، پنجم. 101. واپسین گفتار (شرح خطبه حضرت زهرا علیها السلام)، محمّد حسین بروجردی. 102. وسیلة القربة فی شرح دعاء الندبة، علی بن علیرضا الخاکمردانی (چاپ شده در: میراث محدث ارموی)، قم: دار الحدیث، 1385 ش. 103. وسیلة النجاة در شرح دعای سمات، علی اکبر نهاوندی، تصحیح: محمّد فربودی، قم: نهاوندی، اوّل. 104. وصال العارفین شرحی بر دعای عرفه امام حسین علیه السلام، احمد زمرّدیان، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1378 ش، اوّل. 105. الروض النضیر فی معنی حدیث الغدیر، فارس حسّون کریم، قم: مؤسسه امیر المؤمنین علیه السلام، 1419 ق، اوّل. 106. الروضة من الکافی، 2 ج، محمّد بن یعقوب الكلینی، تصحیح، ترجمه و شرح: سیّد هاشم رسولی محلاتی، تهران: علمیه اسلامیة، 1350 ش. 107. هداية النجدین و تفصیل الجندین فی شرح حدیث العقل و جنوده، السيّد حسن الصدر.

دو . تعلیقه و حاشیه نویسی

علامه میرزا ابوالحسن شعرانی

نگاهی به زندگی علامه شعرانی

دو . تعلیقه و حاشیه نویسیاز جمله فعالیت های علمی عالمان دینی از قرون گذشته ، نگارش حاشیه یا تعلیقه زنی بر کتاب های قدما بوده است . بدین صورت که وقتی شخصی در یکی از علوم ، صاحب نظر می شد ، دیدگاه های خود یا دیگرانی را که به نظرش صحیح تر است ، ذیل مطلب یا در حاشیه ، متذکر می گردید . چه بسا شاگردانی پس از سال ها علم آموزی ، بر آثار استادان خود ، حاشیه می نوشتند . این کار ، در همه رشته های علمی رواج داشته و در سده معاصر ، گسترش بیشتری یافت ، البته نمود آن بیشتر در آثار فقهی است ، بخصوص پس از نگارش کتاب العروة الوثقی توسط آیه الله سید محمد کاظم یزدی ، هر مجتهدی که می خواست نظر فقهی خود را به دیگران عرضه کند ، بر این کتاب ، حاشیه می نوشت . در این جا جهت اختصار ، به یکی از تعلیقه نویسان مشهور ، اشاره می کنیم .

علامه میرزا ابوالحسن شاعرانیآیه الله علامه میرزا ابوالحسن شعرانی ، جدا از ترجمه ، شرح و تصحیح بسیاری از کتاب ها ، از محدود کسانی است که بیشترین همت خود را بر تعلیقه نویسی مصروف داشته و بر آثار متنوعی _ که بالغ بر دوازده عنوان اند _ حاشیه نگاشته است .

نگاهی به زندگی علامه شاعرانی (م 1352 ش) میرزا ابوالحسن شاعرانی ، در سال 1320 ق ، در تهران و در خانواده ای روحانی و دانش پرور به دنیا آمد . او بازمانده خاندانی از خاندان های عالم و باتقوا بود که سلسله نیاکان او به مآل فتح الله کاشانی ، دانشمند بزرگ و مفسر معروف عصر صفوی و صاحب تفسیر فارسی منهج الصادقین می رسد . جدّ اعلاّی او ، ابوالحسن مجتهد تهرانی است که پس از تحصیل در نجف و دریافت اجازه اجتهاد ، به تهران مراجعت کرد . آخوند غلامحسین ، پدر بزرگ میرزا ابوالحسن نیز از علمای پرهیزگار تهران بوده است و حاج شیخ محمد تهرانی ، پدر علامه شعرانی ، از علمای تهران بود که در سال 1346 ق ، از دنیا رفت . علامه شعرانی ، قرآن را نزد پدر عالمش شیخ محمد آموخت . بعد ، وارد مدرسه مروی تهران شد و به تحصیل ادبیات عرب ، فارسی ، منطق ، فقه ، اصول ، فلسفه ، ریاضیات و ... پرداخت . از مهم ترین اساتید وی در تهران ، حضرات آیات : سید حسن مدرّس ، میرزا مهدی آشتیانی و میرزا محمود قمی بودند . وی چندی در حوزه علمیه قم ادامه تحصیل داد و از محضر آیه الله شیخ عبد الکریم حائری بهره برد . سپس به نجف هجرت کرد و از محضر آیه الله سید ابو تراب خوانساری (م 1346 ق) استفاده کرد . او پس از تکمیل تحصیلات علمی و سیر و سلوک عرفانی ، در دوران رضاخان به تهران بازگشت و مشغول تدریس و تبلیغ و تحقیق شد . علامه شعرانی ، به چند زبان ، از جمله فرانسه ، ترکی و عبری تسلط داشت . او شاگردان فرهیخته ای تربیت کرد که از مشهورترین آنهاست : 1 . آیه الله میرزا هاشم آملی ، 2 . آیه الله عبد الله جوادی آملی ، 3 . آیه الله حسن حسن زاده آملی ، 4 . مرحوم استاد علی اکبر غفّاری ، 5 . مرحوم میر جلال الدین محدث ارموی و ... . این دانشمند کم نظیر ، پس از تحمّل مدّتی بیماری قلبی و ریوی ، در هفتم شوال 1393 برابر با دوازدهم آبان 1352 ، دعوت حق را لبیک گفت و در جوار حرم حضرت عبد العظیم حسنی علیه السلام رو به روی باغ طوطی به خاک سپرده شد .

برخی آثار علامه شعرانی

برخی آثار علامه شعرانی علامه شعرانی، در بسیاری از علوم و فنون اسلامی تبخّر داشت و صاحب نظر بود، از جمله در تفسیر و علوم قرآن، فقه و اصول، فلسفه، کلام، هیئت، نجوم، تاریخ و حدیث. وی در تمام این رشته‌ها آثار ارزشمندی به یادگار گذاشته است. ما در دو بخش، ابتدا برخی حواشی و تعلیقات علامه و سپس، آثار حدیثی و علوم حدیثی ایشان را ذکر می‌کنیم:

الف . حواشی و تعلیقات

ب . آثار حدیثی

الف . حواشی و تعلیقات 1 . حاشیه بر تفسیر مجمع البیان (10 ج) 2 . حاشیه بر تفسیر منهج الصادقین (10 ج) 3 . حاشیه بر تفسیر ابوالفتوح رازی (12 ج) 4 . حاشیه کبیره بر القواعد . 5 . حاشیه بر فصل الخطاب محدث نوری 6 . حواشی بر أسرار الحكم حکیم سبزواری 7 . تعلیقه بر روضة الشهداء

ب . آثار حدیثی 1 . تحقیق و تصحیح کتاب الوافی ، اثر مرحوم فیض کاشانی (3 ج) ؛ 2 . تعلیقات بر شرح أصول الکافی ، اثر ملاً صالح مازندرانی (12 ج) ؛ 3 . تعلیقات بر وسائل الشیعة (از ج 16 تا 20) ؛ 4 . حاشیه بر إرشاد القلوب ، اثر دیلمی ؛ 5 . ترجمه و شرح «دعای عرفه» سید الشهداء (ضمیمه کتاب فیض الدموع) ؛ 6 . ترجمه و شرح مفصل صحیفه سجّادیه ؛ 7 . تحقیق و تصحیح جامع الرواة ؛ 8 . رساله ای در علم درایه ؛ 9 . رساله در ردّ فصل الخطاب حاجی نوری .

سه . غریب الحدیث غریب الحدیث یا غریب نگاری حدیث ، علمی است که به بررسی احادیث دشوار و معانی پنهان مانده حدیث و شرح واژه های دشوار آن می پردازد. (1) بعضی معتقدند اول کسی که درباره غریب الحدیث تألیف داشته است ، ابو عبیده معمر بن مثنی تمیمی (م 210ق) یا نصر بن شمیل مازنی (م 203ق) بوده است و در مرحله بعد ، افرادی چون اصمعی و ابو عبیده قاسم بن سلام (م 242ق) و در ادامه ، زمخشری (م 548ق) ، مؤلف کتاب الفائق و ابن اثیر (م 606ق) ، مؤلف کتاب النهایة بوده اند. (2) گرچه دکتر حسین نصار در کتاب المعجم العربی _ نشأته و تطوره، به استناد کتاب ابن ندیم گفته که عبدالرحمان بن عبد الاعلی سلمی، گوی سبقت را در این میدان ربوده است . (3) در میان شیعه ، بخصوص در دو قرن اول هجری ، به کتابی در این زمینه برخوردیم ، گرچه در زمینه غریب القرآن (غریب نگاری قرآن) ، اثری از نیمه اول قرن دوم نام برده اند و به عبارت دیگر ، نخستین کتابی که در زمینه کشف معانی لغات متون دینی تدوین شده ، کتاب تفسیر غریب القرآن مربوط به ابو سعید ابان بن تغلب بن رباح بکری (م 141 ق) از اصحاب بزرگ سه امام (امام سجّاد ، امام باقر و امام صادق علیهم السلام) است و شاید دلیل بی توجهی به تدوین کتاب های غریب ، حضور پی در پی ائمه معصوم علیهم السلام و بهره گیری مستقیم از گنجینه علوم و معارف آنان بوده که نیاز به تألیف آن را منتفی ساخته بود، (4) برخلاف اهل سنت که با کوتاه شدن دستشان از وجود پیامبر خدا و برخی صحابه، در فهم بیانات دینی و بعضی واژه ها با مشکل مواجه شدند. احتمالاً اولین اثر شیعی که در توضیح معنای روایات تألیف شده ، کتاب معانی الأخبار شیخ صدوق باشد . جامع ترین و مهم ترین اثر غریب الحدیثی در میان شیعه ، کتابی است که در قرن یازدهم هجری ، با نام مجمع البحرین و مطلع النیرین ، به قلم فخر الدین بن محمد علی خفاجی ، معروف به طریحی ، پدید آمد. این کتاب ، علاوه بر لغات احادیث نبوی، شامل لغات مشکل روایات ائمه علیهم السلام نیز هست. طریحی ، تدوین کتابش را به روش الصحاح جوهری انجام داده است. اینک به معرفی دو اثر معاصر در این زمینه می پردازیم .

- 1- . علوم الحدیث و مصطلحه ، ص 112 . مؤلف این کتاب ، صبحی صالح ، در ادامه این تعریف خود ، علّت این دشواری در فهم احادیث را به نقل از بعضی ، فساد در زبان عربی دانسته است (شاید فساد در این جا به معنای تغییر و تحوّل و اختلاط لغات باشد) .
- 2- . ر . ر . ك : علم الحدیث ، مدیرشانه چی ، ص 150 _ 152 .
- 3- . غریب الحدیث فی بحار الأنوار ، ص 7 (مقدمه) .
- 4- . شاید علّت بی رونقی این دانش در میان شیعیان پس از دوره حضور ائمه معصوم علیهم السلام نیز پیدایش کتاب های بزرگی چون الفائق زمخشری و الصحاح جوهری... باشد.

1. غریب الحدیث فی «بحار الأنوار»

1. غریب الحدیث فی «بحار الأنوار» تألیف حجة الاسلام والمسلمین حسین حسینی بیرجندی، با تحقیق پژوهشگران مرکز تحقیقات دار الحدیث. این کتاب، ابتدا در سال 1378 ش، در چهار مجلد و در قطع وزیری توسط وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی منتشر شد و سپس در سال 1379 ش، به صورت یک جلدی رحلی در یک هزار صفحه، توسط همان ناشر، مجدداً به چاپ رسید. علامه مجلسی، در ضمن مجلّات بحار الأنوار، لغات و عبارات های مبهم و مغلق آن را شرح و تفسیر نموده و بعضاً نکات ارزنده ای در تفسیر حدیث به حدیث، ارائه نموده است. پراکندگی این شروح و توضیحات در این تعداد مجلد، استفاده از آنها را محدود و مشکل ساخته است. کتاب حاضر، این الفاظ و مفردات بسیار و این شرح و تفسیرهای پراکنده را به صورت یک جا و به ترتیب حروف الفبا، در خود جای داده است، بدین صورت که ماده کلمات مورد نظر، به ترتیب معجم منظم شده و طبق روش ابن اثیر، مدوّن شده است. مؤلف، بجز شرح ها و توضیحات علامه مجلسی، مفردات موجود در کتاب ابن اثیر - که مداخل آن در بحار الأنوار موجود بوده - و نیز آنچه از مفردات نهج البلاغه را که توسط صبحی صالح شرح شده، گردآوری نموده است. در این میان، الفاظ و عباراتی که توسط معصومان علیهم السلام شرح گردیده نیز به عنوان مدخل در این کتاب، استفاده شده است. گفتنی است در تهیه و تنظیم این اثر ارزشمند، مرکز تحقیقات دار الحدیث، همکاری جدی و قابل توجهی داشته که می توان موارد آن را چنین برشمرد: 1. مقابله همه احادیث وارد شده و تکمیل نواقص آنها بر اساس بحار الأنوار چاپ بیروت؛ 2. مقابله همه توضیحات علامه مجلسی و اصلاح آنها و افزودن شماره جلد و صفحه در دادن نشانی توضیحات؛ 3. مقابله بیشتر شروحي که از کتاب های لغت گرفته شده است؛ 4. ویرایش و دقت در صحت آوردن متون نقل شده، زیر مواد و مفردات آنها.

2. نزهة النظر فی غریب النهج و الأثر

2. نزهة النظر فی غریب النهج و الأثر تألیف آقای عادل عبدالرحمان البدری . شاید بتوان اولین شارح لغات غریب کتاب نهج البلاغه را خود سید رضی (359 _ 406 ق) دانست ؛ چرا که او در لابه لای بعضی سخنان امام علی علیه السلام تعلیق هایی نوشته و توضیحاتی داده است . همچنین ، پس از ذکر حکمت ها ، فصلی را به سخنان غریب امام علی علیه السلام اختصاص داده است . پس از وی نیز شارحان و مفسران نهج البلاغه ، کم و بیش به لغات و تعبیرات غریب این کتاب پرداخته اند؛ اما کمتر کتابی مستقل در این باب به نگارش در آمده است . کتاب نزهة النظر فی غریب النهج و الأثر ، در سال 1421 ق ، در 948 صفحه توسط مؤسسه المعارف الاسلامیه در قم منتشر گردید . این کتاب ، حاوی لغات غریب نهج البلاغه و کتب اربعه حدیث شیعه است . مؤلف ، پس از ذکر ریشه لغات غریب ، ابتدا حدیثی را که شامل مشتقات آن لغت است ، بیان نموده و سپس ، توضیحات برگرفته از منابع لغوی را به تناسب ذکر می کند و چنانچه حدیثی دربر گیرنده مشتقاتی از آن لغت بوده ، به عنوان مؤید ذیل آن آورده شده است . صرف نظر از کاستی ها و اشتباهات محتوایی و مطبعی موجود در این کتاب و همچنین ، فقدان فهرس فنی لازم ، تلاش وافر مؤلف در تدوین چنین اثر مفیدی ، درخور تحسین است .

چهار . قواعد فقه الحدیث**اشاره**

چهار . قواعد فقه الحدیث قواعد فقه الحدیث یا در واقع ، روش شناسی فهم حدیث ، یکی از شاخه های مهم دانش فقه الحدیث (یا درایة الحدیث به معنای عام آن) است و در آن ، از مباحثی چون: نقل به معنا در احادیث، تعارض احادیث، نسخ در احادیث، تقیّه، و شناخت شرایط صدور و... بحث می گردد . دانستن و به کار گیری این قواعد ، در تفسیر بهتر و فهم عمیق تر متون حدیثی ، حائز اهمیت بسیار است. با توجه به خیزش بلند در سده های یازدهم و دوازدهم هجری برای فهم بهتر حدیث و تألیف آثار مهمی در شرح و تعلیقه نویسی بر احادیث، و با تأملی در این آثار، برخی از قواعد و روش های فهم حدیث را می توان از لایه لای این شروح و تعلیقه ها و نیز مباحث اصول فقه، استخراج کرد ، گرچه هر يك از مؤلفان آنها به راهی رفته اند و دیدگاه خاصی را غلبه داده اند . با این که این بخش از علوم حدیث از اهمیت ویژه ای برخوردار است، اما آثار مستقل و جامع در این زمینه ، بسیار اندك است و پیشینه همین چند اثر موجود هم به يك دهه قبل نمی رسد. که در این مجال ، به معرفی آنها خواهیم پرداخت :

1. فقه الحدیث و روش های نقد متن

2. اصول و قواعد فقه الحدیث

1. فقه الحدیث و روش های نقد متنگارش نهله غروی نایینی و کمال صحراپی اردکانی . این کتاب به سال 1379 توسط دانشگاه تربیت مدرس در تهران به چاپ رسیده است . کتاب ، مجموعا از هشت فصل تشکیل شده است : فصل اول ، شامل اصطلاحات و تعاریف مورد نیاز این بحث است . فصل دوم به جایگاه و اهمیت حدیث اختصاص یافته است . در فصل سوم ، علوم حدیث از نظر متن ، بررسی شده است . فصل چهارم ، درباره جعل حدیث است . فصل پنجم به موقعیت حدیث و فقه الحدیث اشاره دارد . فصل ششم ، در بردارنده مباحث فقه الحدیثی است . در فصل هفتم ، تعارض میان احادیث و روش های حل آن مطرح گردیده است . و در فصل هشتم ، عملکرد شیخ طوسی در رفع تعارض میان احادیث ، بررسی شده است . در تعاریف و مستندات این کتاب ، هم از منابع شیعه و هم از منابع اهل سنت ، استفاده شده و بعضا از تعاریف علم اصول فقه نیز بهره گرفته شده است . این کتاب به عنوان کتاب درسی مقطع کارشناسی ارشد در رشته علوم قرآن و حدیث ، تألیف شده است .

2. اصول و قواعد فقه الحدیث تألیف آقای محمد حسن ربّانی این کتاب ، به سال 1383 ش ، توسط انتشارات بوستان کتاب در قم به چاپ رسیده است . این اثر ، مجموعه ای است از قواعد و اصول قوانین فقه الحدیث که نگارنده آن از میان شروح معتبر حدیثی و کتب درایه ای جمع آوری و بسط و تنظیم نموده است . مؤلف ، جمعا بیست قاعده از این قواعد را گردآوری ، شرح و بسط داده و شواهدی نیز از کتاب های فقهی بر آن افزوده است . کتاب ، در سه بخش تنظیم گردیده است . بخش اول ، تحت عنوان کلیات ، شامل تعریف و اصطلاحات مرتبط با حدیث و فقه الحدیث است . در بخش دوم ، قواعدی که در فقه الحدیث باید رعایت شود ، بیان شده که جمعا درباره بیست قاعده بحث شده است ، از جمله این قواعد : 1 . توجه به حدیث بودن کلام ؛ 2 . توجه به صدر و ذیل روایت ؛ 3 . رجوع به منابع اولیه حدیث ؛ 4 . عدم مخالفت با قرآن ؛ 5 . عدم مخالفت با سنت قطعی . بخش سوم ، نیز به نکات لازم در شرح حدیث اشاره شده است . در پایان نیز فهرست های فنی برای آن ، استخراج شده است .

3 . فقه الحدیث

4 . روش فهم حدیث

3 . فقه الحدیث تألیف آقای محمّد علی ربّی پور این کتاب در سال 1381 ش ، توسط دانشگاه آزاد اسلامی ، واحد تبریز ، در قطع رقعی به چاپ رسیده است .

4 . روش فهم حدیث تألیف آقای عبدالهادی مسعودی . این کتاب ، در سال 1384 ش ، در 286 صفحه وزیری ، توسط دانشکده علوم حدیث و انتشارات سمت ، در تهران ، منتشر شده است .

5. أسباب اختلاف الحديث

مروری بر کتاب «أسباب اختلاف الحديث»

5. أسباب اختلاف الحديث تأليف آقاي محمد احساني فر لنگرودی . این کتاب ، در سال 1385 ش ، در 728 صفحه وزیری ، توسط انتشارات دارالحديث ، در قم ، منتشر شده است .

مروری بر کتاب «أسباب اختلاف الحديث» این کتاب ، در يك مقدمه و پنج بخش و يك خاتمه سامان یافته که بخش های آن ، عبارت اند از : 1 . عوامل مربوط به آسیب های برآمده از کار راویان (القسم الأول : عوارض التحديث) ؛ 2 . عوامل مربوط به لوازم محیط تشریح یا قانون گذاری (مقتضیات محیط التشریح و التقنین) ؛ 3 . عوامل مربوط به شیوه های مختلف گویش و تعبیر (مقتضیات أسالیب التّعبیر) ؛ 4 . عوامل مربوط به تحوّل اوضاع ، از جمله شرایط زمان و مکان (مقتضیات تغیر الظّروف) ؛ 5 . عوامل ویژه عرصه تفسیر و احادیث مربوط به آن (خصائص حقل التّفسیر) . ویژگی های این اثر را می توان چنین بر شمرد : الف) در خلال پنج بخش کتاب ، هشتاد سبب از اسباب یا عوامل اختلاف حدیث را به صورت موضوعی و مستدلّ (و برخی دیگر را نیز به طور ضمنی و اجمالی) به بحث می گذارد . ب) نوعاً هر سبب با امور ذیل همراه است : 1 . بیان ماهیت و خصایص سبب ؛ 2 . مثال هایی از احادیث متنافی ؛ 3 . بیان مورد و گونه اختلاف ؛ 4 . راه های علاج (ثبوتی یا اثباتی) اختلاف . ج) مفهوم اختلاف حدیث در این پژوهش ، اعمّ از : تنافی صوری یا جدّی بدوی و یا تنافی دائمی و مستقر بین مفاد احادیث است . از این رو ، در کار حلّ اختلاف ، از هر سه شیوه علاج به : 1 . تفسیر و تبیین ، 2 . جمع دلالی ، 3 . ترجیح بندی ، بهره می گیرد . د) بخش پنجم کتاب ، مباحث گوناگونی از اصول و قواعد و مبانی تفسیر را بررسی می نماید (علاوه بر مباحث مرتبط با : اصول ، فقه ، درایه و معارف ، در چهار بخش نخست کتاب) . ه) مؤلّف در حلّ اختلاف احادیث ، علاوه بر «روش اثباتی» _ که دانش های کاربردی همچون فقه ، عمدتاً از این شیوه بهره می گیرند _ ، از «روش ثبوتی» نیز استفاده می کند . و) مقدّمه کتاب ، علاوه بر تعریف و تبیین ماهیت «روش اثباتی» و «روش ثبوتی» ، به بررسی تعریف ، تاریخ و پیشینه ، اقسام ، و سایر مباحث مربوط به اختلاف حدیث ، بویژه اسباب اختلاف ، می پردازد . ز) گرچه در گذشته کتب فراوانی در موضوع «مختلف الحديث» (یا اختلاف احادیث) تألیف و منتشر شده ؛ لیکن این اثر ، ظاهراً نخستین کتاب انتشار یافته در موضوع اسباب (عوامل) اختلاف حدیث است .

چند پژوهش دیگر

چند پژوهش دیگرگفتنی است همه یا بخش هایی از کتاب های زیر نیز به قواعد فقه الحدیث ، اختصاص دارد : 1 . روایت و درایت ، محمد امین ، قم : محمد امین ، 1372 ش . 2 . درس نامه علوم حدیث ، علی نصیری ، قم : نصایح ، 1377 ش . 3 . حدیث پژوهی ، مهدی مهریزی ، 2 ج ، قم : دار الحدیث ، 1381 _ 1386 ش . 4 . تقیّه در فقه و حدیث شیعه ، نعمة الله صفری فروشانی ، قم : بوستان کتاب ، 1382 ش . 5 . مقدمه مرآة العقول ، السید مرتضی العسکری ، 2 ج تهران : دار الکتب الإسلامیة ، 1399 ق . 6 . مبانی و روش های نقد حدیث در کتب اربعه ، فتحیه فتّاحی زاده ، قم : دانشگاه قم ، 1385 . 7 . مبانی رفع تعارض اخبار از دیدگاه شیخ طوسی در «استبصار» ، سید علی دلبری ، مشهد : دانشگاه علوم اسلامی رضوی ، 1385 ش . 8 . روش های فقه الحدیثی امام خمینی ، محمد عصّار پور آرانی ، تهران : پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی ، 1385 ش .

پنج . نقد حدیث**اشاره**

پنج . نقد حدیث پس از رحلت پیامبر خدا، به دستور بعضی صحابه، تدوین حدیث ممنوع شد . با صرف نظر از علل منع تدوین حدیث، باید توجه داشت که شروع دوباره تدوین و گردآوری احادیث در سال 101ق، به دستور عمر بن عبد العزیز آغاز شد و در عصر منصور دوانیقی (حك 143ق) رشد بیشتری یافت و به نهضتی فراگیر برای نوشتن حدیث، بدل گشت. تأخیر حدود یکصد و پنجاه سال در نوشتن و گردآوری احادیث، آثار سوء و مفاسدی را به دنبال داشته است، از جمله: فراموشی راویان حدیث که منجر شد بسیاری از گفته های راه گشای پیامبر صلی الله علیه و آله به دست ما نرسد. همچنین، موجب سوء استفاده دنیاگرایان و حکامی گردید که برای رسیدن به مال و منال یا تثبیت قدرت و حکومت خود، دروغ های خود را با احادیث پیامبر صلی الله علیه و آله خلط نمودند و بهره گیری از کلام نورانی پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه معصوم علیهم السلام را دشوار ساختند. به همین علت، تنقیح و پالایش این احادیث، امری ضرور به نظر می آمد، که این مهم، توسط علمای خلف در سده های بعدی به انجام رسید . اکنون به معرفی آثاری از نقد حدیث در سده چهاردهم و پانزدهم خواهیم پرداخت:

1. الأخبار الدخيلة

مروری بر «الأخبار الدخيلة»

1. الأخبار الدخيلة تأليف علامة شيخ محمد تقی شوشتری، (1) دانشمند نجاد و تیزبین که عمر پُر برکت خود را در راه کسب علوم و معارف اسلامی و تحقیق، سپری نمود. چاپ دوم این کتاب با تصحیح و تعلیق علی اکبر غفّاری، به سال 1401 ق، به وسیله مکتبه الصدوق در تهران منتشر شده است.

مروری بر «الأخبار الدخيلة» الأخبار الدخيلة، عنوان مجموعه ای چهار جلدی است که به بررسی موشکافانه روایات پرداخته و توسط مرحوم علی اکبر غفّاری، تصحیح و بر آن تعلیقه نوشته شده است. جلد اول آن که شامل متن اصلی کتاب است، در سه باب تنظیم یافته است. باب اول، در احادیث تحریف شده و شامل دوازده فصل است. عناوین بعضی از این فصل ها چنین است: 1. حدیث هایی که ضرورت مذهب شیعه به تحریف آن گواهی می دهد؛ 2. حدیث هایی که تاریخ به تحریف آنها گواهی می دهد؛ 3. حدیث هایی که سند آنها تحریف شده است؛ 4. حدیث هایی که قسمتی از آنها افتاده و... باب دوم، در احادیث جعلی و دروغین بوده و چهار فصل را در بر دارد. از جمله فصول این باب است: 1. خبرهای کسانی که ادعای رؤیت امام زمان را کرده اند؛ 2. خبرهایی که از روی غرض ورزی در آنها کم و زیاد شده است. باب سوم، که در مورد «ادعیه» است و خود به دو بخش ادعیه ساختگی و ادعیه تحریف شده تقسیم می شود. سه جلد دیگر کتاب الأخبار الدخيلة که به عنوان مستدرک در سال های بعد تألیف و چاپ گردید و هر يك، دارای فصولی به عنوان ملحقات ابواب جلد اول هستند، بدین ترتیب است: جلد دوم، شامل ملحقات دوازده فصل از باب اول، ملحقات فصل چهارم از باب دوم و ملحقات فصل اول از باب سوم است؛ جلد سوم، شامل مستدرک یازده فصل از باب اول (از فصل دوم تا دوازدهم)، مستدرک فصل چهارم از باب دوم و مستدرک فصل اول از باب سوم؛ جلد چهارم، شامل ملحقات دوازده فصل از باب اول، ملحقات فصل سوم و چهارم از باب دوم و ملحقات فصل اول از باب سوم. (2)

1- شرح زندگی ایشان، در «فصل سوم / بخش رجال» گذشت.

2- گفتنی است این کتاب، هم اکنون در مرکز تحقیقات دار الحدیث، در حال تحقیق و بازسازی است.

2. الموضوعات في الآثار والأخبار، عرض و دراسة

2. الموضوعات في الآثار والأخبار، عرض و دراسة⁽¹⁾ نگاشته آقای هاشم معروف الحسنی . (2) این اثر، به سال 1407 ق / 1987 م ، به وسیله دار التعارف للمطبوعات ، در بیروت به چاپ رسیده است . در معرفی احادیث جعلی، تاریخچه و علل جعل حدیث و در راستای کتاب هایی چون الموضوعات ابن جوزی، اللآلی المصنوعة سیوطی و الأخبار الدخیلة ی علامه شوشتری است . مؤلف ، پس از معرفی سنت، سیر تحوّل حدیث و مسئله تدوین حدیث و جعل حدیث را مطرح نموده و سپس ، مواضع مختلف در برابر این پدیده را بررسی کرده است و در ادامه ، عوامل، زمینه ها و گروه های دست اندرکار آن را یادآور شده، که این مباحث ، نیمی از حجم کتاب را به خود اختصاص داده است. وی ، سپس نمونه هایی از احادیث جعلی را که در کتب شیعه آمده ، معرفی نموده و به نقد آن پرداخته است و در انتهای فصل ، چند نمونه از احادیث جعلی اهل سنت را نیز بررسی کرده است.

1- . همچنین این کتاب با عنوان اخبار و آثار ساختگی ، به قلم آقای حسین صابری به فارسی برگردانده شده و در سال 1372 ش ، توسط بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی به چاپ رسیده است .

2- . وی در سال 1919م ، در روستای جناتا در بخش صور ، در جنوب لبنان به دنیا آمد . در جوانی برای تحصیل علوم دینی عازم نجف گردید و پس از تکمیل تحصیلات به لبنان بازگشت و به عنوان روحانی مذهبی و سپس به عنوان قاضی محاکم جعفری در لبنان به خدمت پرداخت .

3. مَشْرَعَةُ الْبَحَارِ

3. مَشْرَعَةُ الْبَحَارِ تَأْلِيفُ آيَةِ اللَّهِ شَيْخِ مُحَمَّدِ أَصْفِ مُحَمَّدِ أَحْسَنِ . این کتاب ، در سال 1381 ش ، توسط مکتبۃ العزیزی در قم در دو جلد به چاپ رسیده است. مجموعه حاضر ، تعلیقه ای است بر احادیث بحار الأنوار که مؤلف ، طبق قواعد رجالی ، احادیث معتبر آن را از غیر معتبر ، تمییز داده و بدین صورت ، در کتاب خود عمل کرده است: 1. در ابتدا عنوان باب و شماره آن را در بحار الأنوار ، به همراه شماره جلد و صفحه ذکر شده و سپس روایات معتبر ، تنها با ذکر شماره آنها مشخص شده است ؛ یعنی روایاتی که شماره آنها نیامده ، از نظر مؤلف ، سند معتبری نداشته است. 2. مؤلف ، روایاتی را که در بحار الأنوار سند معتبری نداشته ، غیر معتبر دانسته است ، حتی اگر در دیگر مصادر حدیثی یا باب های دیگری از بحار ، سند معتبری داشته است ، چون مقصود مؤلف ، عدم اعتبار مطلق نبوده ، بلکه مقصود ، همان مورد خاص از سند بوده است . 3. بعضی متون روایات که نیاز به توضیح یا نقد داشته ، به طور مختصر ، توضیح داده شده و بعضاً توضیح آنها به دیگر کتب مؤلف ، ارجاع شده است.

4. علامه طباطبایی و حدیث

مروری بر کتاب «علامه طباطبایی و حدیث»

4. علامه طباطبایی و حدیث (روش شناسی نقد و فهم حدیث از دیدگاه علامه طباطبایی در «المیزان») نوشته خانم شادی نفیسی. این کتاب، توسط شرکت انتشارات علمی و فرهنگی در بهار 1384 به چاپ رسیده است.

مروری بر کتاب «علامه طباطبایی و حدیث» علامه طباطبایی، بخشی از تفسیر المیزان را به بحث از روایات، اختصاص داده است و بعضاً به نقد و ارزیابی آنها پرداخته است. وی، از یک سو در این بخش، به تناسب آیات، موضوعات مختلفی از اسباب نزول، عقاید، داستان‌ها و... آورده و از سوی دیگر، در داوری‌های خود درباره روایات، به پیامدها و ملازمات روایات نیز توجه نموده است، چنان که در ارزیابی آنها کمتر به سند روایات پرداخته و بیش از همه به متن آنها توجه نموده است. به همین علت، دیدگاه‌های علامه درباره روایات در المیزان، تلاشی نو و ارزشمند در بررسی و نقد حدیث شیعه و بعضاً اهل سنت در غیر حوزه فقه تلقی می‌شود. کتاب حاضر، کوشیده است با استخراج داوری‌های علامه و ساماندهی به نظریات ایشان در نقد و فهم حدیث، مجموعه‌ای ارزشمند در این حوزه فراهم آورد. این کتاب، در هشت فصل به ترتیب زیر تدوین یافته است: فصل اول، در دو بخش، ابتدا روایات فقه الحدیثی از پیامبر اکرم و ائمه معصوم علیهم السلام را گزارش نموده و سپس، معیارهایی را که اندیشه و روان در علوم حدیث عنوان کرده‌اند، مطرح نموده است. در فصل دوم، زندگی نامه علامه طباطبایی به اختصار آمده و کتاب المیزان، معرفی شده است. در فصل‌های سوم تا هفتم، روایات در پنج موضوع جداگانه بررسی شده‌اند. در همه فصول، ابتدا بحثی نظری از دیدگاه عالمان و دیدگاه علامه درباره این روایات، ارائه شده و سپس، شیوه برخورد علامه در المیزان، بررسی شده است. فصل سوم، به روایات تفسیری اختصاص دارد و دیدگاه عالمان و علامه درباره جایگاه روایات در تفسیر مسئله استقلال قرآن در دلالت یا عدم آن، مطرح شده است. فصل چهارم، به روایات اسباب نزول اختصاص یافته و بخصوص، چگونگی تمیز آنها از دیگر روایات، مطرح شده است. فصل پنجم، به روایاتی اختصاص دارد که به گونه‌ای آیات را در حق ائمه معصوم علیهم السلام تفسیر کرده‌اند. در فصل ششم، روایات اعتقادی به بحث گذاشته شده و دیدگاه عالمان و علامه طباطبایی درباره حجیت خبر واحد در موضوعات اعتقادی، بررسی شده است. فصل هفتم، به روایات داستانی اختصاص یافته و فصل هشتم، یعنی آخرین فصل کتاب به معیارهای مشترک نقد پرداخته است و با مروری بر فصول پیشین، جمع‌بندی کلی ارائه شده است. در خاتمه نیز چکیده‌ای از کتاب آمده و پس از ذکر منابع عربی و فارسی استفاده شده، فهرست جامعی از آیات و روایات به طور جداگانه، ارائه گردیده است.

5. نقد الحديث في علم الرواية و علم الدراية

5. نقد الحديث في علم الرواية و علم الدراية نوشته آقای حسین الحاج حسن . این کتاب ، در دو جلد به سال 1405 / 1985 م ، توسط مؤسسه الوفاء در بیروت منتشر شده است . این اثر _ که در اصل ، پایان نامه دکتری آقای حسین الحاج حسن (اهل لبنان) بوده _ ، در حوزه نقد حدیث شیعه تدوین یافته است ، گرچه در آن ، مباحث خارج از موضوع و پراکنده نیز به چشم می خورد. نویسنده، متن خود را در شش باب و هر باب را در چند فصل ، تنظیم نموده است که برخی از موضوعات مطرح شده ، بدین قرار است : سیره نبوی از ولادت تا بعثت، پدید آمدن حدیث و پیشرفت های آن، شیوه ها و فنون ادبی در احادیث پیامبر صلی الله علیه و آله ، اقسام حدیث و کیفیت اخذ حدیث، طرق و طبقات راویان، وضع حدیث، جرح و تعدیل، اصول نقد متن، علمای حدیث و دیدگاه های نقدی ابن خلدون، مقایسه بین علمای تاریخ و علمای حدیث.

چند پژوهش دیگر

چند پژوهش دیگر یادآور می شود مهم ترین کتاب های سده چهاردهم و پانزدهم در زمینه نقد و مفهوم شناسی حدیث شیعه (در حدّ اطلاع ما) همین موارد معرفی شده است . البته می توان در همین زمینه از کتاب ها و رساله های زیر نیز نام برد: 1. أبو هريرة، سيّد عبد الحسين شرف الدين، قم: الشريف الرضي، 1372، دوم. 2. الاحاديث المقلوبة و جواباتها، الحاج آقا حسين الطباطبائي البروجردي، تعريب: محمدرضا الحسيني الجلالی، قم: دار الحديث، 1374 ش. 3. تأثير مباني فلسفی در تفسير متون دينی از دیدگاه امام خمینی، محمدرضا ارشادی نیا، قم: بوستان کتاب، 1384 ش. 4. التحريفات و التصرفات في كتب السنة، السيّد علي الميلاني، قم: امام علي عليه السلام، 1379 ش. 5. الرسائل العشر في الأحاديث الموضوعة في كتب السنة، السيّد علي الميلاني، قم: ياران، 1376 ش. 6. مباني و روش های نقد حدیث در كتب اربعة، فتحیه فتّاحی زاده، قم: دانشگاه قم، 1385 ش. 7. مباني و روش های نقد متن حدیث، داوود معماری، قم: بوستان کتاب، 1384 ش. اخيراً هم مقالات قابل توجهی در بعضی نشریات فرهنگی و تخصصی در زمینه نقد حدیث نگاشته شده است که بعضی از آنها را ذکر خواهیم نمود: 1. «اثبات صدور حدیث از طریق مضمون شناسی و متن»، عبّاس ایزدپناه: علوم حدیث، ش 4، تابستان 1376 ش. 2. «الأحاديث الواردة في الخلفاء على ترتيب الخلافة»، السيّد علي الميلاني: تراثنا، ش 28، شعبان 1412. 3. «أحاديث تحريم النبي صلى الله عليه وآله متعه النساء»، السيّد علي الميلاني: تراثنا، ش 25، شوال 1411. 4. «تأملی در احاديث نقصان عقل زنان»، مهدی مهریزی: علوم حدیث، ش 4، تابستان 1376 ش. 5. «تدوين السنة أم تزييف السنة»، سيّد محمّد رضا حسینی جلالی: تراثنا، ش 35 و 36، ربيع الثاني _ رمضان 1414. 6. «حدیث تأثیر السحر في سيّد البشر في ميزان النقد»، السيّد حسن آل المجدّد الشيرازي: تراثنا، ش 38 و 39، محرّم _ جمادى الثانية، 1415. 7. «حدیث خطبة علي عليه السلام بنت أبي جهل»، السيّد علي الميلاني: تراثنا، ش 23، ربيع الثاني 1411. 8. «حول حدیث لا تجتمع أمتي على الضلالة سنداً و دلالة»، جعفر السبحاني: علوم الحدیث، ش 3، محرّم _ جمادى الثانية 1419 ق. 9. «درآمدی بر شیوه های ارزیابی اسناد حدیث»، مهدی مهریزی: علوم حدیث، ش 1، پاییز 1375 ش. 10. «روش نقد حدیث در تفسير الميزان»، مقصود فراستخواه: كيهان اندیشه، ش 44، 1371 ش. 11. «نقد الحدیث بين الاجتهاد والتقليد»، السيّد محمّد رضا الحسيني الجلالی: تراثنا، ش 32 و 33، رجب _ ذوالحجة 1413 ق. 12. «نقد دیدگاه های اهل سنت درباره حدیث غدیر»، سيّد محمود مدني: علوم حدیث، ش 7، بهار 1377 ش.

شش . علل الحدیث

شش . علل الحدیث علل الحدیث را بعضی به مثابه یکی از علوم پیرامونی حدیث شمرده اند و در تعریف آن ، چنین گفته شده : این علم ، غالباً از اسباب و عوامل پنهانی که موجب قدح و کاستی در حجیت خبر می شود، بحث می کند. این اسباب و علل ، چنان مخفی اند که ظاهر خبر را بی نقص و حتی خبر را صحیح می نمایانند و تنها اهل خبره به راه های نقل حدیث و طبقات راویان ، می توانند این علل را شناسایی نمایند. (1) این علم ، سابقه طولانی در میان مسلمانان و بخصوص شیعه دارد . از اولین کتاب های علل الحدیث می توان از العلل فضل بن شاذان (ق 3 ق) و علل الحدیث احمد بن محمد بن خالد برقی (م 280ق)، نام برد. در سده چهاردهم و پانزدهم، کمتر به کتابی با این عنوان برخوردیم ؛ اما در سال های اخیر ، اثری در این زمینه منتشر شده که به معرفی آن می پردازیم : علل الحدیث ، تألیف استاد محمد باقر بهبودی . این کتاب ، در سال 1379 ش ، توسط انتشارات سنا ، در تهران ، به چاپ رسیده است . مؤلف ، در این کتاب ، بدون ذکر مقدمه یا درآمدی برای ورود به بحث ، مستقیماً به مباحث علل الحدیث پرداخته است و مجموعاً 28 «مبحث» را در این زمینه مطرح کرده است. بعضی از مباحث کتاب بدین قرار است: 1. حدیث معلل، 2. تصحیف سند، 3. تعلیق سند، 4. ارسال (خفی ، محتمل ، مزعوم)، 5. انقطاع سند، 6. تخلیط متن و سند، 7. سقط یا اسقاط، 8. زیادات، 9. حدیث مُدرَج ، 10. اختلال در اثر نقل به معنا، 11. اصطلاحات شیخ صدوق، 12. اِضمار حدیث و... .

1- . نهاية الدراية ، ص 29 (مقدمه) .

فصل چهارم : فعالیت های حدیثی

تدوین معجم ها و فهرست های حدیثی

اشاره

فصل چهارم : فعالیت های حدیثی تدوین معجم ها و فهرست های حدیثی معجم ، واژه ای عربی و مصدر میمی از باب افعال ، به معنای برطرف شدن ابهام از يك لغت و نقطه دار شدن حروف آن است (1) و چون با نقطه گذاری رفع ابهام و اشتباه می شود، لذا حروف منقوط را معجم گویند. از طرف دیگر ، همه حروف تهجی را معجم خوانده اند، چون همان گونه که با نقطه دفع اشتباه می شود، با عدم نقطه نیز ازاله شبهه می گردد. (2) در اصطلاح، کتاب های معجم را مترادف : فرهنگ الفبایی، کتاب لغت، قاموس و... می شناسند ؛ اما معاجم یا فهارس حدیثی، به کتاب هایی اطلاق می شود که احادیث در آنها بر اساس : مشایخ حدیث، شهرها، یا حروف تهجی ، مرتب شده باشند. (3) مشهورترین معاجم در میان اهل سنت، المعجم الكبير، المعجم الوسيط و المعجم الصغير طبرانی است (4) و در میان شیعه ، از قدما کتاب مهمی در این زمینه یافت نشده است ؛ اما در دهه های اخیر ، آثاری چون: سفینه البحار شیخ عباس قمی و مستدرک سفینه البحار شیخ علی نمازی نگاشته شده و اخیراً نیز معاجم مفصلی از کتب حدیثی شیعه تهیه گردیده است که ذیلاً به معرفی آنها خواهیم پرداخت :

- 1- . المنجد ، واژه «عجم» .
- 2- . دانش حدیث ، ص 280 .
- 3- . علم الحدیث ، مدیر شانه چی ، ص 220 .
- 4- . علوم الحدیث ، صبحی الصالح ، ص 124 .

1. سفينة البحار

نگاهی به زندگی حاج شیخ عباس قمی

برخی آثار شیخ عباس قمی

1. سفينة البحار تألیف حاج شیخ عباس قمی ، معروف به «محدث قمی» .

نگاهی به زندگی حاج شیخ عباس قمی (م 1359 ق) عباس بن محمد رضا محدث قمی، در حدود سال 1290 ق، در شهر قم دیده به جهان گشود. وی پس از فراگیری مقدمات و سطوح فقه و اصول در قم، در سال 1316 ق، عازم نجف اشرف گردید و در حوزه نجف، در کنار تحصیل، به ملازمت دائمی میرزا حسین نوری در آمد و بسیاری از نوشته های او، از جمله خاتمة مستدرک الوسائل را استنساخ نمود. همچنین در سال 1320 ق، از میرزای نوری، صاحب مستدرک الوسائل، اجازه روایت دریافت کرد. او در سال 1322 ق، به قم مراجعت نموده و مشغول تحقیق و تألیف گردید. سپس به سال 1331 ق، عازم مشهد گردید و آن جا را محل اقامت خود قرار داد که در این مدت، بعضی تألیفاتش را به چاپ رساند. پس از تقویت حوزه علمیه قم توسط شیخ عبد الکریم حائری، او نیز یکی از مؤیدان و مروّجان این فکر بود. این محدث نامی، در نیمه شب 23 ذی حجه 1359، در نجف اشرف، دیده از جهان فرو بست و در صحن حرم امیر مؤمنان، دفن گردید. (1)

برخی آثار شیخ عباس قمی 1. مفاتیح الجنان . مجموعه ای است از ادعیه و زیارات وارد شده از معصومان علیهم السلام ؛ 2. چهل حدیث . در این کتاب، چهل حدیث با موضوعات مختلف، نقل و ترجمه شده است. بعضی موضوعات احادیث، از این قرار است: 1. فضیلت نماز اول وقت، 2. احسان به مادر، 3. ذم ندادن زکات، 4. اصول اسلام، 5. فضیلت روزه و... 3. نزهة النواظر . ترجمه معدن الجواهر کراچکی است . معدن الجواهر، کتابی اخلاقی است که توسط دانشمند سده پنجم هجری، ابوالفتح کراچکی، در ده باب نوشته شده و توسط شیخ عباس قمی ترجمه گردیده است . این کتاب، شامل مواعظ اخلاقی پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه معصوم علیهم السلام است که به ترتیب، در خصال « واحد » و « اثنین » و « ثلاثة » تا « عشرة » تدوین یافته است . 4. شرح صد کلمه قصار . کتابی است کوچک به قطع جیبی که در آن صد جمله قصار امیر مؤمنان در نهج البلاغه، ترجمه و شرح شده است. این کتاب، در سال 1331 ق، در شهر قم به نگارش درآمد . 5. ترجمه مصباح المتهدّج (اثر شیخ طوسی). این کتاب، در حاشیه المصباح در سال 1338 ق، به اهتمام علم الهدی بن شمس الدین نقوی کابلی به چاپ رسیده است . 6. الأنوار البهیة . درباره زندگانی چهارده معصوم علیهم السلام ؛ 7 . الكُنَى والألقاب ؛ 8 . مُنتَهَى الآمال ؛ 9 . نَفْس المَهْموم .

مروری بر «سفینه البحار»

مروری بر «سفینه البحار» این اثر، از بزرگ ترین و مهم ترین تألیفات حاج شیخ عباس قمی قدس سره است. وی، اساس کار خود را تألیف این کتاب قرار داده بود و سایر تألیفاتش را در اثنای تدوین آن، پدید آورده است. شیخ عباس، با دقت و حوصله به مطالعه 25 جلد بحار الأنوار چاپ سنگی پرداخته و فیش برداری می کرد. وی حتی در سفر، فیش های بحار الأنوار را با خود همراه داشته است. شیوه تدوین کتاب، چنان که خود در مقدمه کتاب نوشته، شیوه ابن اثیر جزری در النهایة است. این کتاب، نخست در زمان حیات مؤلف، در سال 1355 ق، به خط میرزا احمد زنجانی و با چاپ سنگی، در دو جلد به قطع وزیری در نجف اشرف به چاپ رسید؛ اما مراجعه به آن با رموز مختلفی که داشت، تا حدی مشکل بود. با وجود این، از آن جا که این کتاب، پُر مایه و مورد نیاز اهل علم بود، به آن بسیار مراجعه می شد. چاپ جدید سفینه البحار، در هشت جلد به قطع وزیری، توسط نشر أسوه، در سال 1414 ق، منتشر گردید. این کتاب، نه تنها فهرست بحار الأنوار است، بلکه محدث قمی، گاهی به مناسبت لغات و الفاظ و موادّ احادیث بحار الأنوار، مطالب جالبی را در زمینه تاریخ و رجال و تراجم و جغرافی و انساب و شعر و ادب فارسی و عربی آورده است. در نتیجه، این کتاب به صورت گنجینه ای از علوم و فنون در آمده که برای پژوهندگان، بسیار سودمند است. (1)

1- . اقتباس از: مفاخر اسلام، ج 11، ص 169 _ 170.

روش تدوین «سفینه البحار»

روش تدوین «سفینه البحار» حاج شیخ عباس قمی، در مقدمه کتاب خود، چنین می نویسد: ... در میان خردمندان و صاحبان معارف، اختلاف و تردید نیست که علم حدیث، از لحاظ قدر و قیمت و یادآوری یاد خدا و سود و اجری که دارد، شریف ترین و نیکوترین علوم اسلامی است و یکی از حقوق دین است که می باید به آن، پایبند بود. بحمد الله، من از اوایل جوانی در جستجوی علم حدیث، کوشا بودم. پس قسمتی از کتب حدیث را مطالعه کردم و در بسیاری به مذاقه پرداختم، میوه های رسیده اخبار را چیدم و از باغچه های احادیث، گل های خوش بوی آن را به دست آوردم. آن گاه از میان آن همه کتاب، کتابی که از همه جامع تر بود و فواید بسیاری داشت، انتخاب نمودم... و آن، کتاب بحار الأنوار است که جامع اخبار ائمه اطهار علیهم السلام و مشتمل بر انواع علوم و حکم و اسرار است... پس نظرم را به آن متوجه ساختم و... و از هر چشمه آن، شربتی گوارا نوشیدم... و آستینم را از هر رنگی از گل های رنگارنگ آن، پُر کردم... و چون دیدم اخبار متعلق به هر مقصدی یا مطلبی را که طالبان می خواهند، در مجلدات و ابواب مختلف، پراکنده است و احاطه بر همه آن نیاز به تتبع فراوان و صرف عمر بسیار دارد، لذا... تصمیم بر تألیف فهرستی گرفتم که در آن، احادیث بحار الأنوار را بر اساس حروف معجم قرار دهم تا راه دسترسی به آنها آسان گردد، و اگر آن حدیث مختصر بود، عین آن را آوردم و به احادیث مفصل، به مضمون و در محلّ نیاز آن، اشاره نمودم و چنانچه تحقیقی لطیف یا مطلب مهمی در آن بوده، گزیده آن را نقل نمودم. همچنین، مختصری از شرح احوال مشاهیر اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله و پیشوایان دین و شمه ای از احوال علمای مشهور شیعه و سنی و شعرا و ادبای معروف را ذکر نمودم... و در این راه، روش کتاب النهایه ی ابن اثیر را برگزیدم، به این معنا که حرف اول و دوم هر کلمه را به سیاق حروف قرار دادم... (1) وی در پایان کتاب، تاریخ اتمام نگارش آن را هفدهم ربیع اول سال 1344، ذکر کرده است.

2. مستدرک سفینه البحار**نگاهی به زندگی آیه الله شیخ علی نمازی**

2. مستدرک سفینه البحار تألیف آیه الله شیخ علی نمازی شاهرودی. این کتاب، در ده جلد، به سال 1409 ق، منتشر شده است.

نگاهی به زندگی آیه الله شیخ علی نمازی (م 1364 ش) وی، فرزند عالم پارسا، شیخ محمد بن اسماعیل نمازی سعدآبادی شاهرودی است و در هفدهم رجب 1333، برابر با 1294 ش، در شهر شاهرود، دیده به جهان گشود. وی، دروس مقدمات و عربی و سپس مقداری از فقه و اصول را نزد پدرش تلمذ کرد، سپس به مشهد رفته، تحصیلات عالی خود را تکمیل نمود و در 22 سالگی به درجه اجتهاد رسید. سپس، مدتی به نجف اشرف عزیمت کرد و با آرای علمای آن جا آشنا گردید. آن گاه به شوق تبلیغ و تدریس، به وطن مراجعت نمود و در مشهد مقدس به تحقیق و تألیف، همت گماشت. او خود گفته است که پنج بار، همه مجلّات بحار الأنوار را با دقت مطالعه کرده که سه مرتبه برای متون حدیث آن و دو مرتبه برای مطالعه رجال حدیث آن بوده است. (1) ثمره این مطالعات، تألیف دو اثر بزرگ مستدرک سفینه البحار و مستدرکات علم الرجال (2) است. وی در 28 مرداد 1364 ش، دیده از جهان فرو بست و در یکی از حجره های صحن مطهر حرم امام رضا علیه السلام به خاک سپرده شد.

1- مقدمه مستدرک سفینه البحار.

2- این کتاب، در هشت جلد، در سال 1412 ق، به چاپ رسیده است.

برخی آثار آیه الله شیخ علی نمازی

برخی آثار آیه الله شیخ علی نمازی 1. ابواب رحمت (در بیان اصول پنجگانه دین)؛ 2. الاحتجاج بالتاج علی أصحاب اللجاج (کتاب التاج، نوشته یکی از علمای اهل سنت مصر است و مرحوم نمازی، به وسیله همین کتاب، حقیقت مذهب شیعه را اثبات می کند)؛ 3. الاعلام الهادیه فی اعتبار الکتب الأربعة (درباره اعتبار و صحّت کتب اربعه شیعه)؛ 4. تاریخچه مجالس روضه خوانی و عزاداری؛ 5. تاریخ فلسفه و تصوّف (در بیان و نقد عقاید و آرای متصوّفه و فلاسفه)؛ 6. قرآن و عترت در اسلام. (1) 7. مناسک حج؛

1- . جهت اطلاع بیشتر، ر. ک: مقدمه جلد اول مستدرکات علم الرجال.

3. المعجم المفهرس لألفاظ أحاديث الكتب الأربعة

اشاره

مروری بر «مستدرک سفینه البحار» این کتاب، به عنوان مستدرک سفینه البحار، شامل بسیاری از آنچه در کتاب سفینه البحار آمده و نیامده، می شود. لذا مؤلف، آن را السفینه الكاملة نام گذاری کرده است. کتاب، شامل همه مطالب بحار الأنوار از تفسیر و تأویل و معارف الهی و کشف حقیقت اشیا و احوال و آثار و احکام و قصصی که در سخن شرع و ائمه معصوم علیهم السلام وارد شده است. همچنین، بسیاری از مدارک مسائل فرعی که مورد توجه نبوده، و نیز فهرستی از مباحث کتاب الغدیر علامه امینی بیان شده است. این مجموعه، جامع بین چاپ های متعدد بحار الأنوار است، یعنی چاپ تصحیح کمپانی و چاپ جدید است بجز جلد هشتم از چاپ تصحیح کمپانی. روش کار، بدین گونه است که ابتدا نام کتاب مصدر که روایت از آن نقل شده، با رمزهایی که علامه مجلسی قرار داده، بیان شده است. سپس، خود روایت یا مطالبی که از احادیث انتخاب شده، ذکر گردیده و سپس، محل آن در بحار الأنوار چاپ کمپانی و چاپ جدید، ذکر شده است.

3. المعجم المفهرس لألفاظ أحاديث الكتب الأربعة این کتاب، زیر نظر آقای علیرضا برازش، تدوین و توسط معاونت امور فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و شرکت انتشارات احیای کتاب، در سال 1373 ش، به چاپ رسیده است. این اثر، فهرستی است لفظی برای الفاظ احادیث مندرج در کتب چهارگانه الکافی، کتاب من لایحضره الفقیه، التهذیب، و الاستبصار که کتاب شناسی آنها بدین شرح است: 1. الکافی، 8 ج، محمد بن یعقوب الکلینی، تصحیح: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه / بیروت: دارالأضواء، دار صعب و دار التعارف. 2. کتاب من لایحضره الفقیه، 4 ج، محمد بن علی ابن بابویه (الشیخ الصدوق)، تصحیح: علی اکبر غفاری، قم: منشورات جماعة المدرّسين فی الحوزة العلمیة (جهت استفاده بهتر از این معجم، فهرست تطبیقی چاپ دیگر کتاب من لایحضره الفقیه، تصحیح سیّد حسن موسوی الخراسان، تهیّه شده و در انتهای معجم، آورده شده است). 3. تهذیب الأحکام، 10 ج، محمد بن الحسن الطوسی (الشیخ الطوسی)، تصحیح: السید حسن الموسوی الخراسان و محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الإسلامیه / بیروت: دار صعب و دار التعارف.

ویژگی های این معجم

ویژگی های این معجم 1. کلیه اسامی و افعال مندرج در کتب اربعه ، مورد نظر قرار گرفته و هر يك با جلد و صفحه و سطر، نشانه دهی شده است . 2. این اثر ، فهرستی بسامدی برای الفاظ کتب اربعه نیز به شمار می رود . این امر با شمارش تعداد هر لغت و درج آن پس از مدخل اصلی مشخص شده است. 3. شامل ارجاعات متعدّد ریشه ای است ، بدین صورت که اگر لغت وارد شده در زبان عربی اشتقاقیات فعلی صرف شده باشد، ریشه ساخته شده مطابق «ف، ع، ل» به عنوان ماده انتخاب شده و در محلّ خود ، ضبط شده است و اگر از کلمه وارد شده ، غیر از آن شکل و یا اسم جمع، صرف دیگری مشاهده نمی شود، چهار حرف اوّل از صورت ظاهر کلمه مفرد ، ملاک محلّ ضبط قرار داده شده است. 4. توضیحات مؤلفان از الفاظ احادیث ، جدا شده است . به دلیل آن که بعضی توضیحات مؤلفان ، در فهم مطالب و مشکلاتِ روایات ، راه گشا هستند، از بسیاری از آنها صرف نظر نشده، همچون مطالب تاریخی در کتاب «الحجة»ی الکافی . البته این مطالب ، در انتهای هر مدخل ذکر شده اند و با علامت مربع سفید مشخص گردیده اند . جهت استفاده از این معجم ، نکات و راه کارهایی در ابتدای کتاب بیان شده که لازم است استفاده کنندگان به آن مراجعه نمایند . در جریان تدوین معاجم بزرگ حدیثی، کتاب های دیگری چون: المعجم المفهرس لألفاظ أحادیث وسائل الشیعة و المعجم المفهرس لألفاظ أحادیث بحار الأنوار نیز پدید آمدند .

کتاب شناسی معجم ها و فهرست های حدیثی سده های چهاردهم و پانزدهم

کتاب شناسی معجم ها و فهرست های حدیثی سده های چهاردهم و پانزدهم 1. فرهنگ آفتاب (فرهنگ موضوعی - الفبایی نهج البلاغه) عبدالمجید معادیخواه، قم: دژه، 1377 ش. 2. فرهنگ جامع سخنان امام حسن عسکری علیه السلام، گروه حدیث پژوهشگره باقر العلوم، مترجم: جواد محدثی، قم: معروف، 1384 ش. 3. فرهنگ جامع سخنان امام حسین علیه السلام، گروه حدیث پژوهشگره باقر العلوم، مترجم: علی مؤیدی، قم: معروف، 1380 ش. 4. فرهنگ جامع سخنان امام هادی علیه السلام، گروه حدیث پژوهشگره باقر العلوم، مترجم: علی مؤیدی، قم: معروف، 1384 ش. 5. فرهنگ سخنان فاطمه زهرا علیها السلام، محمد دشتی، قم: مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین، 1376 ش. 6. فرهنگ شروع نهج البلاغه، 3 ج، محمد دشتی و دیگران، قم: مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین، 1377 ش. 7. فرهنگ موضوعات کلی نهج البلاغه، محمد دشتی، قم: مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین، بی تا. 8. فهارس بحار الأنوار، لجنة التحقيق، قم: مؤسسه الرساله، 1414 ق. 9. فهارس بحار الأنوار للعلامة المجلسی، محسن الخاتمی، بیروت: مؤسسه البلاغ، 1412 ق. 10. فهارس تهذیب الأحکام، محمد جواد الفقیه، بیروت: دار الأضواء، 1413 ق. 11. فهارس ریاض السالکین، محمد حسین مظفر، قم: مؤسسه النشر الإسلامی، 1419 ق. 12. فهارس الکافی، یوسف البقاعی، بیروت: دار الأضواء، 1413 ق. 13. فهارس مستدرک الوسائل، مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، 1414 ق. 14. فهرس أحاديث اهل البيت عليهم السلام (ثواب الأعمال)، مجمع البحوث الإسلامية، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1408 ق. 15. فهرس أحاديث أهل البيت (أصول الكافي)، مجمع البحوث الإسلامية، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1409 ق. 16. فهرس أحاديث أهل البيت (الاستبصار)، مجمع البحوث الإسلامية، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1410 ق. 17. فهرس أحاديث أهل البيت عليهم السلام (الأمالي للصدوق)، مجمع البحوث الإسلامية، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1408 ق. 18. فهرس أحاديث أهل البيت (الأمالي)، مجمع البحوث الإسلامية، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1408 ق. 19. فهرس أحاديث أهل البيت عليهم السلام (التوحيد للصدوق)، مجمع البحوث الإسلامية، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1408 ق. 20. فهرس أحاديث أهل البيت عليهم السلام (روضه الكافي)، مجمع البحوث الإسلامية، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1408 ق. 21. فهرس أحاديث أهل البيت عليهم السلام (علل الشرائع)، مجمع البحوث الإسلامية، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1408 ق. 22. فهرس أحاديث أهل البيت عليهم السلام (عيون أخبار الرضا عليه السلام)، مجمع البحوث الإسلامية، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1408 ق. 23. فهرس أحاديث أهل البيت (فروع الكافي)، مجمع البحوث الإسلامية، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1410 ق. 24. فهرس أحاديث أهل البيت عليهم السلام (كتاب من لا يحضره الفقيه)، مجمع البحوث الإسلامية، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1408 ق. 25. فهرس أحاديث أهل البيت عليهم السلام (كمال الدين)، مجمع البحوث الإسلامية، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1408 ق. 26. فهرس أحاديث أهل البيت عليهم السلام (معاني الأخبار)، مجمع البحوث الإسلامية، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1408 ق. 27. فهرس أحاديث أهل البيت (المقنع والهداية)، مجمع البحوث الإسلامية، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1408 ق. 28. فهرس أحاديث أهل البيت عليهم السلام (المواعظ، مصادقة الإخوان)، مجمع البحوث الإسلامية، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1408 ق. 29. فهرس أحاديث كتب الصدوق، قسم الكمبيوتر في مجمع البحوث الإسلامی، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، 1418 ق. 30. فهرست بحار الأنوار، محمد جواد الإصفهانی، تهران: مطبعة علمی، 1352 ق. 31. فهرست موضوعی غرر الحکم و درر الکلم، جلال الدین محدث، تهران: دانشگاه تهران، 32. فهرس الشیخ منتجب الدین، منتجب الدین علی بن عبید الله الرازی القمی، بیروت: مؤسسه الوفاء، 1403 ق. 33. فهرس ملحقات إحقاق الحق، مرتضی

فرج پور، قم: مكتبة آية الله المرعشي النجفي، 1409ق. 34. قاموس الصحيفة للإمام زين العابدين عليه السلام، أبو الفضل الحسيني،
بي جا: بي نا، 1398ق. 35. معجم أشعار المعصومين عليهم السلام الواردة في بحار الأنوار، محمّد باقر المجلسي، قم: مركز الأبحاث
والدراسات الإسلامية، 1420ق. 36. معجم ألفاظ غرر الحكم ودرر الكلم، مصطفى درايّتي، قم: مركز الأبحاث والدراسات
الإسلامية، 1413ق. 37. المعجم المفهرس لأعلام أحاديث بحار الأنوار، قم: مركز الأبحاث والدراسات الإسلامية، 1378ش. 38.
المعجم المفهرس لألفاظ الأحاديث عن الكتب الأربعة، منيّه اجتهادي، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقيقات فرهنگي، 1370ش.
39. المعجم المفهرس لألفاظ الأصول من الكافي، علي رضا برازش، تهران: سازمان تبليغات اسلامي، 1408ق. 40. المعجم
المفهرس لألفاظ أحاديث بحار الأنوار، علي رضا برازش، تهران: مؤسسة الطبع والنشر لوزارة الثقافة والإرشاد، 1372ش. 41. المعجم
المفهرس لألفاظ أحاديث كتاب التوحيد، علي رضا برازش، تهران: مؤسسة الطبع والنشر لوزارة الثقافة والإرشاد. 42. المعجم المفهرس
لألفاظ أحاديث الكتب الأربعة، علي رضا برازش، تهران: شركة انتشارات احياء كتاب، 1373ش. 43. المعجم المفهرس لألفاظ
أحاديث وسائل الشيعة، علي رضا برازش، تهران: مؤسسة الطبع والنشر لوزارة الثقافة والإرشاد، 1374ش. 44. المعجم المفهرس
لألفاظ الصحيفة السجّاديّة، مصطفى درايّتي، تهران: مركز اطلاعات و مدارك علمي، 1377ش. 45. معجم المفهرس لألفاظ الصحيفة
السجّاديّة الجامعة، مصطفى درايّتي و احمد درايّتي، مشهد: مركز اطلاعات و مدارك علمي ايران، 1377ش. 46. المعجم المفهرس
لألفاظ الصحيفة الكاملة، علي أكبر قرشي، قم: دار التبليغ، 1391ق. 47. المعجم المفهرس لألفاظ عناوين أبواب البحار، كاظم مراد
خاني، تهران: طور، 1365ش. 48. المعجم المفهرس لألفاظ غرر الحكم ودرر الكلم، علي رضا برازش، تهران: امير كبير، 1371ش
49. معجم الملاحم و الفتن، محمود الموسوي الده سرخي الإصفهاني، قم: مؤلّف، 1420ق. 50. المعجم الموضوعي لأبواب
الوسائل و المستدرک، مصطفى پاينده، قم: سازمان تبليغات اسلامي، 1371ش. 51. مفتاح الكتب الأربعة، محمود الموسوي الده
سرخي الإصفهاني، قم: دار الكتب العلمية، 1397ق. 52. مفتاح الوسائل، جواد المصطفوي الخراساني، تهران: دار الكتب
الإسلامية، 1405ق. 53. الهادي إلى موضوعات نهج البلاغة، علي المشكيني، قم: الهادي، 1416ق، دوم.

اشاره

ترجمه متون حدیثی زبان، بهترین وسیله برای بیان افکار، آگاهی‌ها و اندیشه‌هاست، چه به صورت گفتاری و چه نوشتاری، و چون مردم جهان، از ملت‌ها و اقوام گوناگون و به تبع آن از زبان‌های مختلفی برخوردارند، وظیفه این تبادل بین زبان‌ها را مترجمان به عهده دارند. پس آنچه روابط فرهنگی و علمی بین ملل و اقوام را حفظ کرده یا گسترش می‌دهد، ترجمه است. در حقیقت، ترجمه، وسیله‌ای است که مترجم می‌تواند یک اثر ارزشمند ادبی، علمی یا پژوهشی را به راحتی و بدون صرف وقت و هزینه بسیار، در اختیار دیگران قرار دهد. ترجمه، از نظر لغوی عبارت است از: برگرداندن و تفسیر کلامی به شکل و گونه‌ای دیگر. (1) و از نظر اصطلاحی، ترجمه، عبارت است از برگرداندن نوشته یا گفته‌ای از زبانی (مبدأ) به زبان دیگر (مقصد). بی‌گمان، پدیده ترجمه در میان ایرانیان، در سده نخست هجری با ترجمه قرآن کریم به فارسی دری به میان مردم راه یافته است؛ چرا که با گرایش به اسلام در قرن اول هجری، برای فراگیری معارف و احکام اسلام، ناچار بودند حداقل بخش‌هایی از قرآن یا روایات پیامبر صلی الله علیه و آله را به فارسی برگردانند. گروهی نخستین ترجمه فارسی قرآن مجید را مربوط به قرن چهارم هجری و در عصر سامانیان می‌دانند؛ اما شاه پور اسفراینی، نخستین برگردان فارسی قرآن را متعلق به سلمان فارسی می‌داند. (2) از میانه سده دوم تا سده پنجم هجری، زبان عربی به مثابه زبان علم و فرهنگ جهان اسلام، شناخته شد و جامعه فارس زبان، در حوزه نگارش، تنها به زبان عربی می‌نوشتند. در اوایل قرن پنجم، برخی از کتاب‌های سیره به زبان فارسی برگردانده شد. (3) این روند، همچنان ادامه داشت، تا این که از سده دهم به بعد، با تثبیت قدرت دولت صفوی، ترجمه آثار اسلامی و بویژه منابع حدیث به زبان فارسی به صورت یک نهضت فرهنگی درآمد و بسیاری از علمای طراز اول این عصر وارد عرصه ترجمه شدند، افرادی چون: ملا فتح الله کاشانی (م 988ق)، علامه محمد باقر مجلسی (م 1110ق)، شیخ بهایی (م 1030ق)، جمال الدین محمد خوانساری (م 1125ق)، سید علی بن محمد امامی اصفهانی، معروف به مترجم (م 1130ق) و... با روی کار آمدن حکومت قاجار، بیشترین توجه مترجمان، به آثار و فرهنگ غریبان معطوف شد و کتاب‌هایی از زبان‌های انگلیسی، فرانسوی، روسی و ترکی به زبان فارسی ترجمه گردید. در دهه‌های اخیر، به دلیل توسعه سطح علمی افراد جامعه و نیز گسترش مؤسسات و نهادهای علمی و فرهنگی و نیاز به ارتباطات فرهنگی با دیگر ملل، گام‌های بلندتری در جهت ترجمه متون علمی زبان‌های بیگانه برداشته شده است. در حوزه متون دینی، بخصوص حدیث نیز، آثار پُر ارزشی از زبان عربی به فارسی و اخیراً به انگلیسی، فرانسه، اردو و دیگر زبان‌ها ترجمه شده که اینک به معرفی تعدادی از مهم‌ترین آثار حدیثی ترجمه شده در سده اخیر می‌پردازیم:

- 1- لسان العرب: «يقال قد ترجم كلامه إذا فسره بلسان آخر». به عبارت دیگر، ترجمه به معنای «تفسیر» است و بر «تغییر کلامی که برای شنونده مبهم است، به گونه‌ای که قابل فهم باشد»، گفته می‌شود.
- 2- تاج التراجم فی تفسیر القرآن للأعاجم، شاهفور اسفراینی، به کوشش: نجیب مایل هروی و علی اکبر الهی خراسانی، تهران: میراث مکتوب، 1375 ش، ج 1، ص 8 (به نقل از: مجله آینه پژوهش، ش 68، ص 104).
- 3- «سیر ترجمه در ایران»، محسن ناجی نصر آبادی، ص 104 - 111 (به نقل از: مجله آینه پژوهش، ش 68 / 1380 ش).

ص: 222

1. الكافي .

1. الکافی

2. کتاب من لایحضره الفقیه

یکی از کتب اربعه شیعه و معتبرترین آنها، الکافی تألیف شیخ کلینی (م329ق) است. بر این کتاب و بویژه بخش «اصول» آن، به دلیل اهمیت و اعتبار فراوانی که دارد، از چند قرن پیش تاکنون، شروح و ترجمه های بسیاری نگاشته شده است. در چند سال گذشته نیز روی آوری مترجمان به ترجمه کتب اربعه شیعه از جمله اصول الکافی (بخش «اصول» از کتاب الکافی)، قابل توجه بوده است. یکی از ترجمه های قابل قبول از اصول الکافی، توسط آیه الله شیخ محمد باقر کمره ای (1284_1374 ش) صورت گرفته است. (1) در این ترجمه، متن کامل احادیث، در یک صفحه و ترجمه آن، در صفحه مقابل قرار دارد. مترجم، جهت اختصار، از ذکر سند در ترجمه خودداری نموده و تنها به ذکر نام معصوم، بسنده کرده است. در مواردی هم که راوی در نقل روایت چنین گفته: «از امام... شنیدم» یا «در محضر امام... بودم» یا «به امام... گفتم» و از این قبیل عبارات، نام آن راوی را با همین عبارات، آورده است. این کتاب، در شش جلد، توسط انتشارات اسوه، در سال 1372 ش، (چاپ دوم) منتشر گردیده است.

2. کتاب من لایحضره الفقیه از دیگر کتاب های چهارگانه شیعه، کتاب من لایحضره الفقیه، از تألیفات محمد بن علی ابن بابویه قمی، مشهور به شیخ صدوق (م281ق) است. این کتاب نیز مکرراً به فارسی شرح و ترجمه گردیده که یکی از ترجمه های اخیر آن، توسط آقای محمد جواد غفاری انجام گرفته است. ایشان، پس از آوردن متن اعراب گذاری شده در بالای صفحه، در نیمه پایین صفحه، ترجمه روانی از متن بیان نموده است. گفتنی است تمام مراحل تصحیح متن، اعراب گذاری و ترجمه این اثر، زیر نظر مرحوم استاد علی اکبر غفاری انجام پذیرفته و توسط نشر صدوق، در شش جلد، به سال 1362 ش، منتشر شده است. (2)

1- از ایشان، ترجمه کتاب های حدیثی دیگری چون الخصال و الأمالی صدوق، تحف العقول، کمال الدین و تمام النعمه، بحار الأنوار (مجلدات: السماء و العالم)، کنز الفوائد کراچی، الروضة من الکافی و... نیز منتشر شده است. ظاهراً نخستین اثر از این مجموعه، ترجمه و شرح الخصال است که در سال 1333 ش، از سوی مدرسه حضرت عبد العظیم در شهرری منتشر شده و عنوان مترجم آن، «شیخ محمدباقر خمینی، مشهور به کمره ای» ثبت شده است.

2- گفتنی است ظاهراً تمام کتاب های حدیثی شیخ صدوق به فارسی ترجمه شده است که برای رعایت اختصار، به معرفی همین کتاب، بسنده می کنیم.

3 . تحف العقول

3 . تحف العقول تحف العقول عن آل الرسول ، تألیف محدّث جلیل القدر قرن چهارم هجری، ابو محمّد حسن بن علی بن حسین بن شعبه حرّانی است . اثر حاضر ، مجموعه ای است از پند و اندرزها و نیز حکمت ها و مباحث کلامی که از زبان دوازده تن از معصومان علیهم السلام نقل شده است ؛ یعنی از سخنان پیامبر اکرم آغاز شده و بدون ذکر سخنان حضرت زهرا علیها السلام به سخنان امام حسن عسکری علیه السلام ختم گردیده است. این کتاب ، پیش از این ، بارها به فارسی ترجمه شده و آخرین ترجمه آن ، توسط آقای صادق حسن زاده به رشته تحریر در آمده است. در این کتاب ، متن اعراب گذاری شده در یک سو و ترجمه آن ، بدون هیچ توضیح اضافه ای در صفحه مقابل ، بیان شده است. ترجمه تحف العقول ، در 956 صفحه وزیری ، در سال 1382 ش ، توسط انتشارات آل علی منتشر گردیده است.

4. کامل الزیارات

5. جلد سیزدهم «بحار الأنوار»

4. کامل الزیارات این اثر، مجموعه ای از احادیث و روایات وارد شده در زیارت معصومان علیهم السلام و کیفیت و ثواب زیارت آنهاست که در 108 باب، توسط محدث نامی قرن چهارم، ابو القاسم جعفر بن محمد بن جعفر بن موسی بن قولویه قمی (م 368 ق) تألیف شده است. این کتاب، به تصدیق ارباب فن، از بهترین کتاب‌هایی است که در این باره تألیف شده است. این اثر گران قدر، توسط سید محمد جواد ذهنی تهرانی، بدون هیچ شرح و توضیحی، به فارسی روان ترجمه شده است. او پس از ذکر متن یک حدیث از باب مورد نظر، ترجمه را در ذیل آن بیان نموده و سپس، حدیث دوم و سوم، به همین ترتیب تا انتهای باب، ترجمه شده است. بعضی از ابواب این کتاب، بدین قرار است: _ ثواب زیارت پیغمبر اکرم و امیرالمؤمنین و حسنین علیهم السلام؛ _ زیارت حضرت حسن بن علی علیه السلام؛ _ گریستن تمام مخلوقات بر امام حسین علیه السلام؛ _ ثواب کسی که امام حسین علیه السلام را زیارت نماید؛ _ کیفیت خواندن نماز، نزدیک قبر امام حسین علیه السلام؛ _ ثواب زیارت امام علی بن موسی الرضا علیه السلام. این کتاب، در تهران، توسط انتشارات پیام حق، در بهار 1377 با قطع وزیری به چاپ رسیده است.

5. جلد سیزدهم «بحار الأنوار» در ارزش و گران قدری کتاب بحار الأنوار علامه مجلسی، جای هیچ سخنی نیست. بی شک، نه پیش و نه پس از آن، کتابی به گستردگی مطالب و جامعیت بحار الأنوار، در حدیث شیعه، پدید نیامده است. به همین جهت، نیاز به استفاده بیشتر عموم مردم و در دسترس قرار دادن مطالب آن برای افراد فارسی زبان، منجر به رویکرد مترجمان به ترجمه فارسی بعضی مجلدات کتاب شده بود. (1) جلد سیزدهم چاپ سنگی بحار الأنوار _ که معادل جلدهای 51 و 52 و 53 از چاپ جدید است _، مربوط به احادیث درباره امام زمان علیه السلام است که بیش از 45 سال پیش، مرحوم استاد علی دوانی (م 1385 ش)، اقدام به ترجمه آن نمود و با نام مهدی موعود منتشر شد که با استقبال شایانی رویه رو گردید. (2) مترجم، پس از ذکر شرح حال اجمالی از علامه مجلسی و پدرش ملا محمد تقی و فرزندانش، مباحثی از شیخ الاسلامی او، سخنان دیگران درباره وی و نیز مروری بر تألیفات فارسی و عربی وی، مباحث اصلی کتاب را آغاز کرده است. همچنین، برای جلوگیری از درهم بودن و فشردگی احادیث، عناوینی برای آنها برگزیده و ابتدای مطالب را با قلم سیاه تر، مشخص کرده است. برای پرهیز از قطور شدن کتاب، داستان «جزیره خضرا» که به نظر مترجم از منابع غیر معتبری نقل شده، و نیز بعضی روایات مکرر، حذف گردیده است. مترجم، همچنین، قسمتی از باب «توقیعات» کتاب را ترجمه نکرده است. مترجم، اشعاری در مدح امام زمان علیه السلام در ابتدا و انتهای کتاب، افزوده است. این کتاب، از فهرس فقی نیز برخوردار است؛ فهرسی چون: فهرست آیات و روایات، فهرست پاورقی‌ها، فهرست روایاتی که مورد تحریف بهائیان قرار گرفته، فهرست رجال، اماکن و قبایل. این کتاب، بدون متن عربی در 1292 صفحه در سال 1375 ش، توسط انتشارات دار الکتب الإسلامیه منتشر گردیده است. * گفتنی است که ترجمه‌های کتب حدیثی، بخصوص نهج البلاغه و ادعیه و زیارات، در چند دهه گذشته، چنان مکرر انجام پذیرفته که فهرست نمودن آنها، خود، صفحات بی شماری را اشغال خواهد کرد. به همین جهت، به معرفی همین چند نمونه اکتفا کرده، فهرستی اجمالی از کتاب‌های احصا شده ارائه می‌نمایم.

- 1- . ترجمه بعضی از مجلّات بحار الأنوار ، به پیش از آغاز سده چهاردهم باز می گردد . شیخ آقا بزرگ تهرانی ، پانزده مورد از این ترجمه ها را در الذریعه (ج 3 ، ص 18_ 21 و 27 و ج 4 ، ص 82 و 88 و 115) ، آورده است .
- 2- . به همین دلیل ، این کتاب ، بارها تجدید چاپ شده و اکنون ، راقم این سطور ، چاپ بیست و هفتم آن ، منتشر شده در سال 1375 ش ، را پیش رو دارد .

کتاب‌شناسی اجمالی کتاب‌های حدیثی ترجمه شده به زبان فارسی

- کتاب‌شناسی اجمالی کتاب‌های حدیثی ترجمه شده به زبان فارسی (1). آداب تعلیم و تعلّم در اسلام (ترجمه منیة المرید فی آداب المفید والمستفید)، سیّد محمد باقر حجّتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1379 ش، بیست و ششم، رقعی. 2. آداب زیارت: 43 نکته در آداب زیارت مشاهد مشرفه معصومان (منتخب تحیّة الزائر)، محمد حسین صفاخواه و عبدالحسین طالعی، تهران: ابرون، اول، رقعی. 3. آداب معاشرت از دیدگاه معصومین علیهم السلام (ترجمه تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة)، محمد علی فارابی و یعسوب عباس علی کمر، مشهد: مرکز پژوهش‌های اسلامی آستان قدس، 1372 ش، دوم. 4. آداب معاشرت (ترجمه جلد شانزدهم بحار الأنوار)، محمد باقر کمره‌ای، تهران: اسلامیّه، 1365 ش، اول. 5. آداب و سنن (ترجمه جلد شانزدهم بحار الأنوار)، محمد باقر کمره‌ای، تهران: اسلامیّه، 1365 ش، اول. 6. آوازهای زخمی زاری (بازگردان فارسی مناجات خمس عشر)، سیّد باقر میر عبد اللهی، قم: دار الثقلین، 1378 ش، اول. 7. آینه یقین (ترجمه کشف الیقین فی فضائل امیرالمؤمنین)، ترجمه: سیّد مجتبی علوی تراکمه‌ای، قم: هجرت، 1374 ش، اول. 8. آیین بندگی و نیایش (ترجمه عدّة الداعی ونجاح الساعی)، حسین غفّاری ساروی، قم: بنیاد معارف اسلامی، 1375 ش. 9. آیین جهاد در صحیفه سجّادیه، محمدتقی رهبری، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، 1365 ش، اول، رقعی. 10. آیین دوستی و برادری در مکتب اسلام (ترجمه مصادقة الإخوان شیخ صدوق) محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: مفید، رقعی. 11. آیین کشورداری از دیدگاه امام علی علیه السلام (ترجمه سفارش نامه مالک اشتر)، محمد فاضل لنکرانی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1368 ش، دوم. 12. اخلاق اسلامی (ترجمه جلد پانزدهم بحار الأنوار)، محمد باقر کمره‌ای، قم: کتاب‌خانه ولی عصر علیه السلام، 1354 ش. 13. اخلاق و تعلیم و تربیت اسلامی (ترجمه نامه 31 از نهج البلاغه)، زین العابدین قربانی، قم: انصاریان، 1374 ش، دوم. 14. ارشاد القلوب دلمی، 2 ج، ترجمه: سیّد هدایة الله مسترحمی، تهران: مصطفوی، 1373 ش، رقعی، چهارم. 15. از پارسایان برایم بگو (ترجمه نهج البلاغه)، سیّد جمال الدین دین‌پرور، تهران: بنیاد نهج البلاغه، 1377 ش، اول، رقعی. 16. اسرار آل محمد (ترجمه کتاب سلیم بن قیس)، سلیم بن قیس الهلالی (م 76ق)، اسماعیل انصاری، قم: علامه، 1413 ق، دوم. 17. اصول کافی، 4 ج، ترجمه: سیّد جواد مصطفوی و سیّد هاشم رسولی محلاتی، تهران: اسلامیّه. 18. الأصول من الکافی، 4 ج، ترجمه: محمدباقر کمره‌ای (م 1374 ق)، تهران: اسلامیّه، 1392 ق، چهارم. 19. امالی شیخ صدوق، ترجمه: محمد باقر کمره‌ای، تهران: کتابچی، 1370 ش، پنجم. 20. امالی شیخ مفید، ترجمه: حسین استاد ولی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس، 1364 ش. 21. اندرزهای پدرا نه امیرالمؤمنین علیه السلام: (ترجمه نامه امیر مؤمنان به امام حسن علیه السلام)، سیّد حسین علوی، تهران: طور، 1377 ش، دوم، پالتویی. 22. ای ابوذر (پندهای گران‌مایه پیامبر اکرم به ابوذر غفّاری)، ترجمه: ابوطالب تجلیل تبریزی، تهران: پیام آزادی، هفتم، جیبی. 23. ایمان و کفر (ترجمه جلد 15 بحار الأنوار)، 2 ج، ترجمه: عزیز الله عطاردی قوچانی، مرکز فرهنگی خراسان، اول. 24. بحار الأنوار علامه مجلسی، قسمت چهارم، سیّد ابوالحسین موسوی همدانی، تهران: کتاب‌خانه مسجد ولی عصر علیه السلام، 1364 ش، اول. 25. بخش امامت (ترجمه جلد هفتم بحار الأنوار)، موسی خسروی، تهران: اسلامیّه، 1364 ش، دوم. 26. بنادر البحار (ترجمه و شرح خلاصه بیست و پنج مجلد بحار الأنوار)، سیّد علینقی فیض الإسلام، تهران: فقیه. 27. پرتوی از کلام امام علی علیه السلام (برگزیده موضوعی غرر الحکم)، به کوشش و گزینش: منصور کریمیان، تهران: اشرفی، 1379 ش، اول. 28. پند جاوید (ترجمه نامه امیر مؤمنان به امام حسن علیه السلام)، محمدتقی مصباح یزدی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، 1379 ش، اول. 29. پیکار صفین (ترجمه وقعة صفین)، پرویز اتابکی، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، 1366 ش، اول. 30. پیکار صفین (ترجمه وقعة صفین)، کریم زمانی، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، 1364 ش. 31. تحف

العقول، ترجمه: احمد جنتی عطایی، تهران: علمیه اسلامیة، 1355 ش. 32. تحف العقول، ترجمه: محمدباقر کمره ای (م 1374 ق)، تهران: اسلامیة، 1354 ق. 33. تحف العقول، تصحیح و ترجمه: علی اکبر غفّاری، تهران: علمیه اسلامیة، 1384 ق. 34. تحف العقول، 2 ج، ترجمه: بهراد جعفری، تهران: صدوق، 1377 ش. 35. ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، 4 ج، مصطفی زمانی (م 1369 ش)، قم: پیام اسلام، 1360 ش (ویرایش دوم: تهران: نبوی، 1384). 36. ترجمه و شرح رساله الحقوق، محمد سپهری، قم: دار العلم، 1372 ش، دوم. 37. ترجمه و شرح صحیفه سجّادیه، محمد جعفر امامی و محمد رضا آشتیانی، قم: اسوه، 1373 ش، اول. 38. ترجمه و شرح صحیفه کامله سجّادیه، سیّد علینقی فیض الإسلام (م 1364 ش)، تهران: فقیه، چاپ مکرّر. 39. ترجمه و شرح [کتاب] من لا یحضره الفقیه، 6 ج، ترجمه: محمد جواد غفّاری، تهران: صدوق، 1367 ش، اول. 40. ترجمه و شرح نهج البلاغه، ترجمه: سیّد علینقی فیض الإسلام، تهران: فیض الإسلام، 1373 ش، مکرّر. 41. ترجمه ارشاد القلوب دیلمی، سیّد عباس طباطبایی، قم: اسلامی، 1376 ش، پنجم، رقی. 42. ترجمه الأشعثیات و الجعفریات کوفی (ضمن کتاب قرب الإسناد)، تصحیح: مرتضی اردکانی و محمد حسن نجف آبادی، تهران: چاپ خانه اسلامیة، بی تا. 43. ترجمه جلد دهم بحار الأنوار، محمد جواد نجفی، تهران: اسلامیة، 1355 ش. 44. ترجمه جلد هفدهم بحار الأنوار، عبد الحسین رضایی، تهران: اسلامیة، 1364 ش. 45. ترجمه جلد هفدهم بحار الأنوار، موسی خسروی، تهران: اسلامیة، 1362 ش. 46. ترجمه جهاد النفس وسائل الشیعة، علی صحّت، قم: انتشارات اهل البيت عليهم السلام، 1373 ش. 47. ترجمه روان نهج البلاغه، سیّد کاظم ارفع، تهران: فیض کاشانی، 1378 ش، اول. 48. ترجمه شریف کتاب «مکارم الأخلاق»، 2 ج، سیّد ابراهیم میرباقری، تهران: فراهانی، 1365 ش، دوم. 49. ترجمه صحیفه علویه، سیّد هاشم رسولی محلّاتی، قم: بوستان کتاب، 1383 ش. 50. ترجمه غارات و شرح حال اعلام آن، عزیز الله عطاردی، تهران: عطارد، 1373 ش، اول. 51. ترجمه فرمان (عهدنامه مالک اشتر)، محمد ابراهیم نواب تهرانی، تحقیق: ناصر هاشم زاده، گزیده: محمد ابراهیم نواب تهرانی، تهران: امیرکبیر، دوم. 52. ترجمه کامل الزیارات، سیّد محمد جواد ذهنی، تهران: پیام حق، 1377 ش، اول. 53. ترجمه کامل الزیارات، محمد حسن خوانساری، تهران: پیام حق. 54. ترجمه مشکاة الأنوار: عزیز الله عطاردی، تهران: عطارد، 1374 ش، اول. 55. ترجمه منیة المرید، محمدباقر ساعدی خراسانی، تهران: اسلامیة، رقی. 56. ترجمه نوادر راوندی، احمد صادقی اردستانی، تهران: بنیاد اسلامی کوشانپور، 1376 ش، رقی. 57. ترجمه نهج البلاغه، 2 ج، عمران عزیززاده، تبریز: مترجم، 1379 ش، اول. 58. ترجمه نهج البلاغه، عبد المحمّد آیتی، تهران: فرزانه، 1377 ش، اول. 59. ترجمه و شرح اصول کافی، محمد خواجوی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، 1366 ش. 60. تعلیم و تربیت در نهج البلاغه، عبد المجید زهادت، قم: بوستان کتاب، 1380 ش، دوم. 61. توبه (شرحی از دعای سی و یکم صحیفه سجّادیه)، سیّد محمد ضیاء آبادی، تهران: مؤسسه نبأ، اول، رقی. 62. التوحید، ترجمه: محمد علی سلطانی، قم: ارمان طوبی، 1385 ش. 63. توحید مفضّل، ترجمه: سیّد جواد سیّد فاطمی، تهران: اسلامیة، جیبی. 64. ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، ترجمه: ابراهیم محدّث بندر ریگی، قم: اخلاق، 1377 ش، اول. 65. ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، ترجمه: علی اکبر غفّاری، تهران: صدوق، 1363 ش، هفتم. 66. جلوه های اعجاز معصومین عليهم السلام: (ترجمه الخرائج والجرائح)، غلامحسن محرّمی، با همکاری مجتبی طبری فراهانی، قم: اسلامی، 1378 ش، دوم. 67. جلوه های حکمت (گزیده موضوعی کلمات امیر مؤمنان علی علیه السلام در 225 موضوع)، سیّد اصغر ناظم زاده، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، 1380 ش، چهارم. 68. جهان بینی امام علی علیه السلام در خطبه اول نهج البلاغه، زین العابدین قربانی لاهیجی، تهران: سایه، 1379 ش، اول. 69. حدیث معراج، ترجمه: محمد رضا غیثی کرمانی، قم: پارسایان، دوم. 70. حقوق برادران دینی در اسلام (ترجمه مصادقة الإخوان)، مجید پ، قم: بشیر، 1404 ق، رقی. 71. حکمت اصول سیاسی اسلام (ترجمه و تفسیر فرمان مبارک علی علیه السلام به مالک اشتر)، محمدتقی جعفری، تهران: بنیاد نهج البلاغه، 1369 ش، سوم. 72. حکمت اصول سیاسی اسلام (ترجمه عهدنامه مالک اشتر)، محمدتقی جعفری، تهران: بنیاد نهج البلاغه، 1369 ش، اول. 73. الخصال، ترجمه: سیّد احمد فهري زنجانی، تهران:

اسلامیه . 74 . الخصال، ترجمه : صادق حسن زاده ، قم : ارمغان طوبی ، 1384 ش . 75 . خصال، 2 ج ، ترجمه : محمدباقر کمره ای ، تهران: کتابچی . 76 . خصال صدوق، ترجمه : مرتضی مدرّس گیلانی، تهران: جاویدان. 77 . خطبه هایی از خاندان وحی، گردآوری و ترجمه: حسین محق، بی جا: مؤلف، 1356 ش. 78 . خطبه حضرت زهرا علیها السلام، حسینعلی منتظری، قم : دفتر آیه الله منتظری ، 1374 ش . 79 . خلاصه ای از اصول کافی، علی اصغر خسروی شبستری، تهران: امیری، 1361 ش ، سوّم ، رقعی. 80 . خورشید بی غروب نهجالبلاغه، عبد المجید معادیخواه، تهران: ذرّه، 1373 ش، اوّل. 81 . درج گهر (ترجمه وصایای پیامبر به ابی ذر)، محمّد علی انصاری، قم: چاپ خانه حکمت ، بی تا . 82 . درسی از صحیفه کامله سجّادیه، 2 ج ، ع. حجازی (صفحه عنوان: محمّد شرمین)، مشهد: ندای اسلام، 1356 ش، اوّل، رقعی. 83 . دعائم الإسلام، 2 ج ، ترجمه : عبد الله امیدوار، قم : اسماعیلیان، 1372 ش ، اوّل. 84 . دعای کمیل: ترجمه و شرح، محمود بهشتی، قم: پارسایان، دوم . 85 . دیوان امام علی علیه السلام : (ترجمه أنوار العقول) ، ابوالقاسم امامی، تهران: اسوه، 1373 ش ، اوّل . 86 . دیوان امیرالمؤمنین امام علی علیه السلام : (ترجمه أنوار العقول) ، مصطفی زمانی، قم: پیام اسلام، 1362 ش . 87 . دیوان امیرالمؤمنین امام علی علیه السلام : (ترجمه أنوار العقول فی أشعار وصی الرسول) ، عبد الحسین اشعری قمی، قم: پیام اسلام، 1369 ش، اوّل . 88 . راه خداشناسی یا خلاصه توحید مفضّل (ترجمه توحید المفضّل)، ترجمه : علی اصغر فقیهی، قم: دار العلم، بی تا ، جیبی. 89 . راه روشن (ترجمه المحجّة البيضاء فی تهذیب الإحیاء) ، 8 ج ، سیّد محمّد صادق عارف، مشهد: آستان قدس رضوی، 1372 ش ، اوّل . 90 . راه و رسم زندگی از نظر امام سجّاد علیه السلام (ترجمه رسالة الحقوق)، علی گلزاده غفوری، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1396 ق، رقعی. 91 . رساله حقوق، ترجمه : سیّد محمّد کشفی شاهرودی، تهران: دانشوران، 1377 ش ، اوّل ، رقعی . 92 . الروضة من الکافی، 2 ج ، ترجمه : سیّد هاشم رسولی محلاتی ، تهران: اسلامیه، 1350 . 93 . روضة الواعظین، فتال نیشابوری ، ترجمه : محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی، 1366 ش ، اوّل . 94 . رهاورد خرد (ترجمه تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله) ، پرویز اتابکی، تهران: فرزانه، 1376 ش ، اوّل . 95 . رهنمودهای امام صادق علیه السلام : یکصد موضوع عرفانی، عبادی، اخلاقی و اجتماعی (ترجمه مصباح الشریعة و مفتاح الحقیقة)، عبّاس عزیزی، قم: نبوغ، 1377 ش ، اوّل . 96 . زندگانی ابا عبد الله الحسین علیه السلام (ترجمه اللّهوف علی قتلی الطّفوف) ، سیّد محمّد صفحی، قم: اهل بیت علیهم السلام ، 1375 ش ، جیبی ، سوّم . 97 . زندگانی امام موسی کاظم علیه السلام (ترجمه جلد یازدهم بحار الأنوار) ، موسی خسروی، تهران: اسلامیه، 1364 ش ، دوّم . 98 . زندگانی حضرت سجّاد و امام باقر علیهما السلام (ترجمه جلد یازدهم بحار الأنوار) ، موسی خسروی، تهران: اسلامیه، 1364 ش ، دوم . 99 . زندگانی حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام (ترجمه جلد دوازدهم بحار الأنوار) ، موسی خسروی، تهران: اسلامیه، 1356 ش . 100 . سخنان علی علیه السلام از نهجالبلاغه، جواد فاضل (م 1340 ق) ، تهران: سوره، 1375 ش ، بیست و یکم ، رقعی. 101 . سفارش اهل بیت علیهم السلام ، حسین شیخ الاسلامی، قم: انصاریان. 102 . سیمای رمضان در صحیفه سجّادیه، ترجمه: علی کریمی جهرمی، قم: تشیّع، 1374 ش، اوّل. 103 . شرح و ترجمه صحیفه سجّادیه، سیّد احمد فهری، تهران: مفید، 1370 ش، اوّل، رقعی . 104 . شگفتی های آفرینش از زبان امام صادق علیه السلام ، مفضّل بن عمر ، ترجمه : نجفعلی میرزایی ، قم: هجرت ، 1374 ش . 105 . شگفتی های آفرینش از زبان امام صادق علیه السلام (ترجمه توحید المفضّل)، مفضّل بن عمر الجعفی (ق 2) ، ترجمه : نجفعلی میرزایی، قم: هجرت، 1374 ش ، دوم ، رقعی. 106 . شیعه در پیشگاه قرآن و اهل بیت علیهم السلام (ترجمه جلد 68 بحار الأنوار) ، علی تهرانی، تهران: کتاب خانه مسجد حضرت ولی عصر علیه السلام . 107 . صحیفه ثالثه سجّادیه (مناجات انجیلیه)، ترجمه : حیدر تهرانی، جیبی. 108 . صحیفه زمردین در سخنان سیّد ساجدین ، حسن حسن زاده آملی ، ترجمه : محمّد حسین نایجی ، قم : الف لام میم ، 1382 ش . 109 . صحیفه سجّادیه، ترجمه : حسین انصاریان، تهران: پیام آزادی، 1374 ش ، اوّل . 110 . صحیفه سجّادیه، ترجمه : عبد المحمّد آیتی، تهران: سروش، 1375 ش ، دوم . 111 . صحیفه سجّادیه، ترجمه: اسدالله مبشّری (م 1369 ش)، تهران: نشر نی، 1370 ش، اوّل. 112 . صحیفه سجّادیه، ترجمه : صدر الدین بلاغی، تهران: حسینیه

ارشاد، 1353 ش، رقعی. 113. صحیفه سجّادیه (مجموعه راز و نیازهای سعادت آموز امام برحق)، مهدی الهی قمشه ای (م 1352ش)، تهران: اسلامی، 1370 ش، پنجم، رقعی. 114. صحیفه کامله سجّادیه، ترجمه: جواد فاضل (م 1340ش)، تهران: امیر کبیر، 1373 ش، هفدهم، رقعی. 115. صحیفه کامله سجّادیه، ترجمه: حسین اصفهانی (عماده زاده) (م 1369ش)، تهران: گلبرگ، 1375ش، جیبی. 116. صحیفه کامله سجّادیه، ترجمه: عبد الجواد ابراهیمی و محسن غروی، قم: الهادی، 1376ش، اول. 117. صحیفه کامله سجّادیه، ترجمه: میرزا ابوالحسن شعرانی (م 1352ش)، تهران: اسلامی، 1375 ش، هفتم، رقعی. 118. صحیفه مبارکه سجّادیه، ترجمه: حسن ثقفی تهرانی، تهران: هاد، 1379 ش، اول. 119. صحیفه الرضا علیه السلام، منسوب به امام رضا علیه السلام، تصحیح: محمّدباقر بهبودی، ترجمه: محمّدجعفر شاملی، تهران: اسلامی، 1353 ش، اول، رقعی. 120. صراط المؤمنین (ترجمه رساله الحقوق)، قوام اسلامی جاسبی، قم. 121. طب الرضا و طب الصادق علیهما السلام، طب و درمان در اسلام، منسوب به امام رضا علیه السلام، ترجمه: زین العابدین کاظمی خلخالی (م 1365 ش)، رئوف، 1374 ش، رقعی. 122. طب و بهداشت (ترجمه طب الإمام الرضا علیه السلام)، نصیر الدین امیرصادقی، تهران: معراجی، 1351 ش، پنجم رقعی. 123. طرائف، سیّد بن طاووس، ترجمه: داوود الهامی، قم: نوید اسلام، 1371 ش، اول. 124. عدّة الدّاعی، ترجمه: حسین فشاهی، تهران: کتاب خانه شمس، 1338 ش. 125. عیون أخبار الرضا علیه السلام، 2 ج، ترجمه: حمیدرضا مستفید و علی اکبر غفّاری، تهران: صدوق، 1372 ش، اول. 126. الغارات، ابراهیم بن محمّد الثقفی (م 283ق)، ترجمه: عبد المحمّد آیتی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1371 ش، اول. 127. الغارات، ترجمه: محمّدباقر کمره ای (م 1374 ش)، تهران: فرهنگ اسلام، 1356 ش. 128. غرر الحکم (مجموعه کلمات قصار امام علی علیه السلام)، ترجمه: محمّدعلی انصاری قمی، تهران: بی نا، بی تا. 129. غرر الحکم و درر الکلم آمدی، 2 ج، ترجمه: سیّد هاشم رسولی محلاتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1378 ش، دوم. 130. غیبت نعمانی، ترجمه: جواد غفّاری، تهران: کتاب خانه صدوق، 1363 ش، اول. 131. فرمان امام علی علیه السلام به امام حسن علیه السلام، محمّد مقیمی، تهران: سعدی. 132. فرمان مبارک امیرالمؤمنین به مالک اشتر، محمّد وحید گلپایگانی، تهران: محمّدی، 1361 ش، رقعی. 133. فضائل الشیعة، ترجمه: امیر توحیدی، تهران: زراره، 1379 ش، اول، رقعی. 134. قانون: سخنان امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام، القاضی القضاعی (م 454 ق)، ترجمه: فیروز حریرچی، تهران: امیر کبیر، 1375 ش، دوم. 135. کتاب شریف نهجالبلاغه، ترجمه: علی اصغر فقیهی، تهران: صبا، 1374 ش، اول. 136. کلیّات حدیث قدسی (ترجمه کتاب الجواهر السنیه)، زین العابدین کاظمی خلخالی، تهران: دهقان، دوم. 137. کمال الدین و تمام النعمه، 2 ج، ترجمه: محمّدباقر کمره ای، تهران: اسلامی، 1338ش. 138. گزیده تهذیب، 5 ج، ترجمه: محمّدباقر بهبودی، تهران: کویر، 1370 ش، اول. 139. گزیده کافی، 6 ج، ترجمه: محمّدباقر بهبودی، تهران: علمی و فرهنگی، 1363ش. 140. گفتار امیرالمؤمنین علی علیه السلام: (ترجمه غرر الحکم و درر الکلم)، 2 ج، سیّد حسین شیخ الإسلامی، قم: انصاریان، 1374 ش. 141. گلچینی از سخنان حکمت آمیز و اندرزهای رسول خدا صلی الله علیه و آله و ائمه معصومین علیهم السلام (ترجمه جلد 77 و 78 بحار الأنوار)، سیّد هاشم رسولی محلاتی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1378 ش، اول. 142. گنجینه راز (سخنان امام علی علیه السلام)، حمید جعفری، اصفهان: نورین سپاهان، 1381 ش، اول. 143. گوهر وزین در ترجمه «الدّر الثمین»، نجفی طبسی، قم. 144. لهوف، سید بن طاووس، ترجمه: عبد الرحیم عقیقی بخشایشی، قم: بخشایش، 1377 ش. 145. اللهوف علی قتلی الطفوف یا آهی سوزان بر مزار شهیدان، سیّد احمد فهری، تهران: جهان، رقعی. 146. متّین، گل های سرسبد آفرینش (ترجمه خطبه متّین)، سیّد مهدی شجاعی، تهران: محراب قلم، 1375 ش، سوّم، رقعی. 147. مجموعه وژام: آداب و اخلاق در اسلام (ترجمه تنبیه الخواطر ونزهة النواظر)، 2 ج، محمّدرضا عطایی، مشهد: آستان قدس رضوی، 1369 ش. 148. مِخَن الأبرار (ترجمه مقتل بحار الأنوار)، محمد حسن عاصی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی، بی تا. 149. مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار، علی بن الحسن الطّبرسی، ترجمه: عبد الله محمّدی و مهدی هوشمند، قم: دار الثقلین، 1379 ش، اول. 150. مصباح الشریعة و

مفتاح الحقیقة، منسوب به امام صادق علیه السلام، ترجمه: حسن مصطفوی، تهران: قلم، 1363 ش، اول. 151. معانی الأخبار، 2 ج ، ترجمه: عبد العلی محمدی شاهرودی، تهران: اسلامیه، 1372 ش، اول. 152. الملاحم و الفتن یا فتنه و آشوب های آخرالزمان، محمد جواد نجفی، تهران: اسلامیه. 153. منتخب الخصال، ترجمه: میرمحمدعلی عماد الاسلام اسکویی، چاپ: نبرد ما، 1341 ش. 154. منتخب الغرر (دو هزار و چهارصد سخن از سخنان حکیمانه علی علیه السلام)، ترجمه: فضل الله کمپانی، تهران: مفید، 1362 ش. 155. منتخب نهج البلاغه، ترجمه: احمد علی بابایی، تهران: موسوی، [1351 ش]، رقعی. 156. منشور دادخواهی (خطبه حضرت زهرا علیها السلام)، علی کرمی. 157. مواعظ صدوق، ترجمه: عزیز الله عطاردی، تهران: عطارد، 1373 ش، اول، رقعی. 158. مهدی موعود: ترجمه جلد سیزدهم بحار الأنوار (جلد 51_53 نسخه چاپی): علی دوانی، تهران: اسلامیه، 1375 ش، بیست و هفتم. 159. میراث حضرت زهرا علیها السلام و صحیفه سجّادیه، سیدرضا آل یاسین، تهران: مؤلف، 1377 ش. 160. نامه روح فزا (ترجمه عهدنامه مالک اشتر)، علی محمدی تاکندی و رضا شیخ محمدی، قزوین: مؤسسه فرهنگی آفرینه، 1375 ش، اول. 161. نمی ازیمی (ترجمه نامه امیر مؤمنان به امام حسن علیه السلام)، کرم خدا امینیان نهاوندی و علی افراسیابی، قم: نهاوندی، 1379 ش، اول، رقعی. 162. نهج البلاغه، ترجمه: حسین انصاریان، تهران: پیام آزادی، 1378 ش، اول. 163. نهج البلاغه، ترجمه: داریوش شاهین، تهران: زرین، 1359 ش. 164. نهج البلاغه، ترجمه: سید جعفر شهیدی، تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی، 1372 ش، چهارم. 165. نهج البلاغه، ترجمه: سید عبد المطلب شیرازی، 1401ق، رقعی. 166. نهج البلاغه، ترجمه: سید محمود طالقانی (م 1358 ش)، تهران: کتاب فروشی بینش، رقعی. 167. نهج البلاغه، ترجمه: کاظم عابدینی مطلق، تهران: آفرینه، 1378 ش. 168. نهج البلاغه، ترجمه: محمد بهشتی، تهران: شهریور_تابان، 1379 ش، سوم. 169. نهج البلاغه، ترجمه: محمد تقی جعفری ، تهران، مؤسسه نشر آثار علامه جعفری، 1381 ش. 170. نهج البلاغه، ترجمه: محمدعلی شرقی، تهران: اسلامیه، 1369 ش، اول. 171. نهج البلاغه، ترجمه: ناهید آقا میرزایی، ویراستار: غلامحسین اعرابی، تهران: بهزاد، 1379 ش، اول. 172. نهج البلاغه، 3 ج، ترجمه: محمد جعفر امامی و محمدرضا آشتیانی، قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام، 1375 ش، دهم. 173. نهج البلاغه، از فرمایشات مولی الموحّدين امیرالمؤمنین علی علیه السلام، ترجمه: سید نبی الدین اولیایی، تهران: پرچین، 1378 ش، پنجم. 174. نهج البلاغه (با ترجمه گویا و شرح فشرده)، 3 ج، محمد جعفر امامی و محمدرضا آشتیانی، زیر نظر: ناصر مکارم شیرازی، قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام، 1375 ش، یازدهم. 175. نهج البلاغه، ترجمه و تدوین: محمودرضا افتخارزاده، تهران: روزگار، 1379 ش، اول. 176. نهج البلاغه، در سخنان علی علیه السلام، محسن فارسی، تهران: امیر کبیر، 1363 ش، هشتم. 177. نهج البلاغه: سخنان امام علی علیه السلام، ترجمه: ناصر احمدزاده، تهران: اشرفی، 1377 ش، اول. 178. نهج البلاغه (سخنان امام علی علیه السلام)، ناصر احمد زاده، تهران: اشرفی، 1379 ش، اول. 179. نهج البلاغه: سخنان امیرالمؤمنین علی علیه السلام، محمد جواد شریعت، تهران: اساطیر، 1374 ش، اول. 180. نهج البلاغه: سخنان علی علیه السلام، ترجمه: ذبیح الله منصوری (م 1365 ش)، تهران: نقش اندیش، 1378 ش، اول. 181. نهج البلاغه (شرح نامه های امیرالمؤمنین علی علیه السلام به دوستان و دشمنان و فرمانداران و فرماندهان ارتش)، حسن شمس گیلانی، مترجم، 1372 ش. 182. نهج البلاغه، میراث درخشان امام علی علیه السلام، محمد مقیم، تهران: سعدی. 183. نهج البلاغه امیرالمؤمنین علی علیه السلام، 3 ج، احمد سپهر خراسانی، تهران: اشرفی، 1359 ش، دوم. 184. نهج البلاغه امیرالمؤمنین علی علیه السلام، محمد تقی جعفری (م 1377 ش)، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1378 ش، اول. 185. نهج البلاغه پارسی، ترجمه: سید جمال الدین دین پرور، تهران: بنیاد نهج البلاغه، 1379 ش، اول. 186. نهج البلاغه حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام، ترجمه: محمد دشتی، قم: مشرقین، 1379 ش، چهارم. 187. نهج البلاغه علی علیه السلام، داریوش شاهین، تهران: جاویدان، 1358 ش، اول. 188. نهج البلاغه منظوم، 2 ج، محمدعلی انصاری، تهران: نوین. 189. نهج البلاغه منظوم، محمد حسین سلطانی، تهران: تیرماه و به آفرین و امیر صبا، 1379 ش، اول. 190. نهج

البلاغه منظوم: کلمات قصار، حمید قاضی خاکیاسری، تهران: شهرآشوب با همکاری بنیاد نهج البلاغه، 1372 ش، اول. 191. نهج البلاغه مولا علی بن ابی طالب امیرالمؤمنین علیه السلام، ترجمه: اسد اللہ مبشّری (م 1369 ش)، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1373 ش، اول. 192. نیایش در عرفات (ترجمه و توضیح دعای عرفه امام حسین علیه السلام)، محمدتقی جعفری، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1358 ش، اول. 193. نیایش های جاویدان یا صحیفه کامله سجّادیه، داریوش شاهین، تهران: زرین، 1356 ش، اول. 194. واقعه صفین در تاریخ (ترجمه وقعه صفین)، کریم زمانی، تهران: خدمات فرهنگی رسا، 1364 ش، اول.

1- . گفتنی است در این فهرست، از مقاله «ترجمه کتاب های حدیثی _ 2»، نوشته آقای حمید فرّخیان (علوم حدیث، ش 24، ص 147_ 170) استفاده شده است.

اشاره

تصحیح و احیای آثار حدیثی علمی و تکامل معارف بشر، بدون تکیه بر میراث گذشتگان، غیر ممکن یا دست کم بسیار دشوار است. در پیوند مبارک سنت و تجدّد، میراث گذشته و علوم جدید، می توان به بالندگی علمی رسید و برای برقراری این پیوند با گذشته و بهره گیری از میراث مکتوب پیشینیان، باید غبار غربت را از آنها زدود و از گوشه و کنار کتاب خانه های عمومی و شخصی آزاد نمود و این مهم، کاری بس ارزشمند و گران سنگ و از سوی دیگر، دشوار و خسته کننده است. در این میان، تصحیح و احیای آثار حدیثی و متون حدیثی، از این قاعده مستثنا نیستند؛ بلکه می توان ادعا نمود که احیای آثار حدیثی، مهم ترین نوع در این گونه فعالیت ها باشد، چرا که «سنت»، منبع و رکن دوم دین و شریعت است. با توجه به نسخه برداری های متعدّد از آثار حدیثی طی دوره های مختلف و اشتباهاتی که بر اثر این استتساخ پیش آمده، و از سوی دیگر، جعل و تحریف هایی که از سوی مخالفان در آنها وارد شده، تصحیح و احیای این آثار، کاری اجتناب ناپذیر است. در چند دهه اخیر، در عرصه علوم اسلامی و بخصوص متون حدیثی، تصحیح و احیای آثار کهن، بیشترین تلاش علمی پژوهشگران را به خود معطوف داشته است. این کار، با تلاش های بسیار پُر ارج آیه الله میرزا ابوالحسن شّعرانی، مرحوم استاد علی اکبر غفّاری (م 1383 ش) و مرحوم سیّد جلال الدین محدّث ارموی (م 1358 ش)، و در زمینه رجال نیز به همّت آیه الله سیّد محمّد صادق آل بحر العلوم، آغاز گردید و اینک به صورت فعالیت های منظم، ادامه دارد. در این زمینه، مراکزی چون «مؤسسه آل البيت لإحياء التراث» و «مدرسة الإمام المهدي عليه السلام» و «مؤسسه علمی _ فرهنگی دار الحدیث» و «مکتبه الإمام الأئمة المؤمنین علیه السلام»، مشغول فعالیت هستند و آثار باارزشی چون وسائل الشیعة، عوالم العلوم، مستدرک الوسائل، الوافی و کتب شیخ صدوق را تصحیح و به صورت منقّح و زیبایی چاپ کرده اند و آثار فراوان دیگری را نیز در دست تحقیق یا نشر دارند. اینک به معرفی چند مورد از مهم ترین تصحیحات انجام گرفته بر آثار حدیثی و نیز مصحّحان آنها خواهیم پرداخت.

1 . الكافي

1 . الكافي کتاب شریف الکافی ، یکی از کتب معتبر چهارگانه شیعه و به قولی معتبرترین آنهاست که مشتمل بر سه بخش اصول، فروع و روضه است . این کتاب ، توسط ابو جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی (م329ق) به رشته تحریر درآمده است و طبق گفته خود وی، بنا به درخواست بعضی شیعیان مبنی بر تألیف کتابی که جامع همه فنون علم دین و کفایت کننده برای طالبان علم و جویندگان هدایت باشد، به انجام رسیده است . این کتاب ، توسط استاد علی اکبر غفاری، با چند نسخه مقابله و تصحیح شده و بعضا تعلیقاتی بر آن نگاشته شده و بخش اصول آن ، اولین بار در سال 1374ق ، در تهران به چاپ رسیده است . 1

2. آثار شیخ صدوق

نگاهی به زندگی استاد غفّاری علی اکبر غفّاری، در سال 1303 ش، در خانواده ای مذهبی در تهران به دنیا آمد. او پس از گذراندن دوره ابتدایی به فراگیری قرائت و تجوید قرآن پرداخت و سپس به شرکت در کلاس های تفسیر، همّت گماشت و در کنار آن، دروس مقدمات حوزه را نیز فراگرفت و در برخی دروس حدیثی آیه الله میرزا ابوالحسن شّعرانی و یک دوره کامل تفسیر در درس آیه الله سید کاظم گلپایگانی شرکت جست. آشنایی او با یکی از کتاب فروشان تهران، اولین گام ورود ایشان در عرصه تصحیح کتاب های حدیثی بود که از کتاب شریف الکافی آغاز شد و با آثار شیخ صدوق و دیگر متون کهن، ادامه یافت. بدین ترتیب، ایشان تا پایان هشتاد سال عمر پُربرت خویش، ده ها جلد کتاب را تحقیق و تصحیح نمود، و سرانجام در ششم آبان 1383، بدورد حیات گفت.

2. آثار شیخ صدوقکتب شیخ صدوق رحمه الله، در میان منابع حدیثی شیعه، جایگاه خاصی دارند. مرحوم استاد علی اکبر غفّاری که به تصحیح این آثار، اهتمام ویژه داشت، دلیل این امر را چنین بیان کرده است: انگیزه من در توجّه بیشتر به آثار مرحوم شیخ صدوق، اصرار استاد ادبیات ما به مطالعه متون ادبی سطح بالا در کنار درس هایمان بود. ایشان به ما توصیه می کرد که آثار مرحوم صدوق را مطالعه کنیم. حقیر نیز با مطالعه این آثار، متوجّه غلط های چاپی بسیار و معضلاتی که در آنها بود، شدم؛ معضلاتی که گاه قابل حل نبود. در این حال، متوجّه نسخه های دیگری شدم تا راه حلی پیدا شود و این، نخستین گام در راه تحقیق و تصحیح این متون بود؛ زیرا با خود می اندیشیدم که: چرا باید ذخایر فرهنگ شیعه و آثار بزرگ عالمان ما، که هر کدام ستاره درخشان و موجب آبروی این فرهنگ غنی هستند، این گونه به لحاظ سخافت طبع، از آسمان جهان علم، افول کند و در گنج انزوا، رو به فراموشی سپرده شود؟... (1) از جمله کتاب های شیخ صدوق که توسط مرحوم استاد غفّاری تصحیح و چاپ شده، اثر ارزشمند کتاب من لایحضره الفقیه است که در چهار مجلد به چاپ رسیده است. این اثر، بسیار دقیق تصحیح شده و مواردی که شیخ صدوق، سندهای احادیث را نقل نکرده، با استفاده از دیگر کتب او در ذیل، اشاره شده است. یکی دیگر از کتاب های شیخ صدوق که توسط مرحوم غفّاری تحقیق شده، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال است که یک بار با اعراب، و بار دوم، همراه با ترجمه فارسی به چاپ رسیده است. دیگر کتاب های شیخ صدوق که توسط وی تصحیح شده، در ضمن فهرست آثار حدیثی ایشان، خواهد آمد.

برخی آثار تصحیح شده توسط استاد غفاری

- برخی آثار تصحیح شده توسط استاد غفاری 1. ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، تهران: صدوق، 1374 ش، دوم . 2. الخصال، تهران: صدوق. 3. کتاب من لایحضره الفقیه، تهران: صدوق، 1370 ش . 4. معانی الأخبار، بیروت . مؤسسه الأعلمی للمطبوعات . 5. کمال الدین و تمام النعمة، تهران: دار الکتب الإسلامیه، 1395ق. 6. أصول الکافی، تهران: دار الکتب الإسلامیه، 1388ق. 7. تهذیب الأحکام، تهران: صدوق، 1417ق. 8. الغیبة، تهران: دار الکتب الإسلامیه، 1423ق. 9. عیون أخبار الرضا علیه السلام، به همراه ترجمه، تهران: صدوق، 1373 ش . 10. الاستبصار، قم: دار الحدیث، 1380 ش . 11. تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله، تهران: دار الکتب الإسلامیه. 12. منتقى الجمان فی الأحادیث الصحاح و الحسان، قم: جامعه مدرّسین، 1402ق. 13. الغیبة، شیخ مفید، تهران: صدوق. 14. الأمالی، شیخ مفید، بیروت: دار المفید، 1414ق. 15. کامل الزیارات، تهران: صدوق، 1375 ش . 16. الأخبار الدخیلة، تهران: صدوق، 1390ق. 17. شرحی بر دعای ندبه، محیی الدین علوی طالقانی، تهران: امیر کبیر، 1381 ش . 18. الاختصاص، شیخ مفید، تهران: صدوق. 19. تلخیص مقباس الهدایة للمامقانی، تهران: صدوق، 1369 ش .

3 . المحاسن

3 . المحاسن تأليف ابو جعفر احمد بن محمد بن خالد بَرَقِي قمي (م 274ق)، تحقيق و تصحيح: سيّد جلال الدين محدّث أرموى . اين كتاب ، بعد از كتب اربعه شيعه ، از معتبرترين كتب حديثي به شمار مي رود. مؤلّف آن ، از دانشمندان مشهور قرن سوم و از اصحاب امام جواد و امام هادي عليهما السلام بوده كه به جلالت و وثاقت وي ، در اكثر كتب رجالي تصريح شده است. المحاسن ، شامل چندين رساله به شرح زير است: كتاب الأشكال والقرائن، كتاب ثواب الأعمال، كتاب عقاب الأعمال، كتاب الصفوة والنور والرحمة، كتاب مصابيح الظلم، كتاب العلل، كتاب السفر، كتاب المآكل، كتاب الماء، كتاب المنافع، وكتاب المرافق. اين كتاب ، توسط مرحوم دكتر سيّد جلال الدين مُحدّث أرموى تحقيق و تصحيح شده و تعليقاتي بر آن نگاشته شده و در سال 1330ش، در دو جلد به چاپ رسیده است.

نگاهی به زندگی محدث ارموی

برخی آثار محدث ارموی

نگاهی به زندگی محدث ارموی در رمضان سال 1323 برابر با 1283 ش، در شهر ارومیه به دنیا آمد. او تحصیلات مقدماتی را در زادگاه خود فرا گرفت و سپس به فراگیری ادبیات عربی و علوم اسلامی همت گماشت. آن گاه، عازم مشهد مقدس شد و چهار سال در حوزه علمیه آن شهر، تلمذ نمود. وی پس از قتل عام مردم مشهد در گلوله باران حرم مطهر توسط رضاخان، عازم تهران شد و قصد سفر به نجف برای ادامه تحصیل داشت؛ اما منصرف شد و به استخدام وزارت فرهنگ درآمد و در دبیرستان نظام تبریز به تدریس پرداخت. محدث ارموی، در سال 1320 ش، به تهران آمد و رئیس بخش مخطوطات کتابخانه ملی گردید و در سال 1335 ش، به دعوت مکرر دانشکده معقول و منقول (الهیات) دانشگاه تهران، به تدریس در آن جا مشغول شده و در خلال آن، دکتری خود را در سال 1342 ش، از همین دانشکده دریافت کرد. او همواره در کنار تحصیل و تدریس، به کار تحقیق و تصحیح متون، اشتغال داشت تا آن که در سال 1358 ش، دارفانی را وداع گفت.

برخی آثار محدث ارموی 1. تصحیح کتاب المحاسن، از احمد بن محمد برقی، که تعریف آن گذشت. 2. تصحیح شرح فارسی آقا جمال خوانساری بر غررالحکم و درر الکلم عبد الواحد آمدی، در هفت جلد. 3. تصحیح شرح فارسی کلمات قصار پیامبر خاتم. 4. تصحیح رساله طینت، از آقا جمال خوانساری. 5. تصحیح الرسالة العلیة فی الأحادیث النبویة، از کمال الدین حسین کاشفی. 6. تصحیح شرح صد کلمه از امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام، از ابی طالب علیه السلام، از ابن میثم بحرانی. 7. تصحیح شرح صد کلمه از امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام، از عبد الوهاب. 8. تصحیح الغارات، از ابواسحاق ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی. 9. تصحیح مطلوب کل طالب من کلام امیرالمؤمنین علیه السلام، از رشید الدین وطواط. 10. تصحیح الأربعین من الأربعین عن الأربعین، از منتجب الدین رازی. 11. تألیف کشف الکربة فی شرح دعاء الندبة. 12. تصحیح تفسیر گاژر، در یازده جلد. (1)

1- یادآور می شود که محدث ارموی، آثار دیگری را نیز تصحیح و یا به طبع آنها اهتمام نموده است، از جمله کتاب های: رجال البرقی، رجال ابن داوود، فهرست أسماء الرجال المذكورة فی کتاب التدوین للرافعی.

4. غُرُّ الْحِكْمِ وَ دُرُّ الْكَلِمِ

4. غُرُّ الْحِكْمِ وَ دُرُّ الْكَلِمِ اثر ارزشمند نیز به همت استاد سید جلال الدین محدث ارموی تصحیح شده و به چاپ رسیده است. مؤلف غرر الحکم، عبد الواحد بن محمد تمیمی آمدی (م ق 5 ق) است. استاد ارموی، بهترین شرح بر غرر الحکم را که توسط آقا جمال الدین محمد خوانساری (م 1125 ق) نوشته شده، انتخاب و تصحیح کرده است. (1) مصحح، بر نسخه اصلی شرح غرر الحکم که به خط شارح آن آقا جمال خوانساری بوده، اعتماد کرده است. وی در کنار نسخه اصلی، کتاب را با دو نسخه دیگر آن که هر دو در زمان خود آقا جمال استنساخ شده اند، مقابله نموده که یکی متعلق به کتاب خانه مدرسه سپه سالار است و دیگری نسخه ناقصی است که در اختیار خود محدث ارموی بوده است. مصحح، اختلافات چند نسخه را در پاورقی ذکر نموده و برای هر حدیث، شماره مسلسل در نظر گرفته است. تاریخ پایان تصحیح، ششم مهر 1339 است که در سال 1342 ش، توسط انتشارات دانشگاه تهران، در هفت جلد به چاپ رسید. (2)

-
- 1- کتاب غرر الحکم و درر الکلم، مجموعه ای از سخنان منسوب به امام علی علیه السلام و شامل 11050 روایت است.
  - 2- این کتاب با استقبال فرهیختگان روبه رو شد و تاکنون، چندین بار تجدید چاپ شده است.

5. رجال السید بحر العلوم

نگاهی به زندگی آیه الله محمدصادق بحر العلوم

برخی آثار آیه الله محمدصادق بحر العلوم

5. رجال السید بحر العلوم تألیف علامه سید محمد مهدی بحر العلوم طباطبایی بروجردی (1155 _ 1212ق). این کتاب، به همت آیه الله سید محمد صادق آل بحر العلوم، از نوادگان علامه سید بحر العلوم، تحقیق و تصحیح شده است.

نگاهی به زندگی آیه الله محمدصادق بحر العلوم سید محمد صادق، فرزند سید حسن آل بحر العلوم، در سال 1315 ق، در عراق، دیده به جهان گشود. وی پس از فراگیری مقدمات علوم دینی، تحصیلات خود را نزد آیات عظام: میرزا حسین نائینی، سید ابوالحسن اصفهانی و میرزا ابوالحسن مشکینی ادامه داد. او از سال 1367 تا 1380 ق، متصدی امر قضاوت در استان های جنوبی عراق بود و پس از بازگشت به نجف، به کار تألیف و تحقیق پرداخت و آثار بسیاری را از خود به یادگار گذاشت. (1)

برخی آثار آیه الله محمدصادق بحر العلوم در طی سال های طولانی، کتاب خانه خصوصی بزرگی فراهم کرد که صدها جلد کتاب خطی نفیس در آن یافت می شد و ده ها نسخه نایاب آن را دست نویس کرد. در این میان، به تألیف و تحقیق نیز پرداخت که مهم ترین اثر تألیفی ایشان، کتاب دلیل القضاء الشرعی است که در سه جلد، به چاپ رسیده است. البته بیشترین همت ایشان به احیای آثار کهن اسلامی و تحقیق در آنها معطوف شد و در این زمینه، کتاب های بسیاری را تحقیق و تصحیح نمود، از جمله: تاریخ کوفه، از براقی، تاریخ الیعقوبی و الحجّة علی الذاهب الی تکفیر ابي طالب، و فرّق الشیعة ی نوبختی. در زمینه احیای آثار رجالی نیز می توان از: رجال الطوسی، الفهرست شیخ طوسی، رجال ابن داوود، رجال العلامة الحلی و رجال السید بحر العلوم نام برد که اینک، به اختصار، به معرفی رجال السید بحر العلوم خواهیم پرداخت. (2)

1- جهت اطلاع بیشتر، ر. ک: مقدمه رجال السید بحر العلوم، ص 173 (تهران: مکتبه الصادق، 1363 ش).

2- ر. ک: دانش نامه جهان اسلام، ج 2، ص 300.

مروری بر «رجال السید بحر العلوم»

مروری بر «رجال السید بحر العلوم» این کتاب در سال 1363 ش، در چهار جلد، توسط مکتبه الصادق علیه السلام منتشر گردیده است، و شامل سه بخش می شود. مؤلف، ابتدا به معرفی مهم ترین خاندان های در برگیرنده راویان و رجال حدیث پرداخته و درباره توثیق یا نقد آنها سخن گفته است. سپس در بخش دوم اثر خود، به ذکر نام بعضی از اصحاب پیامبر خدا، رجال حدیث و راویان ائمه معصوم علیهم السلام_ که غالباً در کتب دیگر، جا افتاده اند، پرداخته و آنها را به ترتیب حروف الفبا مرتب ساخته است. او پس از نقل اقوال دیگر رجالیان درباره يك شخص، نظر خود را نیز درباره او بیان می کند. بخش سوم کتاب هم شامل فواید و قواعد رجالی است که عموماً فقها و محدثان از دانستن آنها بی نیاز نیستند. این بخش، مهم ترین بخش کتاب است و به همین علّت، کتاب سید بحر العلوم به الفوائد الرجالية مشهور است.

کتاب شناسی آثار حدیثی تصحیح شده در سده های چهاردهم و پانزدهم

- کتاب شناسی آثار حدیثی تصحیح شده در سده های چهاردهم و پانزدهم 1. إحقاق الحق وإزهاق الباطل، الجزء الحادى عشر، نور الله الحسينى التستري (م 1019ق)، تعليقات: السيد شهاب الدين النجفى، به كوشش: حسن الغفارى، تهران: دار الكتب الإسلامية، 1352 ق . 2. إكليل المنهج فى تحقيق المطلب، محمد جعفر بن محمد طاهر الخراسانى الكرباسى، تحقيق: السيد جعفر الحسينى الإشكورى، قم: دار الحديث 1383 ش . 3. الأصول الستة عشر من الأصول الأولية (مجموعة من كتب الرواية فى عصر الأئمة عليهم السلام)، تحقيق: ضياء الدين المحمودى، قم: دار الحديث، 1381 ش . 4. تصنيف غرر الحكم و درر الكلم، به كوشش: مركز الأبحاث والدراسات الإسلامية، قم: دفتر تبليغات اسلامى، دوم . 5. توضيح المقال فى علم الرجال، الملا على الكنى (م 1306 ق)، تحقيق: محمد حسين مولوى، قم: دار الحديث، 1379 ش . 6. الفوائد الرجالية، الشيخ مهدي الكجورى الشيرازى (م 1293 ق)، تحقيق: محمد كاظم رحمان ستايش، قم: دار الحديث، 1382 ش . 7. الحاشية على أصول الكافى، رفيع الدين محمد بن حيدر النائينى (م 1082 ق)، تحقيق: محمد حسين الدرايتى، قم: دار الحديث 1382 . 8. الحاشية على أصول الكافى، السيد بدر الدين بن أحمد الحسينى العاملى، تحقيق: على الفاضلى، قم: دار الحديث 1383 ش . 9. الدر المنظوم من كلام المعصوم، على بن محمد بن الحسن العاملى (م 1104 ق)، تحقيق: محمد حسين الدرايتى، قم: دار الحديث، 1384 ش . 10. الرجال، محمد بن الحسن الحر العاملى، تحقيق و تصحيح: على الفاضلى قم: دار الحديث، 1385 ش ، اول . 11. الرجال لابن الغضائرى، احمد بن الحسين الواسطى البغدادى الغضائرى، تحقيق: السيد محمد رضا الحسينى الجلالى، قم: دار الحديث، 1380 . 12. الرواشح السماوية، السيد محمد باقر الحسينى الإسترآبادى (الميرداماد)، تحقيق: غلامحسين قيصرىه ها و نعمة الله الجليلى، قم: دار الحديث، 1380 ش . 13. شرح أصول الكافى، محمد بن إبراهيم الشيرازى (ملا صدرا)، تصحيح: محمد خواجهوى، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقيقات، 1366 ش . 14. شرح أصول الكافى، محمد صالح بن احمد المازندرانى (ملا صالح)، تصحيح: على عاشور، بيروت: دار إحياء التراث العربى، 1421 ق . 15. شرح الأربعين، محمد سعيد بن محمد مفيد القمى (القاضى سعيد القمى)، تصحيح: نجفقلى حبيبي، تهران: ميراث مكتوب، 1379 ش . 16. شرح توحيد الصدوق، محمد سعيد بن محمد مفيد القمى (القاضى سعيد القمى)، تصحيح: نجفقلى حبيبي، تهران: مؤسسه الطبع والنشر لوزارة الثقافة، 1415 ق . 17. شرح ديوان منسوب به امير المؤمنين على بن ابى طالب عليه السلام، كمال الدين مير حسين بن معين الدين ميبدي يزدى، مقدمه و تصحيح: حسن رحمانى و سيد ابراهيم اشك شيرين، تهران: ميراث مكتوب، 1379 ش ، اول . 18. شرح الصحيفة الكاملة السجّادية، السيد محمد باقر الحسينى الإسترآبادى، (المير داماد)، تصحيح: السيد مهدي الرجائى، اصفهان: مهديه الميرداماد، 1406 ق . 19. شرح صد كلمة أمير المؤمنين على بن أبى طالب عليه السلام، ميثم بن على البحرانى، مشهد: بنياد پژوهش هاى اسلامى آستان قدس . 20. العقد النضيد والدرّ الفريد فى فضائل امير المؤمنين، محمد بن الحسن القمى (ق 7 ق)، تحقيق: على اوسط ناطقى، قم: دار الحديث، 1381 ش . 21. فائق المقال فى الحديث و الرجال، احمد بن عبد الرضا البصرى (م 1085 ق)، تحقيق: غلامحسين قيصرىه ها، قم: دار الحديث، 1380 ش . 22. كشف الغمّة فى معرفة الأئمة، على بن عيسى الإربلى، تصحيح: على الفاضلى و على آل كوثر، قم: المجمع العالمى لأهل البيت عليهم السلام، 1424 ق . 23. كلمات عليّه غزاء (شرح منظوم كلمات امير المؤمنين عليه السلام)، شرح و حاشيه: مكتبي شيرازى (م 916ق)، تصحيح: محمود عابدى، تهران: ميراث مكتوب (آينه ميراث)، اول . 24. مخاطبات النبى صلى الله عليه و آله لعلى عليه السلام (خطاب هاى پیامبر صلى الله عليه و آله به على عليه السلام)، محمد على رسولى اراكى، تحقيق و تصحيح: محمدرضا انصارى محلاتى، قم: عصر ظهور، 1382 ش ، اول . 25. مسند الإمام موسى بن جعفر عليه السلام، موسى بن ابراهيم المروزى، تصحيح: السيد محمدرضا الحسينى الجلالى، بيروت: دار

الأضواء ، 1406ق. 26 . مسند الإمام موسى بن جعفر عليه السلام ، موسى بن إبراهيم المروزي ، تصحيح : السيّد محمّدرضا الحسيني الجلالى ، بيروت : دار الأضواء ، 1406 ق . 27 . مسند الرضا عليه السلام ، داوود بن سليمان الغازى ، تصحيح : السيّد محمّدرضا الحسينى الجلالى ، قم : دفتر تبليغات اسلامى ، 1418ق. 28 . مشكاة الأنوار فى غرر الأخبار ، أبو الفضل على الطّبرسى (م ق 7 ق) ، تحقيق : مهدي هوشمند ، قم : دار الحديث ، 1378 ش . 29 . مناهج الولاية فى شرح نهج البلاغة ، 2 ج ، شرح و حاشيه: ملا عبد الباقي الصوفى التبريزى (م 1026 ق) ، تحقيق : حبيب الله عظيمى ، تهران : ميراث مكتوب (آينه ميراث) ، أوّل .

1 . مؤسسه آل البيت عليهم السلام

مراکز و مؤسسات پژوهشی و آموزشی . مؤسسه آل البيت عليهم السلام مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، با هدف معرفی میراث شیعه و عرضه آثاری منقح و جذاب از این میراث گران بها، به همت حجه الاسلام والمسلمین سید جواد شهرستانی، با همراهی تنی چند از فضلا، شکل گرفت و بیش از بیست سال است که آثار گران قدری را به عالم علم و فرهنگ، عرضه کرده است. مرکز این مؤسسه، در شهر قم واقع شده و از گروه های تخصصی زیر تشکیل شده است: 1. گروه گزینش، برای تشخیص اولویت های تحقیق بر اساس نیاز جامعه علمی و انتخاب بهترین اثر در رشته مورد نظر. 2. گروه ارزشیابی نسخه، که بهترین نسخه را از میان نسخه های گردآمده، انتخاب می کند. 3. گروه بازخوانی و تقطیع متن، که با بهره گیری از علائم نگارش، به تقطیع متن و نقطه گذاری نسخه ها می پردازد. 4. گروه مقابله نسخه ها، که عهده دار مقابله دقیق نسخه منتخب با دیگر نسخه هاست. 5. گروه استخراج منابع و مصادر، که شامل بخش های: استخراج آیات، استخراج روایات و استخراج اقوال علماست. 6. گروه تحقیق در اسناد و مصادر، که اسناد شناسایی شده را مورد دقت و بازنگری قرار می دهد و اسناد تصحیح شده را معرفی کرده، شرح حال کوتاهی از رجال آنها عرضه می کند. 7. گروه نگارش پانوشت ها. 8. گروه بازنگری نهایی. 9. گروه فهرست نگاری. این مؤسسه، يك شعبه فعال در شهر بیروت و يك شعبه نیز در مشهد مقدس دارد و با بیش از پنجاه کشور جهان، ارتباط علمی و فرهنگی دارد که بخش عظیمی از فعالیت های پژوهشی آن در سطح مراکز علمی خارجی و ایجاد ارتباط با آنها، برعهده شعبه بیروت است. تاکنون بیش از پنجاه عنوان کتاب توسط این مؤسسه، تحقیق و منتشر شده که بعضی از مهم ترین آنها به شرح ذیل است: 1. مستدرک الوسائل (18 ج)، 2. جامع المقاصد (13 ج)، 3. وسائل الشیعة (20 ج)، 4. مستند الشیعة (19 ج)، 5. مدارك الأحكام (8 ج)، 6. نهاية الدراية (6 ج)، 7. اختیار معرفة الرجال (2 ج)، 8. مقباس الهدایة فی علم الدراية (7 ج)، 9. الحديقة الهلالية (شرح دعای هلال صحیفه سجّادیه)، 10. مسائل علی بن جعفر و مستدرکاتها، 11. کامل الزیارت، 12. قرب الإسناد. (1) و ...

2. مؤسسه تحقیقاتی ولی عصر علیه السلام

2. مؤسسه تحقیقاتی ولی عصر علیه السلامین مؤسسه در سال 1370 ش، در شهر قم تأسیس گردید. از اهداف مؤسسه می توان به این موارد اشاره کرد: الف. تدوین دانش نامه های حدیثی درباره ائمه علیهم السلام؛ ب. تدوین دانش نامه های رجالی و تصحیفات «مسند کتب اربعه»؛ ج. تهیه نرم افزارهای رجالی. برخی آثار این مرکز عبارت اند از: 1. موسوعة الإمام الجواد علیه السلام، 2. موسوعة الإمام الهادی علیه السلام، 3. موسوعة الإمام العسکری علیه السلام، 4. الفضائل (از فضل بن شاذان)، 5. نرم افزار کشف الرجال. آثار در دست انجام: 1. موسوعة الإمام رضا علیه السلام، 2. موسوعة الإمام کاظم علیه السلام، 3. الجامع فی الرجال (از مرحوم شیخ موسی زنجانی، در 15 ج)، 4. الهادی إلى وفيات الرجال، 5. مشارق أنوار الیقین.

3. مرکز تحقیقات دار الحدیث

3. مرکز تحقیقات دار الحدیث (1) این مرکز در سال 1374 ش، به همت حجة الاسلام والمسلمین محمد محمدی ری شهری، در قم تأسیس گردید، که در کنار دانشکده علوم حدیث (مستقر در شهر ری)، یکی از ارکان مؤسسه علمی-فرهنگی دار الحدیث به شمار می رود. (2) گروه های پژوهشی این مرکز، عبارت اند از: 1. گروه دانش نامه نگاری که شامل واحدهای «تاریخ حدیث»، «سیره نگاری»، «حدیث، فقه و حقوق»، «حدیث، کلام و عقاید» و «تفسیر حدیثی»، است. 2. گروه رجال و مصطلحات حدیث، 3. گروه احیا و تصحیح متون، 4. گروه ترجمه، 5. گروه فقه الحدیث - که تاکنون واحدهای «روان شناسی و حدیث»، و «جامعه شناسی و حدیث» آن، تشکیل شده است. این مرکز، هدف هایی را دنبال می کند که اهم آنها عبارت اند از: الف. ایجاد بانک جامع حدیث اسلامی و شناس نامه احادیث؛ ب. پژوهش در علوم حدیث (درایه، رجال، فقه الحدیث و تاریخ حدیث) و معارف حدیثی. ج. تدوین دانش نامه ها و فرهنگ نامه های حدیثی؛ ه. تربیت محققان در حوزه های مختلف علوم حدیث و ترویج معارف حدیثی. برخی آثار منتشر شده این مرکز در موضوع حدیث و علوم حدیث، عبارت اند از: 1. میزان الحکمة (15 ج)، 2. موسوعة الإمام علی بن ابی طالب علیه السلام (12 ج)، 3. موسوعة الأحادیث الطبیة (2 ج)، 4. موسوعة العقائد الإسلامية (5 ج تاکنون)، 5. أهل البيت عليهم السلام فی الکتاب والسنة (2 ج)، 6. الفصول المهمة فی معرفة الأئمة عليهم السلام (2 ج)، 7. الرسائل الرجالية (از کلباسی در 4 ج)، 8. رسائل فی درایة الحدیث (2 ج)، 9. الرواشح السماویة، 10. الحاشیة علی أصول الکافی (از پنج مؤلف، تاکنون)، 11. مکاتیب الأئمة عليهم السلام (4 ج، تاکنون)، 12. فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه (7 ج، تاکنون)، و بسیاری عناوین دیگر که اغلب به فارسی نیز ترجمه شده است. برخی آثار منتشر شده این مرکز در موضوع معارف حدیث، عبارت اند از: 1. پژوهشی در فرهنگ حیا. 2. حسرت در نگاه قرآن و حدیث. 3. توسعه اقتصادی از نگاه قرآن و حدیث. 4. مناسبات جامعه شناسی و حدیث. 5. فرهنگ نامه ادب. 6. حکمت نامه کودک (تربیت کودک از نگاه قرآن و حدیث)، و آثار دیگری از این دست. بعضی آثار در دست انجام، عبارت اند از: 1. موسوعة الإمام الحسین علیه السلام، 2. حکمت نامه پیامبر اعظم (15 ج)، 3. ترجمه منتخب میزان الحکمة (به زبان های انگلیسی، روسی، بوسنیایی و کردی)، 4. تاریخ علم رجال، 5. تاریخ حدیث شیعه (از قرن اول هجری تا قرن پانزدهم)، 6. تألیف موسوعة میزان الحکمة، به صورت الفبایی که پنج جلد آن تاکنون به چاپ رسیده است، 7. المناهج الروائیة عند الشریف المرتضی، 8. چکیده پایان نامه های حدیثی (ج 2 به بعد) 9. الکافی (تصحیح شده در 24 جلد) و پژوهش های بسیار دیگر که در آینده، شاهد نشر آنها خواهیم بود.

1- نام این مرکز، در سال 1384، به «پژوهشکده علوم و معارف حدیث» تغییر یافت.

2- مؤسسه علمی-فرهنگی دار الحدیث، وابسته به آستان حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام است و اطلاع رسانی در خصوص بخش های مختلف آن (پژوهشکده، دانشکده، دانشکده مجازی و انتشارات)، از طریق ماه نامه محدث صورت می گیرد.

4 . بنیاد نهج البلاغه

4 . بنیاد نهج البلاغه هسته اولیه این بنیاد ، در سال 1350 ش ، توسط جمعی از فضیلاى حوزه در تهران شکل گرفت و از سال 1364 ش ، شعبه قم ، شروع به فعالیت کرده است. مدیر عامل بنیاد ، حجة الاسلام والمسلمین سید جمال الدین دین پرور است . مهم ترین اهداف این بنیاد ، عبارت است از : 1 . بررسی و تعمیق علمی محتوای نهج البلاغه ؛ 2 . آشنا ساختن عموم مردم ، بویژه نسل جوان با نهج البلاغه و اندیشه های امیرمؤمنان ؛ 3 . ترجمه نهج البلاغه به زبان های زنده دنیا و... بعضی از آثار این بنیاد ، عبارت اند از: 1 . امامت از دیدگاه نهج البلاغه ، 2 . انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه ، 3 . نهج البلاغه پارسی و... .

یادآوری

یادآوری بجز مراکز معرفی شده، مؤسّسات دیگری هستند که هدف اصلی آنها پژوهش در حوزه هایی غیر از حدیث و یا معارف اسلامی به صورت عام است؛ اما در کنار فعالیت های خود، به حدیث و علوم مرتبط با آن نیز پرداخته اند و آثاری را عرضه کرده اند، که از جمله آنها، «مؤسسه پژوهشی علوم و معارف اسلامی» قم است، با آثاری چون: المعجم المفهرس لألفاظ أحادیث بحار الأنوار (3 ج)، معجم أشعار المعصومین الواردة فی بحار الأنوار، معجم ألفاظ غرر الحکم و دُرر الکلم (1) و نیز «مدرسة الإمام المهدي عليه السلام» قم که برخی آثار حدیثی شیخ صدوق و عوالم العلوم بحرانی و چند اثر حدیثی دیگر را منتشر کرده است (2) و «مدرسة الإمام أمير المؤمنين» و «مؤسسه امیر المؤمنین» که هر کدام، آثاری چند در حوزه نهج البلاغه و ادعیه، در قم، منتشر نموده اند و «پژوهشکده باقر العلوم» قم که وابسته به سازمان تبلیغات اسلامی است و موسوعة کلمات الإمام الحسين عليه السلام را منتشر کرده است و بخش تحقیقات کتاب خانه آیه الله مرعشی و واحد تحقیقات جامعه مدرّسین حوزه علمیه قم و معاونت پژوهش دفتر تبلیغات اسلامی قم (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی) که هر یک، آثار متعددی در حوزه های حدیث و رجال، منتشر نموده اند و «مؤسسه معارف اسلامی» قم که مدینه المعاجز و کتاب الغیبی شیخ طوسی را در کارنامه خود دارد. بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی - که گروه پژوهشی «حدیث» دارد - نیز از این جمله است. دیگر از این مراکز، «مجمع احیای فرهنگ اسلامی» است که کتاب های نهج السعادة، ترتیب الأملی الأربعة و چند اثر دیگر را عرضه نموده است. (3)

1- جهت اطلاع بیشتر، ر.ک: بشیر 81، ص 58_63؛ شناسه 83، ص 172.

2- همان، ص 212_213.

3- جهت اطلاع مبسوط از مؤسّسات و مراکز فعال در حوزه معارف دینی، ر.ک: بشیر 81؛ شناسه 83 (تهیه شده در معاونت پژوهشی مرکز مدیریت حوزه علمیه قم) و یا: علوم حدیث، ش 13.

دو . مراکز آموزشی

1 . دانشکده علوم حدیث

دو . مراکز آموزشی 1 . دانشکده علوم حدیثدانشکده علوم حدیث _ که سازمان مرکزی آن در شهر ری مستقر است _ یکی از مؤسسات آموزش عالی غیر دولتی _ غیر انتفاعی است که در نوع خود (اختصاص به علوم حدیث)، در سطح کشور، منحصر به فرد است و از سال 1378 ش، فعالیت آموزشی خود را در شهر ری آغاز کرده است و از سال 1384، شعبه فعالی نیز در قم دارد (که مستقلاً بدان خواهیم پرداخت). این دانشکده، در واقع، معاونت آموزشی مؤسسه علمی _ فرهنگی دار الحدیث را تشکیل می دهد. (1) از اهداف تأسیس این دانشکده، می توان به این موارد اشاره نمود: 1 . تربیت و تأمین دبیران و مربیان متخصص در علوم حدیث و معارف دینی مورد نیاز مراکز آموزشی؛ 2. تربیت محققان و کارشناسانی در زمینه مطالعات و تحقیقات اسلامی در شاخه های مرتبط با علوم حدیث؛ 3. تربیت مبلغان معارف اسلامی آشنا به علوم حدیث برای داخل و خارج از کشور و... پذیرش دانشجو در این دانشکده، از طریق آزمون سراسری صورت می گیرد و به دانش آموختگان، مدرک رسمی کارشناسی و کارشناسی ارشد اعطا می شود.

1- . معاونت پژوهشی این مؤسسه نیز «پژوهشکده علوم و معارف حدیث» است که پیش تر، از آن، با عنوان «مرکز تحقیقات دار الحدیث» یاد کردیم .

واحدهای درسی

2. دانشکده علوم حدیث قم

واحدهای درسی تعداد واحدهای درسی در مقطع کارشناسی علوم حدیث، 135 واحد به شرح زیر است: 1. دروس عمومی در دوازده واحد (ادبیات فارسی، زبان خارجی، تربیت بدنی، تعلیم و تربیت اسلامی، انقلاب اسلامی و ریشه های آن)؛ 2. دروس پایه، در هفتاد واحد (اخلاق، تاریخ اسلام، سیره پیشوایان دینی، زبان تخصصی، کلام و عقاید اسلامی، تفسیر مقدماتی، صرف و نحو کاربردی، قرائت و درک مفاهیم متون حدیثی و تفسیری، قرائت و تجوید قرآن، علوم بلاغی، قرائت مطبوعات و مکالمه عربی و...)؛ 3. دروس تخصصی در 53 واحد (کتابت و تدوین حدیث، شناخت محدثان و جوامع حدیثی متقدم و متأخر، آشنایی با علم رجال، فقه الحدیث و...) . این دانشکده، دارای کتابخانه تخصصی علوم حدیث، با 25 هزار جلد و با ظرفیت 250 هزار جلد کتاب، با تالارهای جداگانه برای برادران و خواهران است. گفتنی است که دوره کارشناسی ارشد این دانشکده، در سال 1382 ش، به راه افتاده و تاکنون، حدود پنجاه دانشجوی پذیرش نموده است.

2. دانشکده علوم حدیث قم دانشکده علوم حدیث قم _ که شعبه ای از دانشکده علوم حدیث شهری است _، در شهریور 1384، فعالیت خود را آغاز کرد و از بهمن ماه همان سال، کار آموزشی خود را با پذیرش 21 دانشجو آغاز نمود. این دانشکده، در حال حاضر، تنها از طلاب علوم دینی دانشجو می پذیرد و دانشجویان این مرکز، در دو مقطع کارشناسی ارشد و دکتری تحصیل می کنند. دانشکده علوم حدیث قم، تاکنون دو دوره آزمون کارشناسی ارشد در رشته «علوم حدیث» در سه گرایش: «تفسیر اثری (روایی)»، «کلام و عقاید» و «نهج البلاغه» برگزار کرده و هم اکنون از بین طلاب علاقه مند، تعداد 46 دانشجو در این مقطع، پذیرفته است. همچنین یک دوره آزمون در مقطع دکتری، رشته «مدرّسی معارف اسلامی، گرایش قرآن و متون اسلامی» برگزار نموده است که تعداد نه دانشجو در این مقطع نیز پذیرفته شده اند و هم اکنون مجموع دانشجویان شاغل به تحصیل، 55 نفر هستند. از ویژگی های این دانشکده، همجواری آن با حوزه علمیه قم و با «پژوهشکده علوم و معارف حدیث» و نیز «کتابخانه تخصصی حدیث»، بزرگ ترین کتابخانه تخصصی حدیث در ایران است. این ویژگی ها از یک سو، امکان استفاده از اساتید فاضل در عرصه حدیث را برای آن فراهم آورده است و از سوی دیگر، دستیابی به منابع مورد نیاز را در پژوهش و تدوین رساله ها و پایان نامه ها برای دانشجویان آن، تسهیل نموده است.

3 . دانشکده مجازی علوم حدیث

3 . دانشکده مجازی علوم حدیث این دانشکده نیز وابسته به دانشکده علوم حدیث شهر ری است که به صورت کاملاً غیر حضوری و صرفاً در محیط مجازی (اینترنت) فعالیت دارد و از طریق اینترنت ، در مقطع کارشناسی ، دانشجو می گیرد و به فارغ التحصیلان ، مدرک رسمی کارشناسی مورد تأیید وزارت علوم ، اعطا می کند . واحدهای درسی این دانشکده ، همان واحدهای درسی مقطع کارشناسی علوم حدیث (در شهر ری) است که به صورت تعاملی و چند رسانه ای ، در فضای مجازی عرضه می شود . این دانشکده ، اولین دانشکده مجازی دارای مجوز رسمی در جمهوری اسلامی ایران است و بخش فارسی آن ، از مهر ماه 1385 ، اقدام به گرفتن دانشجو نموده است . بخش عربی دانشکده نیز از سال 1386 ، فعالیت آموزشی خود را آغاز خواهد کرد . 1

4. مرکز تخصصی حدیث (در حوزه علمیه قم)

4. مرکز تخصصی حدیث (در حوزه علمیه قم) این مرکز، یکی از مراکز وابسته به شورای مدیریت حوزه علمیه قم است که جهت تربیت طلاب متخصص، در حوزه حدیث و علوم مرتبط با آن، در سال 1381 ش، تأسیس گردید. طلاب سطح یک حوزه علمیه با شرکت در آزمون اختصاصی این رشته و پذیرفته شدن، می توانند طی سه سال تحصیل، مدرک سطح دو (کارشناسی) را اخذ نمایند. تعداد واحدهای این رشته، جمعا 132 واحد است که هفتاد واحد، مربوط به دروس پایه و 62 واحد، مربوط به دروس اختصاصی است. بعضی از واحدهای دروس پایه عبارت اند از: تاریخ اسلام، سیره پیشوایان، منطق، زبان تخصصی، کلام و عقاید، تفسیر مقدماتی، صرف و نحو کاربردی، قرائت و درک مفاهیم متون حدیثی، قرائت و درک مفاهیم متون تفسیری و متون فقهی، آشنایی با اصول فقه، ترجمه عربی به فارسی و بالعکس، آشنایی با فرق اسلامی، آشنایی با ادیان توحیدی و... بعضی از دروس اختصاصی نیز عبارت اند از: علم الحدیث، تاریخ حدیث، جوامع اولیه حدیث شیعه، متون اصلی حدیث شیعه، جوامع حدیثی متأخر شیعه، جوامع حدیثی اهل سنت، کتب ادعیه و زیارات، نهج البلاغه و شروح آن، آشنایی با علم رجال، مصطلح الحدیث، تفسیر روایی، علوم قرآن، مبانی نقد حدیث، شیوه های تصحیح متون و...

5. مرکز تخصصی نهج البلاغه (در حوزه علمیه قم)

سه . مراکز تحقیقات رایانه ای

1. مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی

2. مرکز تحقیقات رایانه ای حوزه علمیه اصفهان

5. مرکز تخصصی نهج البلاغه (در حوزه علمیه قم) این مرکز - که در سال 1382 تأسیس شده است -، از مراکز آموزش تخصصی وابسته به شورای مدیریت حوزه علمیه قم است و صرفاً در مقطع کارشناسی ارشد (سطح 3 حوزوی) و از میان طلاب، دانشجوی می پذیرد .

سه . مراکز تحقیقات رایانه ای 1. مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی مرکز، در سال 1368 ش، زیر نظر دفتر مقام معظم رهبری در قم تأسیس گردید و مهم ترین هدف آن، اشاعه فرهنگ اسلامی و تسهیل دستیابی به منابع و متون دینی با بهره گیری از امکانات رایانه ای بوده است. در همین راستا، این مرکز تا کنون نرم افزارهای متعددی تولید نموده که برخی از آنها مرتبط با حدیث و علوم حدیث است، مثل : 1. جامع الأحادیث، 2. نور الجنان (ادعیه و زیارات)، 3. درایة النور (رجال). این مرکز، چند نرم افزار دیگر نیز در دست تهیه دارد، از جمله : 1. معجم موضوعی بحار الأنوار، 2. معجم موضوعی وسائل الشیعة، و... .

2. مرکز تحقیقات رایانه ای حوزه علمیه اصفهان این مرکز در اصفهان و به سال 1377 ش، به دستور آیه الله حسین مظاهری، با هدف به کارگیری علوم رایانه ای در خدمت معارف اسلامی تأسیس شد و در بدو تأسیس، به برگزاری کلاس های آموزشی رایانه در سطوح مختلف برای طلاب و خانواده های آنان پرداخت و پس از آن، تحقیق و پژوهش در علوم دینی را آغاز کرد. حاصل این پژوهش ها، تولید نرم افزارهای متعددی است که به برخی از آنها اشاره می شود: 1. فیض ناتمام؛ 2. دانش نامه جامع «نهج البلاغه»؛ 3. دانش نامه «صحیفه سجادیه»؛ 4. مدینه العلم (کتاب خانه تخصصی پیامبر صلی الله علیه و آله)؛ 5. باب العلم (کتاب خانه تخصصی امام علی علیه السلام)؛ 6. ریحانه (کتاب خانه تخصصی فاطمه زهرا علیها السلام)؛ 7. موعود (کتاب خانه تخصصی امام مهدی علیه السلام)؛ 8. مشاهیر. در این جا به معرفی اجمالی برخی از این نرم افزارها می پردازیم :

لوح فشرده «فیض ناتمام»**لوح فشرده «دانش نامه جامع نهج البلاغه»****لوح فشرده «دانش نامه جامع صحیفه سجّادیه»****3. مرکز المعجم الفقہی**

لوح فشرده «فیض ناتمام» شامل متن کامل قرآن کریم با ترجمه آیه الله ناصر مکارم شیرازی و تفسیر نمونه، متن کامل نهج البلاغه با ترجمه و شرح، متن کامل صحیفه سجّادیه با ترجمه و شرح، ترتیل کامل قرآن همراه با قرائت نهج البلاغه و صحیفه سجّادیه است.

لوح فشرده «دانش نامه جامع نهج البلاغه» شامل متن کامل نهج البلاغه، همراه با 57 ترجمه و 143 جلد شرح آن، نمایش یکپار و ششصد موضوع متنوع با روش ساختار درختی، لغت نامه، نمایش مصادر خطبه ها، نامه ها و حکمت ها، اعلام و شخصیت های نهج البلاغه با زندگی نامه آنها، نمایش قدیمی ترین نسخه های خطی آن، احادیث نبوی، نسخه بدل ها امثال نهج البلاغه، امکان مقابله ترجمه ها و شرح های این کتاب است.

لوح فشرده «دانش نامه جامع صحیفه سجّادیه» شامل تلاوت کامل صحیفه سجّادیه با صوتی دل نشین، متن 35 جلد ترجمه و پنجاه جلد شرح صحیفه سجّادیه، متن 25 جلد کتاب درباره سخنان و دعاهاى امام سجّاد علیه السلام، لغت نامه صحیفه سجّادیه، امکان مقابله ترجمه ها و شرح های آن با یکدیگر کتاب نامه تخصصی صحیفه، کتاب شناسی و معجم کامل الفاظ آن است.

3. مرکز المعجم الفقہی این مرکز، جهت تسهیل در مراجعه به مصادر فقہی، در سال 1367 ش، زیر نظر دفتر آیه الله گلپایگانی تأسیس گردید و در همین راستا، نرم افزار جامع کتب فقہی شیعه و اهل سنت و دیگر منابع مرتبط با این حوزه را تهیّه و تحت عنوان «المعجم الفقہی» عرضه نموده که حاوی بیش از سه هزار کتاب فقہی، حدیثی، تاریخی، و لغت است. (1)

1- این نرم افزار در بخش «نرم افزارهای حدیثی»، اجمالاً معرفی خواهد شد.

نشریات و نرم افزارهای حدیثی

يك . نشریات حدیثی

اشاره

نشریات و نرم افزارهای حدیثیك . نشریات حدیثیكی دیگر از ابعاد گسترش حدیث در سال های اخیر، پدید آمدن نشریات تخصصی حدیثی است. گرچه در سال های گذشته، در نشریات اسلامی، مقالاتی به صورت جسته و گریخته در زمینه حدیث و علوم حدیث منتشر می شد، اما هیچ نشریه مستقلی در این زمینه وجود نداشت. تاکنون پنج نشریه تخصصی حدیثی منتشر شده که به ترتیب زمانی، معرفی خواهند شد. (1) البته نشریات دیگری نیز وجود دارند که بعضی از شماره های خود را به حوزه حدیث اختصاص داده اند یا به صورت جدی در هر شماره به مطالب حدیثی هم پرداخته اند که صرفاً به نام بردن از آنها اکتفا می شود: _ سفینه، صاحب امتیاز: مؤسسه فرهنگی نبأ مبین، مدیر مسئول: محمد حسین شهری. _ پژوهش نامه قرآن و حدیث، صاحب امتیاز: دانشگاه قم، مدیر مسئول: جعفر نکونام. _ تحقیقات قرآن و حدیث، صاحب امتیاز: دانشگاه الزهراء، مدیر مسئول: پروین بهارزاده. _ محدث، صاحب امتیاز: مؤسسه علمی _ فرهنگی دار الحدیث، مدیر مسئول و سردبیر: هادی ربّانی خواه.

1- . ر . ك : «نشریات حدیثی در ایران»، هادی ربّانی : علوم حدیث، ش 34، ص 190 _ 195 .

1. علوم حدیث**2. میراث حدیث شیعه**

1. علوم حدیث علوم حدیث، نخستین نشریه ای است که به صورت علمی - تخصصی در زمینه حدیث و علوم مربوط به آن، منتشر می شود و اهداف زیر را دنبال می کند: يك . گسترش و نشر فرهنگ حدیث و سنت ؛ دو . تبیین جایگاه حدیث و سنت در اسلام شناسی ؛ سه . رسیدن به قواعد روشن در مسیر فهم سنت و حدیث ؛ چهار . ارائه معیارهای روشن برای پالایش حدیث ؛ پنج . معرفی و احیای حدیث شیعه و اهل سنت ؛ شش . ارائه دیدگاه های نو در عرصه حدیث پژوهی ؛ هفت . معرفی پژوهشگران و پژوهش های برجسته حدیثی. صاحب امتیاز این نشریه، دانشکده علوم حدیث، مدیر مسئول آن، محمد محمدی نیک (ری شهری) و سردبیر آن، مهدی مهریزی است. علوم حدیث، در قالب فصل نامه، در قطع وزیری و به زبان فارسی در قم انتشار می یابد و از پاییز 1375 تاکنون، هر فصل، به صورت منظم منتشر شده و در 42 شماره، ده ها مقاله تخصصی و اطلاع رسانی و گفتگو و... را عرضه نموده است. بخش های مختلف نشریه عبارت اند از: سرمقاله، مقالات، گفتگو، نقد و معرفی، و اطلاع رسانی. حجم هر شماره، حدود دویست تا سیصد صفحه است. این فصل نامه، در سال 1385، موفق به اخذ درجه «علمی - پژوهشی»، از وزارت علوم، تحقیقات و فناوری گردید.

2. میراث حدیث شیعه میراث حدیث شیعه، عنوان سلسله دفتراهایی است که به عرضه میراث مکتوب شیعی در حوزه حدیث و علوم حدیث، نظر دارد. در این مجموعه، رساله های مختصری که در حجم يك کتاب نیستند و تاکنون منتشر نشده یا به شکل مطلوبی در اختیار محققان قرار نگرفته اند، تصحیح و احیا می شوند. هر يك از این دفتراها دارای پنج بخش است: يك، متون حدیث. در این بخش، نسخه ها و رساله هایی که حاوی اربعین های حدیثی، کلمات قصار، گزیده های موضوعی و... باشد، جای می گیرند ؛ دو، شرح و ترجمه حدیث. رساله هایی که به شرح احادیث اختصاص دارند، با ترجمه های کهنی که از پاره ای روایات صورت پذیرفته (به صورت نثر یا نظم)، در این بخش می آید. سه، علوم حدیث. رساله هایی در زمینه رجال، مصطلح الحدیث، غریب الحدیث، اصول و قواعد فقه الحدیث و دیگر شاخه های علوم حدیث، در این بخش نشر می یابند. چهار، اجازات. اجازاتی که در میان عالمان شیعی، محدثان و فقیهان مبادله شده و پشتوانه درستی نقل هاست - و امانتداری و دقت این بزرگان را در حوزه سنت معصومان علیهم السلام نشان می دهد - در این قسمت قرار می گیرند. پنج، معرفی نسخه ها. نسخه های مربوط به رساله هایی که در حد يك کتاب است، یا نسخه تازه ای از کتب و رساله های چاپ شده که بر اعتبار آن کتاب و رساله می افزاید، در این بخش معرفی خواهد شد. از سال 1377 ش، هر سال، دو دفتر از این مجموعه منتشر شده و تاکنون (زمستان 1385)، شانزده شماره از آن، منتشر گردیده است که مشتمل بر بیش از یکصد و سی رساله در موضوعات پیش گفته است. میراث حدیث شیعه، به کوشش مهدی مهریزی و علی صدرایی خویی، در مرکز تحقیقات دار الحدیث در شهر قم، فراهم می آید و حجم صفحات آن، حدود پانصد تا ششصد صفحه است. در پایان هر دفتر هم، فهرست جامعی از شماره های گذشته، ارائه می شود.

3. علوم الحدیث**4. نهج البلاغه**

3. علوم الحدیث علوم الحدیث، نشریه ای است علمی - تخصصی در زمینه حدیث و علوم مرتبط به آن که با هدف انتشار پژوهش های مرتبط با حدیث و علوم حدیث و معرفی محدثان بزرگ و آثار آنان و نقد و بررسی در حوزه حدیث و آثار حدیثی و تصحیح برخی از نسخه های کمیاب حدیثی و اطلاع رسانی در حوزه فعالیت های حدیث، منتشر می شود. صاحب امتیاز این نشریه، دانشکده علوم حدیث و مدیر مسئول آن، محمّد محمدی نیک (ری شهری) و سردبیر آن، سید علی قاضی عسکر است. علوم الحدیث، به صورت دو فصل نامه، در قطع وزیری و به زبان عربی از محرم 1418 قمری (اردی بهشت 1376) در شهر ری منتشر شده است. تاکنون شماره بیستم مجله (1427 ق) به چاپ رسیده است. بخش های مختلف نشریه، عبارت اند از: سرمقاله، پژوهش های حدیثی، علوم حدیث، محدثان و آثارشان، نقد و بررسی، نسخه های حدیثی کمیاب، و گزارش فعالیت های حدیثی. حجم صفحات علوم الحدیث، در هر شماره، حدود سیصد تا چهارصد صفحه است.

4. نهج البلاغه فصل نامه پژوهشی و اطلاع رسانی نهج البلاغه، نشریه ای است تخصصی که به معرفی آثار و تحقیقات مرتبط با نهج البلاغه و سیره امام علی علیه السلام و نیز طرح ها و نظریات مرتبط با آن می پردازد. همچنین، در زمینه اطلاع رسانی، از پژوهش های اندیشمندان و پژوهشگران در حوزه های یاد شده و ارائه دیدگاه های آموزشی آنان، بهره می گیرد. صاحب امتیاز این نشریه، بنیاد نهج البلاغه و مدیر مسئول آن، سید جمال الدین دین پرور است. این نشریه، در قالب فصل نامه، در قطع وزیری و به زبان فارسی از پاییز 1380 در تهران منتشر شده است. جدیدترین شماره انتشار یافته آن، شماره 16 - 17 است که در اسفند 1385، منتشر شده است. بخش های مختلف نشریه عبارت اند از: مقالات، گفتگو، معرفی کتاب و گزارش. بخش معرفی کتاب، خود، حاوی معرفی آثار، تازه های نشر و معرفی پایان نامه هاست. فصل نامه نهج البلاغه، از شماره چهار، هر شماره اختصاص به يك موضوع یافته است. شماره 4 و 5، ویژه «رهبری و حکومت اسلامی» است و شماره 6 به «شریف رضی رحمه الله» اختصاص یافته است. شماره 7 و 8، ویژه «اوضاع سیاسی، اجتماعی دوران حضرت علی علیه السلام» است و شماره 9 و 10، اختصاص به «عزت و کرامت انسان، با نگاه خاص به مسئله زنان» دارد.

5. حدیث اندیشه

5. حدیث اندیشه حدیث اندیشه، دو فصل نامه ای است تخصصی در حوزه حدیث و علوم حدیث، که به کوشش معاونت پژوهشی دانشکده علوم حدیث، انتشار می یابد و این اهداف را دنبال می کند: 1. تلاش برای هدایت و تقویت روحیه پژوهش در میان دانشجویان؛ 2. آشناسازی دانشجویان با منابع مطالعاتی در حوزه علوم اسلامی؛ 3. ارائه فعالیت های علمی و تحقیقاتی دانشجویان؛ 4. ارائه فعالیت های علمی - تحقیقاتی استادان، با هدف تقویت بنیه علمی دانشجویان؛ 5. فراهم سازی زمینه نقد مقالات علمی - پژوهشی؛ 6. تقویت توان نویسندگی و تألیف در دانشجویان. صاحب امتیاز حدیث اندیشه، دانشکده علوم حدیث است و مدیر مسئولی آن را در دوره دوم انتشار، آیه الله محمد محمدی ری شهری بر عهده دارد. این نشریه، در قطع وزیری و به زبان فارسی منتشر می شود. شماره نخست از دوره اول انتشار این نشریه، در بهار 1381 منتشر شد. پیش از انتشار منظم آن، سه پیش شماره به چاپ رسید که پیش شماره اول در تابستان 1379 منتشر شد. حدیث اندیشه، در این دوره، فصل نامه ای داخلی، دانشجویی و علمی - اطلاع رسانی بود. آخرین شماره انتشار یافته دوره اول حدیث اندیشه، شماره 16 (اسفند 1384) است که تا این شماره با مدیر مسئولی سیدحمید محمودزاده حسینی منتشر گردیده است. دوره جدید (دوم) انتشار حدیث اندیشه، از بهار 1385 و با سردبیری خانم شادی نفیسی آغاز شده است که دو فصل نامه است و گستره کشوری دارد. بخش های مختلف نشریه عبارت اند از: سرمقاله، مقالات، ترجمه و معرفی کتاب. * در سال های اخیر، دو نشریه حدیثی دیگر نیز در ایران منتشر شدند که انتشار آنها دوامی نیافت: یکی فصل نامه عربی النهج به مدیر مسئولی و سردبیری خُصیر جعفر که ویژه پژوهش های نهج البلاغه بود و نخستین شماره آن، در تهران، در پاییز 1376 (1997م/1418ق) منتشر گردید و دیگری، فصل نامه زندگی که چهار شماره از آن، از پاییز 1378 تا بهار 1380 منتشر شد. این نشریه، ویژه جوانان (مشمول بر: مقالات، گفتگو، معرفی کتاب، مشاوره و بخش ادبی)، دارای قطع وزیری و طراحی چهار رنگ بود که از سوی مرکز تحقیقات دار الحدیث، انتشار می یافت. مدیر مسئول زندگی، مهدی مهریزی و دبیر تحریریه آن، محمدهادی خالقی و نشریه، دارای شورای سیاست گذاری ای متشکل از کارشناسان بود.

دو . نرم افزارهای حدیثی**اشاره**

دو . نرم افزارهای حدیثی گستردگی آثار حدیثی و مباحث مرتبط با حدیث و علوم حدیث چون رجال، درایه، فقه الحدیث و ...، بخصوص در دهه های اخیر، نشان از پژوهش های بسیار در این عرصه دارد. این پژوهش ها در گذشته به سبک سنتی، یعنی به صورت تتبع در کتاب ها، نسخ خطی و رساله ها بود که گذشته از صرف وقت و انرژی فراوان، احتمال اشتباه، تکرار یا افتادگی و نقص در آن بسیار بود. (1) در عصر حاضر، به دلیل تحولات اساسی در شیوه های تحقیق و نیز به کارگیری فن آوری، امکان تحقیق و تفحص در احادیث، فزون تر شده است. پیشرفت رایانه ها با ویژگی های انحصاری، از قبیل دقت، سرعت، قابلیت و سهولت، زمینه نوینی را در کشف معارف الهی و حلّ مسائل پیچیده به مدد احادیث، فراهم آورده است. لذا در دهه اخیر، پژوهشگران و مؤسسات تحقیقاتی، در خصوص تولید نرم افزارهای حدیثی، تلاش فراوان نموده اند و اکنون محققان و مشتاقان حدیث، می توانند از این برنامه ها و نتایج این تحقیقات، به بهترین نحو استفاده کنند. اینک به معرفی چند مورد از مهم ترین نرم افزارهای حدیثی می پردازیم.

1- . ناگفته نماند که بعضی از آثار گذشتگان، با وجود کمبودهای گفته شده، از حیث دقت و جامع بودن، تحسین برانگیز است و نشان از همت و تعهد مؤلفان آنها دارد.

1. نرم افزار «الآيات الواردة في الأحاديث الشريفة»

1. نرم افزار «الآيات الواردة في الأحاديث الشريفة» این نرم افزار، در قم و توسط مرکز کامپیوتر واحد تحقیقات اسلامی بنیاد بعثت، تهیه شده و مرجع نسبتاً کاملی برای شناسایی احادیث تفسیر کننده آیات قرآن کریم است. اطلاعات این نرم افزار، از احادیث تفسیری بیش از دویست اثر از مصادر اولیه و از کتب غیر تفسیری شیعه و اهل سنت (که در آنها تفسیر یا تأویل آیه ای ذکر شده و یا به آیه ای استدلال و استشهاد گردیده) استخراج شده است. این نرم افزار، دارای توانایی های زیر است: _ دستیابی به کلّ روایاتی که آیه مورد نظر در آن روایات به نحوی بیان شده است؛ _ جستجوی احادیثی که در آنها، آیه مورد نظر با راوی مشخص باشد؛ _ جستجوی احادیث مربوط به آیه خاص (که فقط شماره آیه موجود است)؛ _ جستجوی تفسیر قرآن صورت گرفته توسط معصومان (بدین صورت که اگر بخواهیم بیان هر يك از معصومان علیهم السلام درباره آیات قرآن را بیابیم و اطلاعاتمان فقط در حدّ دانستن نام معصوم باشد، جهت یافتن کلیه سخنان آن معصوم، تنها با دادن نام معصوم، به مصادر و آیات تفسیر شده دسترس پیدا می کنیم)؛ _ جستجوی کلّ احادیث تفسیری کتاب مورد نظر (در این قسمت، روایاتی که در آنها به نحوی به بیان آیات پرداخته شده، از يك کتاب روایی استخراج می گردد)؛ _ توانایی افزودن و اصلاح نشانی های جدید احادیث؛ علاوه بر اینها، این برنامه، قابلیت اجرا در برنامه های رایانه ای ساده با حداقل امکانات را دارد و حجم کم برنامه نسبت به تعداد کتب استخراج شده، از دیگر ویژگی های آن است.

2. نرم افزار «المعجم الفقهي 3»

2. نرم افزار «المعجم الفقهي 3» این نرم افزار، توسط مرکز معجم فقهي آية الله گلپایگانی تهيه شده است. هدف اصلي طراحان این نرم افزار، صرفه جویی در وقت محققان و بازیابی سریع و آسان مسائل فقهي از متون اسلامي و دستيابی به نظر فقها بوده است. از این رو، متن مهم ترین کتب فقهي مذهب اهل بیت عليهم السلام و دیگر مذاهب (زیدی، شافعی، حنفی، مالکی، حنبلی و ظاهری)، همچنین مهم ترین کتب تفسیر روایی و کتب حدیث شيعه و سنی به رایانه داده شده است. در بخش احادیث، چون مهم ترین مصادر فقه شيعه و سنی، همان مصادر حدیثی آنها هستند، مصادر حدیثی و نیز تفاسیر روایی آنها وارد شده است. لذا این برنامه را می توان از نرم افزارهای حدیثی به شمار آورد؛ چرا که این برنامه، کلیه احادیثی را که در مصادر فقه ذکر شده اند، در خود دارد و منبع خوبی برای تحقیق در احادیث فقهي است. نرم افزار معجم فقهي، دارای ویژگی هایی اساسی و مهمی است که اجمالاً عبارت اند از: الف. مهم ترین مصادر فقه، حدیث و آنچه که مربوط به آنهاست (از اصول فقه، تفسیر، رجال، لغت و...) گردآوری شده است که تعداد مجلدات آنها به یک هزار و یکصد جلد می رسد؛ ب. سرعت در جستجو و جمع آوری مواد علمی برای موضوع دلخواه که معدّل جستجوی يك کلمه (با شرط مطابق) در يك دستگاه معمولی، حدود یک هزار جلد در دقیقه است؛ ج. ارائه انواع خدماتی که محقق به آنها احتیاج دارد؛ مانند انواع جستجوها، گرفتن فیش های علمی، باز نمودن موضوعات، انتخاب نوع چاپ و حروف چاپ، انتخاب رنگ و... این برنامه، دارای منوهای متعدّد است، از جمله: _ مطالعه. این منو، حاوی گزینه هایی جهت مطالعه کتب و مقدمه هایشان، و نیز مشاهده ابواب کتب و فهرست آنهاست. در قسمت کتاب های موجود، اطلاعاتی از قبیل ردیف، نام کتاب، نام مؤلف و تعداد جلدها ظاهر می شود. _ جستجو. این منو، دارای سه نوع جستجو است: 1. جستجوی کلمات که در آن با تعیین نوع جستجو (جستجوی مطابق، مشابه، مشتق، با پیشوند) و محدوده جستجو (کتاب خاص، کتب انتخابی، باب انتخاب شده تمام کتاب ها) می توان به جستجو پرداخت؛ 2. جستجوی يك جمله که در این گزینه، امکان جستجوی يك جمله وجود دارد. با انتخاب جمله و تعیین محدوده و نحوه جستجو (سریع یا دقیق)، مطلب مورد نظر، قابل بازیابی است. 3. جستجوی ترکیبی. منظور از جستجوی ترکیبی، این است که اگر کلمه ای را با وجود یا عدم وجود کلمه دیگری بخواهیم، جستجو انجام می شود. نحوه جستجو و تعیین محدوده، مثل موارد گذشته است و در تمام این موارد، مشاهده متن کتاب ها نیز ممکن است. _ موضوعات. با استفاده از گزینه های این منو، می توان از متون کتاب، عبارات مربوط به موضوع دلخواه را با استفاده از امکان فیش برداری، در قسمت موضوع، جمع آوری نمود و يك تحقیق کامل از آن موضوع به عمل آورد. گفتنی است که این برنامه، به دو زبان عربي و فارسی، قابل استفاده است و از سال 1383، کلیه حقوق آن، به مؤسسه آل البيت عليهم السلام (وابسته به دفتر آية الله سيدعلی سيستاني) واگذار گردیده است.

3. نرم افزار «جامع الأحادیث 5/2»

3. نرم افزار «جامع الأحادیث 5/2» این نرم افزار، یکی از بهترین نرم افزارهای کاربردی در حوزه دین و علوم اسلامی به شمار می رود و محصول تلاش مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی است و مجموعه اطلاعات آن، مشتمل بر 187 عنوان کتاب از منابع معتبر و مهم اسلامی است. مشتمل بودن «جامع الأحادیث» بر منابع گوناگون، همچون: حدیث، تفسیر، لغت و تاریخ، قابلیت انتخاب به صورت های مختلف، انتقال اطلاعات بدون هیچ محدودیتی، امکانات پژوهشی همچون: حاشیه نویسی، نمایه زنی، علامت گذاری و امکان جستجوی پیشرفته و امکان تبدیل اطلاعات به برنامه های دیگر با استفاده از مبدل برنامه (نور مبدل)، همه از مزایای نرم افزار یاد شده به شمار می آید. یکی از ویژگی های ارزشمند نرم افزار «نور 5/2»، قابلیت جستجوی احادیث مرتبط با آیه انتخابی و امکان تفسیر آیات به وسیله روایات است. با کمک این قابلیت، کاربر می تواند کلیه روایات و یا عباراتی را که به نحوی در کتب روایی شیعه درباره يك آیه به صورت تفسیر یا توضیح آمده، جستجو کند و بدین ترتیب، به بزرگ ترین مجموعه تفسیر روایی شیعه دسترس پیدا کند. از میان 187 عنوان کتاب و منبع موجود در این نرم افزار، هفت عنوان به موضوع تفسیر و علوم قرآن اختصاص یافته است که عبارت اند از: تأویل الآيات، التفسیر المنسوب إلى الإمام العسکری علیه السلام، تفسیر العیاشی، تفسیر القمّی، تفسیر فرات الکوفی، شواهد التنزیل و متشابه القرآن. اگر چه این نرم افزار را نمی توان به طور مستقل يك نرم افزار تفسیری به شمار آورد؛ اما در دستیابی به متن تفاسیر روایی، نقش مهمی را ایفا می کند و مجموعه ای نفیس از احادیث تفسیری را در معرض استفاده محققان قرار می دهد.

4. نرم افزار «دانش نامه جامع نهج البلاغه»

4. نرم افزار «دانش نامه جامع نهج البلاغه» (1) نرم افزار «دانش نامه جامع نهج البلاغه»، کامل ترین نرم افزار در نوع خود است که خدماتش را به سه زبان فارسی، عربی و انگلیسی، ارائه می کند و در بر گیرنده صدها جلد کتاب به صورت تطبیقی، هزاران موضوع با ساختار درختی، قدیمی ترین نسخه های خطی نهج البلاغه، نمایه آیات قرآن و احادیث نبوی، مصادر، اعلام، امثال و حکم نهج البلاغه و ده ها امکان پژوهشی و کاربردی دیگر است. این نرم افزار، توسط «مرکز تحقیقات رایانه ای حوزه علمیه اصفهان» تولید شده است. این نرم افزار، شامل متن کامل و اعراب گذاری شده نهج البلاغه و بسیاری از ترجمه ها و شروح آن (به نظم و نثر) است که بالغ بر صدها جلد کتاب می شود و به هفت زبان فارسی، عربی، انگلیسی، فرانسوی، ایتالیایی، اسپانیایی و اردو است. از ویژگی های اصلی برنامه، وجود فهرست های مختلف از نهج البلاغه در آن است که در حین نمایش متن، می توان از آنها بهره جست. همچنین، امکان مقایسه متون ترجمه یا شرح با یکدیگر را می توان از ویژگی های آن برشمرد. این برنامه، در چند بخش تدوین یافته که عبارت اند از: نمایش، موضوعات، معجم، آیات، احادیث، مصادر، اعلام (شخصیت ها)، امثال و امکانات. نمایش. در این بخش، امکان نمایش متن نهج البلاغه و نیز امکان نمایش تصاویر نسخه خطی همان صفحه از نهج البلاغه، هم زمان با متن در حال نمایش است. موضوعات. در این بخش، بالغ بر هزار و ششصد موضوع اصلی و ده هزار موضوع فرعی وجود دارد که از طریق هر کدام از آنها می توان قسمت هایی از نهج البلاغه را که شامل موضوعات انتخابی است، مشاهده نمود. از بین فهرست های موضوعی نهج البلاغه، فهرست های موضوعی آقایان: لیب بیضون، اویس کریم، حسین انصاریان، محمد دشتی و بخصوص کتاب فرهنگ تفصیلی مفاهیم نهج البلاغه عبد المجید معادیخواه، مورد استفاده قرار گرفته اند. معجم. در این بخش، فهرست کلمات موجود در نهج البلاغه - که بیش از 74 هزار کلمه است - به همراه بخش کوتاهی از متن در مورد هر کلمه و نشانی آن در کتاب، دیده می شود. آیات. در این بخش، فهرست نام سوره ها و آیاتی که در نهج البلاغه آمده، دیده می شود که با گزینش هر یک، می توان نشانی آن را در کتاب، مشاهده نمود. احادیث. در این قسمت، فهرست روایات نبوی موجود در نهج البلاغه به نمایش در می آید که با گزینش هر یک، می توان نشانی آن را در نهج البلاغه یا مصادر دیگر یافت. مصادر. در این بخش، برای هر کدام از خطبه ها، نامه ها و حکمت های نهج البلاغه، به تفکیک، نام و نشانی مصادر دیگری که آنها را نقل نموده اند، نمایش می یابد. این بخش، با استفاده از کتاب چهار جلدی مصادر نهج البلاغه و آسانیده، تألیف سیّد عبد الزهرا حسینی خطیب، تهیه شده است. شخصیت ها (اعلام). در این بخش، فهرست اشخاص مشهوری که نام آنها در نهج البلاغه آمده است، به همراه توضیحاتی در مورد شخصیت آنها نمایش می یابد که منابع مورد استفاده در این قسمت، عبارت اند از: 1. اعلام نهج البلاغه، از محمد هادی امینی 2. الغدير، از عبد الحسين امینی 3. بحار الأنوار، از محمد باقر مجلسی. امثال. مجموعه ضرب المثل های موجود در نهج البلاغه، در این بخش، فهرست شده اند که از کتاب الأمثال والحکم المستخرجة من نهج البلاغه، تألیف محمد غروی استفاده شده است. در مجموع، در این برنامه مفصل، از 41 اثر از ترجمه های فارسی و انگلیسی نهج البلاغه استفاده شده که جهت اختصار، از ذکر نام آنها صرف نظر می گردد. همچنین از 25 عنوان شرح نهج البلاغه نیز استفاده شده است. (2)

1- در معرفی این نرم افزار از مقاله «آشنایی با نرم افزار دانش نامه جامع نهج البلاغه»، نوشته آقای احسان سرخه ای، منتشر شده در علوم حدیث، ش 18، ص 194 - 210 استفاده شده است.

2- جهت اطلاع بیشتر، ر. ک: فصل نامه علوم حدیث، ش 18، ص 194 - 210: «آشنایی با دانش نامه جامع نهج البلاغه».

5. نرم افزار «کشف الرجال»

5. نرم افزار «کشف الرجال» این نرم افزار ، محصول مؤسسه تحقیقاتی ولی عصر علیه السلام قم و کامل ترین و جامع ترین نرم افزار رجالی به شمار می رود که حدود چهار صد هزار عنوان راوی شیعه و سنی را از 74 عنوان کتاب در 363 مجلد ، استخراج کرده است . در این برنامه ، 112 جلد از کتاب ها دارای متن کامل هستند که برخی از آنها عبارت اند از: جامع الرواة، معجم رجال الحدیث، رجال النجاشی، لسان المیزان و تهذیب الکمال. وجود امکانات مفیدی همچون: ارائه طبقات رجال کتب اربعه با ذکر استاد، شاگرد و مأخذ ، طریق شیخین در مشیخه ، ضبط راویان و مکانات راویان کتب اربعه به همراه بیان سال ولادت و وفات ایشان ، بر کارآمدی و ارزشمندی نرم افزار «کشف الرجال» ، افزوده است.

6. نرم افزار «درایة النور»

7. نرم افزار «بُشری» (فرهنگ واژگان و مفاهیم نهج البلاغه)

6. نرم افزار «درایة النور» این نرم افزار، محصول مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی قم است. «درایة النور»، شامل چهارده عنوان از مهم ترین کتاب های رجالی و حدیثی شیعه در 86 مجلد است. این برنامه، در بخش کتاب های رجالی دارای امکانات اختصاصی ای است که عبارت اند از: شناسایی راویان، فهرست های اعلام و ویژگی کارآمد فهرست سازی در بخش: «معجم رجال الحدیث». کاربرد می تواند در بخش اسناد، از قابلیت های اختصاصی چون: بازسازی اسناد، ارزیابی سند از جهت اتصال و اعتبار، شناسایی سریع راوی، و از بخش مترادفات جهت حلّ مشکل پراکندگی در تعبیر از يك راوی، معرفی شاگردان و اساتید، مشاهده فراوانی روایات به صورت نمودار میله ای یا دایره ای و تعیین طبقه راوی و ترکیب راویان، بهره مند شود و از امکان مقایسه دو متن، استفاده مطلوبی را برای سامان دادن تحقیقات خویش ببرد.

7. نرم افزار «بُشری» (فرهنگ واژگان و مفاهیم نهج البلاغه) این نرم افزار، توسط «دفتر تحقیقات یاسین» تهیه گردیده و امکان دسترسی به احادیث کتاب شریف نهج البلاغه را فراهم می نماید. این نرم افزار، شامل اطلاعات متن نهج البلاغه (241 خطبه، 79 نامه و 480 حکمت) با ترجمه و 1613 تعلیقه و پاورقی از دکتر سید جعفر شهیدی، به انضمام اطلاعات علمی مختلف درباره امام علی علیه السلام، نهج البلاغه، شرح احوال سید رضی، اشعاری در مدح و رثای امیر مؤمنان و تصاویر اماکن متبرک است. این برنامه، قابلیت نمایش متن خطبه ها، نامه ها و کلمات قصار (همراه با ترجمه) و نمایش کتاب به صورت صفحه به صفحه را دارد. علاوه بر این، در قسمت پژوهش، دارای گزینه های متنوعی است که هر يك، امکان تحقیق در متن را میسر می کند. گزینه های این برنامه، عبارت اند از: _ واژگان. در این گزینه، امکان جستجوی کلمه و یا عبارتی از تمام نهج البلاغه یا در خطبه ها و یا نامه ها و یا کلمات قصار (حکمت ها) وجود دارد. _ مفاهیم. در این گزینه با انتخاب مفاهیم استخراج شده از نهج البلاغه، می توان به متن حدیث دست یافت. _ آیات. در این قسمت، فهرست آیات به کار رفته در نهج البلاغه آمده است. _ حدیث ها. در این گزینه، فهرست احادیث سایر معصومان علیهم السلام در نهج البلاغه آورده شده است. _ شعرها. در این گزینه، شعرهای عربی و فارسی موجود در متن و ترجمه، فهرست شده است. _ نام ها. در این قسمت، نام اشخاص، جای ها، جنگ ها و کتاب های مطرح شده در نهج البلاغه و ترجمه آن، ذکر گردیده است. گفتنی است با انتخاب هر يك از موارد یاد شده، می توان به متن دست یافت.

8. نرم افزار «مَعَاجِم»

8. نرم افزار «مَعَاجِم» این برنامه، توسط مؤسسه نشر حدیث اهل بیت علیهم السلام تهیه شده است. این مؤسسه تاکنون توانسته است برنامه نرم افزاری معجم های ذیل را تدوین نماید: 1. معجم الفاظ احادیث بحار الأنوار؛ 2. معجم الفاظ احادیث وسائل الشیعة؛ 3. معجم الفاظ احادیث مستدرک الوسائل؛ 4. معجم الفاظ احادیث کتب اربعه؛ 5. معجم الفاظ مدخل های احادیث شیعه. برنامه نرم افزاری «المعجم المفهرس لألفاظ أحادیث الکتب المتقدّمة (القرون الخمسة الأولى)» و «المعجم المفهرس لألفاظ أحادیث کتاب الوافی» و «المعجم المفهرس لألفاظ أحادیث کتاب التوحید» نیز در این مؤسسه، در حال آماده سازی و تدوین است. نرم افزار بازی جمله سازی بر اساس حدیث نیز از جمله فعالیت های سرگرم کننده و آموزشی این مؤسسه است. نرم افزار «معاجم»، علاوه بر قابلیت های معمول هر برنامه، دارای قابلیت های زیر است: _ جستجوی عبارت، لغت و ریشه؛ _ جستجوی ترکیب عطفی و فصلی؛ _ جستجو بر مبنای قائل حدیث؛ _ جستجو از کتاب و جلد و صفحه خاص. ضمناً امکان مطالعه متن کتاب و دریافت پاسخ تفصیلی پس از پاسخ اجمالی در دامنه نیز وجود دارد.

9. نرم افزار «امام مهدی علیه السلام»

9. نرم افزار «امام مهدی علیه السلام» این برنامه در سال 1411ق، توسط مرکز معجم فقهی آیه الله گلپایگانی تهیه شده است. اطلاعات این برنامه، مشتمل است بر: آیات قرآن کریم، احادیث نهج البلاغه، صحیفه سجادیّه، معجم احادیث امام مهدی علیه السلام، کمال الدین شیخ صدوق، کتاب الغیبه شیخ طوسی، الغیبه نعمانی، کفایة الأثر خزّاز قمی، در اخبار و احکام شرعی مربوط به حضور و غیبت امام زمان علیه السلام و... در این برنامه می توان با جستجو از طریق 53 موضوع اصلی و صدها موضوع فرعی، به متن حدیث، همراه با ترجمه فارسی آن، دست یافت و با مشاهده متن حدیث، می توان به کلیه منابعی که این حدیث در آنها ذکر شده، رسید. ذکر منابع متعدّد برای حدیث، نشان از تلاش محققانه تهیه کنندگان این برنامه دارد.

فصل پنجم : اجازات حدیثی

اشاره

فصل پنجم : اجازات حدیثیاز ابتدای تاریخ اسلام که حدیث در کنار قرآن ، یکی از منابع و ارکان دین مبین اسلام شناخته شد، برای راویان و ناقلان حدیث ، شرایط و ویژگی های خاصی در نظر گرفته شد. اصحاب راستین پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه معصوم علیهم السلام و نیز تابعیان صادق آنها ، در نقل حدیث ، دقت بسیاری می کردند. پس از دوران آن پیشوایان _ که احتمال ورود وضع و دروغ پردازی در حوزه حدیث بیشتر شد _ ، محدثان بزرگ برای نقل روایات ، شرایط بسیاری قائل شدند و تا شخصی را از حیث علم به حدیث و فهم محتوای آن و صداقت در گفتار ، واجد شرایط نمی دیدند، به او اجازه روایت حدیث نمی دادند. همین امر ، موجب پدید آمدن سلسله اجازات در حدیث گردید . عالمان بزرگ شیعی ، در تفویض اجازه نقل حدیث به دیگران ، به دو گونه عمل می کردند : یکی به صورت شفاهی و زبانی، و دیگر به صورت کتبی ، گرچه غالباً به هر دو شیوه برای يك نفر ، عمل می نمودند . متأسفانه ، در روزگاران اخیر، اهمیت اجازه روایت و نقل حدیث ، مورد غفلت واقع شده و نویسندگان نیز عموماً به آن مقید نیستند و بسیاری افراد ، بدون داشتن صلاحیت علمی و عملی به نقل حدیث می پردازند. در سده چهاردهم و ربع نخست سده پانزدهم هجری، کمتر می توان مشایخ برجسته اجازه حدیث یافت. گرچه افراد مُجاز کم نیستند، اما مشایخ اجازه ، بسیار معدودند. اینک به معرفی چند تن از مشایخ اجازه سده چهاردهم خواهیم پرداخت.

1. میرزا حسین نوری طبرسی

مشایخ اجازه میرزا حسین نوری

اجازه گیرندگان از میرزا حسین نوری

1. میرزا حسین نوری طبرسی (1) وی از بزرگ ترین محدثان سده چهاردهم و به قولی خاتم المحدثین است و کتاب بزرگ مستدرک الوسائل او، آخرین جوامع حدیثی به شمار می رود. به همین علت، او را از بزرگ ترین مشایخ اجازه سده اخیر شمرده اند، به نحوی که شیخ آقا بزرگ تهرانی درباره او گفته است: ... از پنجاه سال پیش تاکنون، کمتر اجازه ای نگاشته شده است که سلسله آن به وی متصل نباشد و نام شریفش در آن نباشد...، و تاکنون، از وی اجازات بسیاری کتبی یا شفاهی صادر شده است. (2)

مشایخ اجازه میرزا حسین نوری میرزای نوری، در جلد سوم خاتمة مستدرک الوسائل، در فایده سوم، مشایخ اجازه خود را ذکر کرده است که از این قرارند: 1. شیخ مرتضی بن محمد امین انصاری؛ 2. شیخ عبد الحسین بن علی تهرانی؛ 3. سید محمد مهدی قزوینی؛ 4. شیخ علی بن خلیل تهرانی؛ 5. سید هاشم خوانساری. (3)

اجازه گیرندگان از میرزا حسین نوری همان طور که شیخ آقا بزرگ، در نقباء البشر ذکر کرده است، وی اجازات روایی بسیاری صادر کرده است که به چند تن از اجازه گیرندگان از وی، اشاره می شود: 1. شیخ اسماعیل بن محمد باقر اصفهانی؛ 2. شیخ محمد باقر بن جعفر بهاری همدانی (م 1333)؛ 3. سید جمال الدین بن سید عیسی موسوی عاملی اصفهانی؛ 4. سید عبد الحسین بن سید یوسف شرف الدین موسوی عاملی؛ 5. شیخ فدا حسین بن عیسی، ملقب به سراج الدین قرشی لکهنوی؛ 6. شیخ مرتضی بن محمد بن احمد عاملی؛ (4) 7. شیخ علی قمی زاهد؛ (5) 8. حاج شیخ عباس قمی؛ (6) 9. شیخ آقا بزرگ تهرانی؛ (7) 10. میرزا محمد حسین خلیلی تهرانی؛ (8) 11. میرزا محمد شریف عسکری تهرانی. (9)

1- شرح حال ایشان، در فصل دوم، مبحث جوامع حدیثی مفصلاً ذکر شده است.

2- نقباء البشر فی القرن الرابع عشر، ج 2، ص 555.

3- خاتمة مستدرک الوسائل، ج 3، ص 299 (فائده سوم).

4- شش مورد اول، به نقل از: الذریعة، ج 1، ص 181.

5- الإجازات الكبيرة، السید شهاب الدین المرعشی النجفی، ص 98.

6- همان، ص 68.

7- نقباء البشر، ج 2، ص 555.

8- میراث حدیث شیعه، دفتر هفتم، ص 545.

9- الذریعة، ج 21، ص 4. آیه الله میرزا محمد عسکری (1281_1371ق)، مؤلف الصحیفة المهدویة و مصابیح الأنوار و مستدرک البحار که مستدرکی شش جلدی بر مجلد «اجازات» بحار الأنوار نگاشته است (ر.ک: الذریعة، ج 21، ص 4 و 86).

2. آية الله سيد حسن صدر

اشاره

2. آية الله سيد حسن صدر سيد حسن صدر كاظمي (م 1354ق)، (1) فرزند سيد هادي، از علمای بزرگ قرن چهاردهم و در علوم مختلف، صاحب نظر بوده و تألیفات بسیاری از وی به جا مانده است که شمار آثار او را متجاوز از هفتاد اثر دانسته اند. (2) صدر، از چند تن از علما و مشايخ، اجازه روايت داشته است، که از جمله آنهاست: ميرزا حسين نوري (م 1320 ق)، آخوند ملاحسينقلي همداني (م 1311ق)، ميرزا محمد هاشم موسوي خوانساري و چند تن ديگر. سيد حسن صدر، خود يکي از مشايخ مهم اجازه در عصر خویش بوده و برای بیش از سی نفر، اجازه روايتی نوشته است. (3)

1- شرح حال وی در فصل سوم، مبحث درایه، گذشت.

2- ر. ک: تأسيس الشيعة (مقدمه)؛ أعيان الشيعة، ج 5، ص 325؛ ريحانة الأدب، ج 3، ص 424.

3- ر. ک: المسلسلات في الإجازات، ج 2، ص 103_104.

اجازات آية الله سيد حسن صدر

3. شيخ آقا بزرگ تهرانی

اشاره

اجازات آية الله سيد حسن صدربرخی از اجازات سيد حسن صدر، از این قرار است: 1. «الطبقات في الرواة ومشايخ الإجازات». اجازة ای است که برای سيد صدر الدين صدر و محمد باقر ألفت اصفهانی در سال 1325ق، نوشته است. 2. «اللمعة الحيدرية». اجازة ای است که برای حیدرقلی خان سردار کابلی نوشته شده است. (1) 3. اجازة مفصلة برای شيخ آقا بزرگ تهرانی، که در سال 1330ق، نوشته است. 4. اجازة به آية الله سيد شهاب الدين مرعشی نجفی. (2) 5. اجازة مفصلة به محمد امين امامی خویی، در سال 1339ق. (3)

3. شيخ آقا بزرگ تهرانی محمد محسن منزوی، معروف به شيخ آقا بزرگ تهرانی، در یازدهم ربیع اول 1293، در تهران به دنیا آمد. پدرش از تجار متدین تهران و مادرش بانویی صالح و از سادات بود. او در هفت سالگی به مکتب رفت و در ده سالگی با پوشیدن لباس روحانیت به آموختن ادبیات عرب پرداخت. وی در سال 1315 ق، عازم عتبات عراق شد و سپس، در نجف اشرف، نزد اساتیدی چون: میرزا حسین نوری، سيد مرتضی کشمیری، آخوند خراسانی، سيد محمد کاظم یزدی و تنی چند از علمای نجف، تلمذ کرد. پس از درگذشت آخوند خراسانی، به سامرا رفت و در محضر درس میرزا محمد تقی شیرازی حضور یافت. او جمعا حدود 24 سال در سامرا زیست و بسیاری از تألیفات خود را در این دوران، سامان بخشید. آن گاه در سال 1354 ق، دوباره عازم نجف شد و تا پایان عمر (1389ق) در آن جا اقامت داشت. (4)

1- . میراث حدیث شیعه، دفتر سوم، ص 456.

2- . المسلسلات في الإجازات، سيد محمود مرعشی، ج 1، ص 111 _ 118.

3- . چاپ شده در: میراث حدیث شیعه، دفتر سوم، ص 464 _ 488.

4- . جهت اطلاع بیشتر، ر. ک: شيخ آقا بزرگ تهرانی، محمد رضا حکیمی، ص 3 _ 9.

برخی آثار شیخ آقا بزرگ

برخی آثار شیخ آقا بزرگآقا بزرگ، پس از مراجعت به نجف اشرف، به چاپ کتاب بزرگ خود، الذریعة إلى تصانیف الشيعة اقدام نمود و مجلد اول آن، به سال 1355ق، و سپس مجلّات بعدی در نجف و تهران و بیروت، چاپ شد. این اثر، در 28 جلد به چاپ رسیده و تاکنون، ذیل ها و مستدرک ها و فهرست ها و معجم های متعددی نیز از سوی محققان امامیه، برای آن، منتشر شده است. این مجموعه، فهرست نسبتاً کاملی است از تألیفات علمای شیعه امامیه و معرفی آنها، در طول چهارده قرن تاریخ اسلام. آثار دیگر وی از این قرارند: _ طبقات أعلام الشيعة، که ذکر احوال و آثار علمای شیعه از قرن چهارم تا چهاردهم است. این اثر، در هجده جلد، به چاپ رسیده است؛ _ مصفّی المقال، که درباره مصنفان درایه و علم رجال است؛ _ هدیه الرازی إلى المجدّد الشیرزای، که شرح حالی است از میرزا محمّد حسن شیرازی؛ (1) _ إجازات الرواية و الوراثة؛ _ ضیاء المفازات فی مشایخ الإجازات؛ _ أسناد المصفّی.

مشایخ اجازه شیخ آقا بزرگ

مشایخ اجازه شیخ آقا بزرگ گفته شده در میان علما و بزرگان، کمتر کسی است که تعداد مشایخ و کثرت طُرُق اجازه وی به پای شیخ آقا بزرگ برسد، به نحوی که ایشان از علمای دیگر مذاهب هم اجازه روایت داشته است. بعضی از مشایخ اجازه آقا بزرگ تهرانی عبارت اند از: 1. حاج میرزا حسین نوری طَبْرَسِي (صاحب مستدرک الوسائل) (م 1320ق)؛ 2. سید محمد علی شاه عبد العظیمی (م 1334ق)؛ 3. شیخ محمد صالح آل طَعَان بَحْرَانِي (م 1333ق)؛ 4. شیخ علی کاشف الغطاء، صاحب النخارات (فرزند شیخ جعفر کاشف الغطاء) (م 1350)؛ 5. سید حسن صدر کاظمی (م 1354)، صاحب کتاب تأسیس الشیعة لفنون الإسلام؛ 6. شیخ الشریعه اصفهانی (م 1339ق)؛ 7. علامه سید عبد الحسین شرف الدین (1) (صاحب المراجعات)؛ 8. حاج شیخ عباس قمی (صاحب سفینة البحار)؛ 9. شیخ محمد علی ازهری مکی مالکی، رئیس مدرّسان مسجد الحرام؛ 10. شیخ عبد الوهاب شافعی، امام جماعت مسجد الحرام؛ 11. شیخ عبد الرحمان علیش حنفی، مدرّس دانشگاه الأزهر قاهره و امام مسجد رأس الحسین علیه السلام. (2)

-
- 1- اجازه ایشان و شیخ الشریعه اصفهانی به آقا بزرگ تهرانی، مدبّجه است؛ یعنی هر يك به دیگری اجازه روایت داده اند.
  - 2- برگرفته از کتاب: آقا بزرگ تهرانی، اقیانوس پژوهش، محمد صحتی سردرودی، ص 53_55.

اجازه گیرندگان از شیخ آقا بزرگ

اجازه گیرندگان از شیخ آقا بزرگسپاری از علمای متأخر، از شیخ آقا بزرگ، اجازه نقل حدیث کسب کرده اند که به بعضی اشاره می شود:

1. آیه الله حاج آقا حسین بروجردی (م 1380ق)؛ 2. علامه سید عبدالحسین شرف الدین عاملی (م 1377ق)؛ 3. علامه شیخ عبدالحسین امینی (صاحب الغدیر)؛ 4. شیخ محمدرضا آل یاسین (دایی شهید آیه الله سید محمد باقر صدر)؛ 5. شیخ محمد حسن مظفر؛ 6. میرزا حیدر قلی خان سردار کابلی؛ 7. میرزا محمد علی اردوبادی؛ 8. سید محمد صادق بحر العلوم (م 1399ق)؛ 9. آیه الله سید علی سیستانی (در سال 1381ق)؛ 10. علامه سید محمد حسین طباطبایی؛ 11. سید جلال الدین محدث ارموی؛ 12. شیخ عباس قمی؛ 13. علامه شیخ محمد تقی شوشتری؛ 14. آیه الله سید شهاب الدین مرعشی نجفی؛ 15. آیه الله لطف الله صافی گلپایگانی؛ 16. آیه الله سید موسی شیرازی زنجانی؛ 17. آیه الله جعفر سبحانی؛ 18. آیه الله سید محمد حسینی شیرازی؛ 19. علامه محمداقبر محمودی؛ 20. محمد واعظ زاده خراسانی؛ 21. محمد درضا حکیمی (در 15 رجب 1383)؛ [\(1\)](#) 22. سید محمد حسین حسینی جلالی؛ [\(2\)](#) 23. سید محمدرضا حسینی جلالی. [\(3\)](#)

1- به نقل از: همان، ص 56_62.

2- معجم الأحادیث من روایات أهل البيت، محمد حسین الحسینی الجلالی، ج 1 (مقدمه)، ص 13.

3- ثبت الأسانید العوالی، محمدرضا الحسینی الجلالی، ص 16.

4. حاج شیخ عباس قمی

مشایخ اجازه شیخ عباس قمی

4. حاج شیخ عباس قمی محدث بزرگ، حاج شیخ عباس قمی، یکی دیگر از مشایخ اجازه روایتی در سده چهاردهم به شمار می آید. (1) بیش از یک قرن است که نام پُرآوازه او در بسیاری از کشورهای اسلامی و بعضاً غیر اسلامی، به عنوان مؤلف و محدث بزرگ، در میان عموم شیعیان، مشهور است. او از ابتدای جوانی در پی تحصیل و تتبع در کتاب خانه ها و تألیف آثاری ماندگار، بوده است. در این میان، اجازات روایی نیز از بعضی علما دریافت نموده است.

مشایخ اجازه شیخ عباس قمی از تتبعی که به عمل آمد، تنها سه مورد یافتیم که ایشان به دریافت اجازه از مشایخ خود، اشاره کرده است؛ گرچه مرحوم شیخ محمد علی اردوبادی، (2) از علما و ادیبان نجف، در اجازه بزرگ خود، با تمجید و تعظیم از محدث قمی، می گوید که وی، از بسیاری از علمای شیعه و اهل سنت، اجازه روایی داشته است. اینک، خلاصه ای از سه اجازه یاد شده، بیان می گردد.

1- شرح حال وی، در فصل چهارم (تدوین معجم ها و فهرست های حدیثی) گذشت.

2- میرزا محمد علی بن ابی القاسم غروی اردوبادی (1312 _ 1380ق)، از علمای بزرگ حوزه نجف بوده و در خدمت علمایی چون: سید حسن صدر، شیخ عبد الکریم حائری و میرزا محمد حسین نایینی و... تلمذ کرده است. وی از بسیاری علما کسب اجازه روایی نموده که نام 59 نفر آنها را در رساله ای با عنوان «السیل الجدد إلى حلقات السند»، ذکر کرده است. این رساله، در مجله علوم الحدیث، ش 2 (که توسط دانشکده علوم حدیث منتشر می شود)، به چاپ رسیده است.

1. اجازه میرزا حسین نوری طبرسی

2. اجازه سید حسن صدر کاظمی

1. اجازه میرزا حسین نوری طبرسی این اجازه حدیثی در مجموعه ای است به خط میرزا حسین نوری که بعد از فوائد الرجیة در یک صفحه نوشته شده و خلاصه آن، چنین است که پس از حمد و ثنای الهی می نویسد: و بعد، بنده مذنب مسیئ عبّاس بن محمّد رضا قمی می گوید: چون خدا بر من مِتّ نهاد که از ایران به عراق مهاجرت کنم و در بهترین شهرهای خداوند، نجف اشرف، توطن گزینم، به ملازمت استاد اعظم و عماد اقوم... خاتم فقها و محدّثین... استاد ما و مولانا حاج میرزا حسین نوری _ انا اللّٰه برهانه _، رسیدم و ملازم خدمتش بودم. در خلال استفاده، از وی اجازه خواستم که مؤلّفات علمای شیعه را به طرق پنجگانه مشهورش از استادانش به من اجازه دهد، که از آن میان، از همه محکم تر، اجازه ای است از شیخ انصاری، از ملا احمد نراقی، از علامه بحر العلوم، از شیخ یوسف بحرانی... آن بزرگوار هم مسئول مرا اجابت نمود و اجازه داد که مؤلّفات قدیم و جدید علمای شیعه در تفسیر و حدیث و فقه و اصولین و غیره... را از وی روایت کنم. این اجازه را وی، در روز جمعه، ششم ربیع الاوّل سال 1320 در کوفه به من مرحمت فرمود. (1)

2. اجازه سید حسن صدر کاظمی حاج شیخ عباس قمی، در صفحه اوّل نسخه خطی کتاب الدرّ النظیم، به عربی نوشته است: بسم اللّٰه الرحمن الرحیم. امروز که روز جمعه یازدهم ربیع اوّل 1322 است، از جناب سید سند، عالم کامل، فاضل محدّث، نسب شناس بزرگ، درآورنده گنج های اخبار و زنده کننده آثار مندرس شده... مولانا سید حسن بن سید هادی موسوی کاظمی، اجازه خواستم، و او هم به من اجازه داد، با همه شرایطی که روایت آنها برای او جایز، و اجازه آن برای او سزاوار است، با طُرُق معدودی که از مشایخ خود دارد. (2)

1- . به نقل از: مفاخر اسلام، ج 11، ص 249 .

2- . همان، ص 255 .

3. اجازه سید ابو الحسن نقوی

اجازه گیرندگان از شیخ عباس قمی

3. اجازه سید ابو الحسن نقوی شیخ آقا بزرگ تهرانی، در معرفی وی، چنین نگاشته است: سید ابوالحسن نقوی (1298 _ 1355 ق)، فرزند شمس العلماء سید ابراهیم بن ممتاز العلماء سید محمد تقی... نصیر آبادی نقوی لکهنوی، دانشمند فقیه و مرجع تدریس و فتوا در هند. محدث قمی، در سؤال 1339، از وی اجازه گرفته است. در ابتدای اجازه آمده است: اما بعد، با همه دوری راه و فاصله ای که هست، به من خبر رسیده که حضرت عالم شامخ و منار واضح، منهج حق مبین و شرع متین... حاج شیخ عباس قمی _ که خدایش با تأییدات خود، مؤید دارد _ از من اجازه خواسته است... سپس، اجازه را به طُرُق خود می نگارد. (1)

اجازه گیرندگان از شیخ عباس قمیبا توجه به شهرت شیخ عباس قمی و تألیفاتی از وی که در دست بیشتر شیعیان یافت می شود و به دلیل سفرهای متعددی که به شهرهای ایران و عراق و حجاز داشته است، بسیاری از علمای هم عصر وی از او اجازه روایت دریافت کرده اند. بعضی از کسانی که از شیخ عباس قمی اجازه دریافت کرده اند، عبارت اند از: 1. آیه الله حاج آقا حسین طباطبایی قمی؛ 2. آیه الله سید صدر الدین صدر؛ 3. آیه الله سید عبد الهادی شیرازی؛ 4. علامه شیخ حیدرقلی خان سردار کابلی؛ 5. علامه شیخ محمدعلی اردوبادی؛ 6. امام سید روح الله خمینی؛ 7. آیه الله میرزا مهدی حسینی شیرازی؛ 8. آیه الله سید محمدرضا گلپایگانی؛ 9. آیه الله شیخ محمدعلی اراکی؛ 10. آیه الله شیخ محمدرضا طبسی؛ 11. آیه الله میرزا خلیل کمره ای؛ 12. آیه الله سید شهاب الدین مرعشی نجفی؛ 13. آیه الله سید صدر الدین جزائری؛ 14. علامه سید علینقی فیض الاسلام (شارح و مترجم نهج البلاغه)؛ 15. علامه محیی الدین مهدی الهی قمشه ای؛ و بسیاری دیگر از علما و فضیلاي حوزه. (2)

-
- 1- . مرحوم علی دوانی، معتقد است که آن دو اجازه قبلی به محدث قمی، شفاهی بوده یا اگر کتبی بوده، به دست ما نرسیده است و تنها اجازه کتبی موجود، همین اجازه سید ابوالحسن نقوی به اوست (مفاخر اسلام، ج 11، ص 255 و 259).
- 2- . برگرفته از: مفاخر اسلام، ج 11، ص 318 _ 319.

5. آية الله سيّد شهاب الدين مرعشي نجفی

اشاره

5. آية الله سيّد شهاب الدين مرعشي نجفی (1) بی شك، یکی از کسانی که بیشترین طرق روایی را در دوره معاصر به خود اختصاص داده ، آية الله مرعشي بوده است؛ چرا که او بیش از چهار صد اجازه کتبی و شفاهی از علمای شیعه، زیدیه، اسماعیلیه و اهل سنت دارد.

1- . زندگی نامه ایشان در بخش «پژوهش های حدیثی شیعه در منابع اهل سنت» در فصل دوم گذشت .

مشایخ اجازه آیه الله مرعشی

اجازه گیرندگان از آیه الله مرعشی نجفی

مشایخ اجازه آیه الله مرعشی اولین اجازه ای که وی دریافت نمود، در 22 سالگی در 1337 ق، از شیخ فضل الله حائری مازندرانی بود. در کتاب المسلسلات فی الإجازات، تصویر 164 اجازه از مشایخ اجازه آیه الله مرعشی به چاپ رسیده که بعضی از مهم ترین آنها از این قرارند: 1. شیخ آقا بزرگ تهرانی (در رمضان 1340، به صورت شفاهی که در رجب 1341، نگارش یافته است)؛ 2. سید حسن صدر کاظمی (در 26 رمضان 1347)؛ 3. حاج آقا حسین طباطبایی بروجردی؛ 4. حاج آقا حسین طباطبایی قمی؛ 5. حیدرقلی خان سردار کابلی؛ 6. آقا ضیاء الدین عراقی؛ 7. شیخ عباس قمی (در پنجم جمادی ثانی 1350)؛ 8. سید عبد الحسین شرف الدین عاملی (در 25 محرم 1350)؛ 9. حاج شیخ عبد الکریم حائری یزدی؛ 10. شیخ عبد الله مامقانی؛ 11. شیخ محمد حسین کاشف الغطاء نجفی. (1)

اجازه گیرندگان از آیه الله مرعشی نجفیدر کتاب المسلسلات آمده که ایشان، بیش از چهار هزار اجازه روایی صادر کرده که بعضی از آنها بسیار طولانی است و با عنوان الإجازات الکبيرة، در سال 1414 ق، به چاپ رسیده است. برخی اجازه گیرندگان از آیه الله مرعشی عبارت اند از: 1. شیخ آقا بزرگ تهرانی، 2. سلطان الواعظین شیرازی؛ 3. سید عباس حسینی کاشانی؛ 4. سید محمد صادق بحر العلوم؛ 5. آیه الله سید علی حسینی خامنه ای؛ 6. آیه الله محمد تقی بهجت؛ 7. آیه الله ناصر مکارم شیرازی؛ 8. آیه الله محمد فاضل لنکرانی؛ 9. آیه الله شهید عطاء الله اشرفی اصفهانی؛ 10. علامه سید مرتضی عسکری. (2)

1- ر. ک: المسلسلات فی الإجازات، ج 1، ص 647_ 649.

2- همان، ج 1، ص 23_ 25.

فهرست منابع و مآخذ

- فهرست منابع و مآخذ 1. آقا بزرگ تهرانی - اقیانوس پژوهش، محمد صحتی سردرودی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، 1376 ش. 2. آینه پژوهش (ماه نامه)، قم: دفتر تبلیغات اسلامی. 3. آیین اسلام (هفته نامه)، تهران، مدیر مسئول: نصرت الله نوریانی، سال 4 (327 ش)، ش 7. 4. الاعجازات الكبيرة، السيد شهاب الدين المرعشي النجفي، قم: مكتبة المرعشي، 1408 ق. 5. الاخبار الدخيلة، محمد تقی التستری (شوشتری)، تحقیق: علی أكبر الغفاری، تهران: مكتبة الصدوق: بی تا. 6. الاربعون حديثا، محمد بن مكي (الشهيد الأول)، تحقیق محمد علی كوشا، قم: نهاوندى، 1374 ش. 7. الاعرشاد فى معرفة حجج الله على العباد، محمد بن محمد بن النعمان العكبرى البغدادي (الشيخ المفيد) (م 413 ق)، تحقیق: مؤسسة آل البيت عليهم السلام، قم: مؤسسة آل البيت عليهم السلام، 1413 ق، اول. 8. أساس البلاغة، محمود بن عمر الزمخشري (م 538 ق)، تحقیق: عبدالرحيم محمود، بيروت: دار صادر، 1385 ق. 9. أسباب اختلاف الحديث، محمد احسانى فر، قم: دار الحديث، 1385 ش. 10. أعيان الشيعة، السيد محسن الأمين العاملى (م 1371 ق)، به كوشش: السيد حسن الأمين، بيروت: دار التعارف، 1403 ق، پنجم. 11. أنوار الهداية في التعليقة على الكفاية، [الإمام] السيد روح الله الخميني، تهران: مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خميني، 1413 ق. 12. بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الائمة الاطهار عليهم السلام، محمد باقر بن محمد تقی المجلسي (العلامة المجلسي) (م 1111 ق)، بيروت: مؤسسة الوفاء، 1403 ق، دوم. 13. بشير 81، مركز مطالعات و پژوهش های فرهنگي حوزه علميه قم، 1381، اول. 14. پژوهشی در تاريخ حديث شيعه، مجيد معارف، تهران: ضريح، 1374 ش. 15. تاج التراجم في تفسير القرآن للأعاجم، شاهپور اسفراينی، به كوشش: نجيب ماييل هروى و على اكبر الهى خراسانى، تهران: ميراث مكتوب، 1375 ش. 16. تاريخ حديث، كاظم مدير شانه چي، قم: جامعه مدرسين، 1375 ش، سوم. 17. تأسيس الشيعة لعلوم الاسلام، السيد حسن الصدر، قم: الشريف الرضى، 1410 ق. 18. تدريب الراوى فى شرح تقريب النواوى، عبد الرحمان بن أبى بكر، تحقیق: أحمد عمر هاشم، بيروت: دارالكتاب العربى، 1414 ق. 19. ترجمه و تفسير نهج البلاغه، محمد تقی جعفرى، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامى، 1368 ش. 20. تنقيح المقال فى علم الرجال، عبد الله بن محمد حسن مامقانى (م 1351 ق)، تهران: انتشارات جهان. 21. ثبت الاسانيد العوالى، محمد رضا الحسينى الجلالى، قم: مجمع الذخائر الإسلامية، 1420 ق. 22. جامع أحاديث الشيعة، إسماعيل المعزى الملايرى، قم: مؤلف، 1413 ق. 23. چهل حديث، سيد هاشم رسولی محلاتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامى، 1375، سوم. 24. الحدائق الناضرة فى أحكام العترة الطاهرة، يوسف بن أحمد البحرانى (م 1186 ق)، تحقیق: محمد تقی الإيروانى، نجف: دار الكتب الإسلامية، 1377 ق. 25. حوزه (دوماه نامه)، قم: دفتر تبلیغات اسلامى. 26. الحياة، محمد رضا و محمد و على الحكيمى، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامى، 1360 _ 1375 ش. 27. خاتمة مستدرک الوسائل، ميرزا حسين النورى الطبرسى، قم: مؤسسة آل البيت عليهم السلام، 1415 ق، اول. 28. دائرة المعارف تشييع، زير نظر: احمد حاج سيد جوادى و ديگران، تهران: نشر شهيد سعيد محبى، 1375 ش. 29. دائرة المعارف فارسى، زير نظر: غلامحسين مصاحب، تهران: امير كبير، 1380 ش. 30. دائرة معارف القرن العشرين، محمد فريد وجدى، بيروت: دار المعرفة، 1971 م. 31. دانش حديث، محمدباقر نجف زاده، تهران: جهاد دانشگاهى، 1373 ش. 32. دانش نامه جهان اسلام، زير نظر: غلامعلى حدّاد عادل، تهران: بنياد دايرة المعارف، 1371 به بعد. 33. دانش نامه امام على عليه السلام، زير نظر: على اكبر رشاد، قم: پژوهشگاه فرهنگ و انديشه اسلامى، 1379 ش. 34. الذريعة إلى تصانيف الشيعة، محمد محسن بن على المنزوى (آقا بزرگ الطهرانى) (م 1348 ش)، بيروت: دار الأضواء، 1403 ق، سوم. 35. رجال السيد بحر العلوم، سيد محمدصادق بحر العلوم، تهران: مكتبة الصادق، 1363 ش. 36. رسائل فى دراية الحديث، تدوين: ابو الفضل حافظيان، قم: دار الحديث، 1383 ش. 37.

الرعاية في علم الدراية، زين الدين بن علي العاملي (الشهيد الثاني)، تحقيق: عبد الحسين محمد علي بقال، قم: مكتبة آية الله المرعشي، 1413 ق. 38. ریحانة الادب، محمد علي المدرّس تبریزی (م 1373 ق)، تهران: خیام، 1370، سوم. 39. زندگانی و شخصیت شیخ انصاری، مرتضی انصاری (معاصر)، [تهران]: حسینعلی نوبان، 1410 ق / 1369 ش. 40. زندگی آية الله العظمی بروجردی، محمد واعظ زاده خراسانی، قم: مجمع التفریب بین المذاهب الإسلامية، 1379 ش. 41. سنن النبی، السيد محمد حسين الطباطبائي، قم: جماعة المدرّسين، 1425 ق، پنجم. 42. سنن النبی، کاظم مدیر شانه چی و دیگران، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی، 1380 ش. 43. شرح چهل حدیث، [امام] سید روح الله موسوی خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، 1371 ش. 44. شرح حدیث جنود عقل و جهل، [امام] سید روح الله موسوی خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، 1377 ش. 45. شکوه فقاهت (یادنامه آية الله العظمی بروجردی)، گروه نویسندگان، قم: بوستان کتاب، 1379 ش. 46. شناسه، مرکز مطالعات و پژوهش های فرهنگی حوزه علمیه قم، 1383. 47. شهاب (فصل نامه)، قم: کتاب خانه آية الله مرعشی، ش 11. 48. شیخ آقا بزرگ تهرانی، محمد رضا حکیمی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1360 ش. 49. علامه طباطبائی و حدیث، شادی نفیسی، تهران: علمی و فرهنگی، 1384 ش. 50. علمای قم، ناصر الدین انصاری، قم: کتاب خانه آية الله مرعشی، 1383 ش. 51. علمای مجاهد، محمد حسن رجبی، قم: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، 1382 ش. 52. علم الحدیث، کاظم مدیر شانه چی، قم: جامعه مدرّسين، 1384 ش، چهارم. 53. علوم حدیث (فصل نامه)، قم: دار الحدیث، ش 4 (تابستان 1376) و ش 21 (پاییز 1380). 54. علوم الحدیث و مصطلحه، صبحی الصالح، بیروت: دار العلم للعلايين، 1412 ق. 55. عیون أخبار الرضا علیه السلام، محمد بن علی ابن بابویه القمی (الشیخ الصدوق) (م 381 ق)، تحقیق: السید مهدی الحسینی اللاجوردی، تهران: جهان، 56. غریب الحدیث فی بحار الانوار، حسین الحسنی البیرجندی، تحقیق: مرکز تحقیقات دار الحدیث، تهران: وزارت ارشاد، 1380 ش، دوم. 57. فوائد رضویه، شیخ عباس قمی، قم: جامعه مدرّسين، 1374 ش. 58. الفهرست، محمد بن الحسن الطوسی (الشیخ الطوسی) (م 460 ق)، تحقیق: السيد جواد القیومی، قم: مؤسسه نشر الفقاهة، 1417 ق، اول. 59. قاموس الرجال فی تحقیق رواة الشيعة ومحدثيهم، محمد تقی التستری (شوشتری) (م 1320 ق)، قم: مؤسسه النشر الإسلامية، 1410 ق، دوم. 60. قم و روحانیت، عباس فیض، قم: چاپ خانه حکمت، 1337 ش. 61. الکافی، محمد بن یعقوب الكليني الرازی (م 329 ق)، تحقیق: علی أكبر الغفّاری، بیروت: دار صعب و دار التعارف، 1401 ق، چهارم. 62. کشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، حاجی خلیفه مصطفی الجلی، بیروت: دار الكتب العلمية، 1413 ق. 63. کیهان فرهنگی (ماه نامه)، تهران: مؤسسه کیهان، ش 212 (خرداد 1383). 64. گرامی نامه استاد عطاردی، گروه نویسندگان، قم: دار الحدیث، 1385 ش. 65. گلشن ابرار، جمعی از پژوهشگران حوزه علمیه قم، قم: نشر معروف، 1379 ش. 66. گنجینه آثار قم، عباس فیض، قم: چاپ خانه مهر استوار، 1347 _ 1348 ش. 67. لسان العرب، محمد بن مکرّم المصری الأنصاری (ابن منظور) (م 711 ق)، بیروت: دار صادر، 1410 ق، اول. 68. لغت نامه دهخدا، علی اکبر دهخدا و دیگران، تهران: دانشگاه تهران، 1373 ش. 69. مجموعه مقالات و پرسش و پاسخ ها، [علامه] سید محمد حسین طباطبائی، قم: تشیع، 1358 ش. 70. مدرّس (یادنامه)، گروه نویسندگان، تهران: بنیاد تاریخ، 1383 ش. 71. مرآة الشرق، محمد امین صدر الإسلام خوئی، تصحیح: علی صدرايي خوئی، قم: کتاب خانه آية الله مرعشی، 1383 ش. 72. مرزبان وحی و خرد (یادنامه علامه سید محمد حسین طباطبائی)، گروه نویسندگان، قم: بوستان کتاب، 1381 ش. 73. مستدرکات علم رجال الحدیث، علی النمازی الشاهرودی (م 1405 ق)، اصفهان: حسینیة عماد زادة، 1412 ق. 74. مستدرک سفینة البحار، علی النمازی الشاهرودی، تهران: مؤسسه البعثة، 1409 ق. 75. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، میرزا حسین النوری الطبرسی (م 1320 ق)، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، 1407 ق، اول. 76. المسلسلات فی الاعجازات، شهاب الدین المرعشی النجفی، قم: مكتبة المرعشي، 1411 ق. 77. مسند الاءمام الشهيد، عزیز الله عطاردی، تهران: عطارد، 1376 ش. 78. مسند نویسی در تاریخ حدیث، سید کاظم

طباطبائي، قم: بوستان كتاب، 1376 ش. 79. المصباح المنير في غريب الشرح الكبير للرافعي، أحمد بن محمد الفيومي (م 770 ق) ، قم: مؤسسة دار الهجرة، 1414 ق، دوم. 80. معجم الاحاديث من روايات أهل البيت، السيد محمد حسين الحسيني الجلالى، شيكاغو: دُاين إسكول، 1419 ق / 1999 م، دوم. 81. معجم رجال الحديث، السيد أبو القاسم الموسوى الخوئى، (م 1413 ق)، قم: منشورات مدينة العلم، 1403 ق، سوم. 82. معجم الفروق اللغوية، أبو هلال العسكري، بيروت: دار الكتب العلمية، بى تا. 83. المعجم المفهرس لألفاظ أحاديث الكتب الاربعة، عليرضا برازش، تهران: احيائى كتاب، 1373 ش. 84. معجم مقاييس اللغة، أحمد بن فارس الرازى (م 395 ق)، تحقيق: عبد السلام محمد هارون، مصر: شركة مكتبة مصطفى البابى وأولاده. 85. مفاخر اسلام، على دوانى تهران: امير كبير، 1363 ش. 86. مقباس الهداية فى علم الدراية، عبد الله المامقانى النجفى، تحقيق: محمد رضا المامقانى، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، 1411 ق / 1369 ش. 87. مكاتيب الرسول صلى الله عليه وآله، على الأحمدي الميانجى، قم: دار الحديث، 1377 ش. 88. المنجد فى اللغة، لويس معلوف، بيروت: دار المشرق، 1973 م، بيست ويكم. 89. منهاج البراعة فى شرح نهج البلاغة، حبيب الله بن محمد هاشم الخوئى (م 1324 ق)، بيروت: مؤسسة الوفاء، 1403 ق. 90. المنهج الرجالى، السيد محمد رضا الحسينى الجلالى، قم: بوستان كتاب، 1377 ش. 91. الموجز الجامع (قائمة تفصيلية لمؤلفات الاءمام الشيرازى)، حسين الشاهرودى، بيروت: المجتبى، 1423 ق. 92. موسوعة الاءمام الصادق عليه السلام، السيد محمد كاظم القزوينى، قم: مؤلف، 1414 ق. 93. ميراث حديث شيعه، به كوشش: مهدي مهريزى و على صدرابى خويى، قم: دار الحديث. 94. ميزان الحكمة، محمد الرئيشهرى، قم: دار الحديث، 1416 ق. 95. نفحات الازهار (خلاصة عبقات الانوار)، السيد على الحسينى الميلانى (معاصر)، قم: مؤلف، 1414 ق، اول. 96. نقباء البشر، آقا بزرگ الطهرانى، مشهد: دار المرتضى، 1404 ق، دوم. 97. نهاية الدراية، السيد حسن الصدر العاملى، تحقيق: ماجد الغرباوى: تهران: مشعر، اول. 98. نهج السعادة فى مستدرک نهج البلاغة، محمد باقر المحمودى، بيروت: مؤسسة الأعلمى. 99. نهج الصباغه فى شرح نهج البلاغة، محمد تقى التستري (شوشترى)، تهران: بنياد نهج البلاغه، 1368 ش. 100. الوجيزة فى الدراية، الشيخ البهائى، تحقيق: السيد ابو الحسن الموسوى، بى نا، بى تا. 101. وسائل الشيعة إلى تحصيل مسائل الشريعة، محمد بن الحسن الحرّ العاملى (م 1104 ق)، تحقيق: مؤسسة آل البيت عليهم السلام، قم: مؤسسة آل البيت عليهم السلام، 1409 ق، اول. 102. يادمان استاد كاظم مدير شانه چى، قم: مركز تحقيقات دار الحديث، 1381 ش.

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می دانند و کسانی که نمی دانند یکسانند؟

سوره زمر / 9

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک 129/34 - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 021 - 88318722

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

